

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK ŞİİRİNDE SARIKAMIŞ HAREKÂTI**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
HAZIRLAYAN
Gülşah SIRMABIYIKLI
DANIŞMAN
Doç. Dr. Mitat DURMUŞ
KARS-2019**

T.C.

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TÜRK ŞİİRİNDE SARIKAMIŞ HAREKÂTI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Gülşah SIRMABİYİKLİ

Danışman ve Jüri Üyeleri

Doç. Dr. Mitat DURMUŞ

Doç. Dr. Adem POLAT

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ŞAYHAN

KARS-2019

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Gülşah SIRMABIYIKLI tarafından hazırlanan “**Türk Şiirinde Sarıkamış Harekâtı** “ başlıklı bu çalışma, .../.../2019 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *başarılı* bulunarak jürimiz tarafından *Türk Dili ve Edebiyatı* Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Fatih ŞAYHAN

İmza:

Üye : Doç. Dr. Mitat DURMUŞ

İmza:

Üye : Doç. Dr. Adem POLAT

İmza:

ONAY

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../..... tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Yaşar KOP

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “**Türk Şiirinde Sarıkamış Harekâtı**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Scientific Ethic Statement

I declare that I complied with the rules of academic and scientific ethics from the proposal stage to the process of completion of the study titled “**Sarıkamış Operation in Turkish Poetry**” as a Master Thesis I prepared, that I obtained all information in term Project with the framework of scientific ethics and traditions, that I showed sources to the each quotation I made directly or indirectly in this study I prepared as a term Project in accordance with the writing rules and works which I used have been shown in the bibliography.

... / ... / 201..

Gülşah SIRMABİYİKLİ

*Sarıkamış Harekâtı'na katılmış tüm ecdada ve sonraki nesillere sonsuz
selam ve saygı ile bu çalışmayı tarihin şanlı kahramanlarının saygın hatırasına
ithaf ediyorum...*

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖN SÖZ.....	iii
KISALTMALAR	v
GİRİŞ	1
Sarıkamış Harekâtı Öncesi Sosyal ve Siyasal Durum.....	1
Yenilgiye Mahkum Olan/Edilen Bir İmparatorluk: Osmanlı Devleti.....	1
Yenilik ve Birlik Taraftarları: İttihat ve Terakki Cemiyeti	7
1.SARIKAMIŞ: COĞRAFYADAN VATANA	14
1.1. Coğrafi ve Stratejik Bakımdan Sarıkamış.....	14
1.2. Sarıkamış Harekâtı Bağlamında Bölgenin Önemi	16
2. SARIKAMIŞ HAREKATI TARİHİ	18
2.1. Eleştirilerin Odağında Vatansever Bir Lider: Enver Paşa.....	18
2.2. Doğu Anadolu'daki Direnişin Merkezi Kafkas Cephesi	25
2.3. Harekât Planı, Ordunun Durumu ve Savaş Koşullar	28
2.4. Harekâtın Başlangıcı, Oluş Süreci ve Sonucu.....	33
2.5. Sonuca İlişkin Suçlamalar	43
2.6. Sarıkamış Harekâtı Sonrasında Bölgedeki Ermeni Zulmü	46
3. EDEBİ VE ŞİİRSEL BAĞLAMDA SARIKAMIŞ HAREKÂTI	49
3.1. Harekâtın Türk Edebiyatına Yansıması	49
3.2. Şiir Tarihimizde Harekâtın Dönemsel Olarak Ele Alınışı	56
4. HAREKÂTIN ŞİİRDE İFADE BULUŞU VE TEMATİK İNCELEMELER	59
4.1. Ulvi Bir Mertebe: Şehitlik.....	59
4.2. Ölüme Giden Yoldaki Cesaret: Kahramanlık	80
4.3. Beyaz Bir Ölümün Dillenişi: Hüzün	95
4.4. Bitmeyen Bekleyiş: Hasret.....	106
4.5. İlahi Bir Haykırış: Din	113
4.6. Şiirlerle Resmedilen Komutan: Enver Paşa	121
5. ŞİİR METİNLERİNİN DİL VE ÜSLUP İNCELEMELERİ	130
5. 1.Sembolik Anlatım ve Slogan Dil	130
5.2 İmgeselilik ve Realite.....	141

SONUÇ.....	150
KAYNAKÇA	153
EKLER.....	166
Ek. 1. Kars ve Ardahan Yöresi Aşıklarından Tarafımızca Derlenen Şiirler.....	166
Ek. 2. Harekat İçin Yazılmış Diğer Şiirler ve Şarkı Sözlerinden Seçmeler.....	178
ÖZGEÇMİŞ.....	212

“Eğer maziyi seviyorsam; ona o güzel, büyük muhteşem günlere bağlı isem, emin ol ki bu, ölülerin de bu toprakta ve hayatımızda bir söz hakkı olduğunu bildiğim içindir.”

Ahmet Hamdi TANPINAR*

* Mustafa Aydemir-Nusret Yılmaz, “*Toplumsal Bellek Bağlamında Sarıkamış Harekâtı’nın Türk Romanına Yansıması*”, **Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Folklor/Edebiyat Dergisi**, C.23, S. 89, Ocak 2017, s.1.

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK ŞİİRİNDE SARIKAMIŞ HAREKÂTI
YÜKSEK LİSANS TEZİ
GÜLŞAH SIRMABIYIKLI
DOÇ. DR. MİTAT DURMUŞ
2019 – V + 213 SAYFA

ÖZET

Sarıkamış Harekâtı, tarihe damgasını vurmuş mühim olaylardan biridir. Tarihi seyri itibariyle eserlere konu olmuş bu olay, edebi açıdan da önem arz etmektedir. Bu yüksek lisans tezinde, çalışmanın esasını teşkil eden Sarıkamış Harekâtı'nın Türk şiirinde ifade buluşu, harekâtın tarihi süreci ve Türk edebiyatı ile bağlantısı gözetilerek yansıtılmaya çalışılmıştır. Ele alınan şiirler, kaynaklar doğrultusunda analiz edilmiş olup Türk ozan ve şairlerini, söz konusu şiirleri yazmaya iten sebeplere, tarihi kaynaklar çerçevesinde işaret edilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'ni harekâta götüren sebepler, harekât esnasında-bilhassa Enver Paşa-komutanların savaş stratejileri, harekâtın oluş ve sonlanış biçimi aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bunların yanı sıra harekâtın meydana geldiği Sarıkamış yöresinin coğrafi dokusuna da değinilmiş olup çalışma, Türk edebiyatının tanınmış simalarının görüşlerinden hareketle bir bütün olarak ele alınmıştır.

Bu çalışma, konu kapsamındaki çalışmaların azlığı fark edilerek hem bundan sonraki süreçte incelemek yapmak isteyenlere yol göstermek hem de Türk edebiyatına hizmet amacıyla oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sarıkamış, Sarıkamış Harekâtı, Enver Paşa, Şiir, Tarih

KAFKAS UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE
SARIKAMIŞ OPERATION IN TURKISH POETRY
MASTER’S THESIS
GÜLŞAH SIRMABIYIKLI
ASSOC. DR. MİTAT DURMUŞ
2019 – V + 213 PAGE

ABSTRACT

Sarıkamuş Operation is one of the important events that have left its mark on history. This event, which has been the subject of works by its historical course, is of great importance in terms of literature. In this master's thesis, Sarıkamuş Operation, which constitutes the basis of the study, has been tried to be reflected in Turkish poetry by taking into account the invention of expression, its historical process and its connection with Turkish literature. The poems discussed were analyzed according to the sources and the reasons that pushed the Turkish poets and poets to write the poems in question were indicated within the framework of historical sources. In this context, the reasons that led the Ottoman Empire to the operation, especially during the operations of the Enver Pasha - war strategies, the formation and end of the operation was tried to be clarified. In addition to these, the geographical structure of the Sarıkamuş region, where the operation occurred, has been mentioned and the study has been taken as a whole considering the opinions of the well-known figures of Turkish literature.

This study is realized by determining the scarcity of the studies within the scope of the subject and to guide the ones who want to examine in the next process and to serve the Turkish literature.

Keywords: Sarıkamuş, Sarıkamuş Operation, Enver Pasha, Poetry, History

ÖN SÖZ

Tarih, kendine has özellikleriyle bizlere sınırsız bilgi sunan bir bilim olmanın ötesinde zaman içerisinde insan tarafından üretilmiş tecrübi ürün sunması yönüyle de önem arz eder. Ayrıca tarih, her milletin kendi toplumsal bilinciyle şekillenen bir yapıya sahiptir. Nitekim geçmişin çok eski dönemlerine dayanan Türk tarihi de bu farkındalıkla ilerlemiş, bulunan her kaynakla biraz daha şekillenerek bir kalıp olmaktan çıkmış, J.J. Rousseau'nun da söylediği gibi okuyana kendi gözünün görme derecesine göre yol gösteren bir kılavuz haline gelmiştir. Bu noktada denilebilir ki tarihi mazimiz, üzerine çalışmalar yapılması, derinliğine incelenmesi gereken bir süreçten oluşmaktadır ve bu süreçte pek çok kent; savaflara, muharebelere tanıklık etmiştir. Bu muharebe ve savafların kimisi zaferle taflanmış kimisi de yenilgilerle sonuçlanmıştır. Ne yazık ki bu yenilgilerden birine tanıklık eden yerlerden birisi de Doğu Anadolu'nun serhat şehri Kars'ın Sarıkamış ilçesidir. Bu yöre geçmiş yüzyılda büyük bir felakete ev sahipliği yapmak zorunda kalmıştır. O da “Sarıkamış Harekâtı’dır.

Milli tarihimizde, bilhassa üzerinde durulması gereken olaylardan biri olan bu facia, I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti ve Rus İmparatorluğu arasında gerçekleşmiştir. Harekâta götüren nedenlere baktığımızda temelinin en başta I. Dünya Savaşı yıllarında atıldığını görmekteyiz. I. Dünya Savaşı’nda, Almanlar, üzerlerindeki yükü hafifletmek adına Osmanlı Devleti’ne Kafkaslarda cephe açması için baskı uygulamışlardır. Cephede yaşananlar ise hatalar zincirinin en büyük halkasını teşkil etmiştir. Enver Paşa’nın emriyle başlatılan harekâta Kars, Sarıkamış, Ardahan gibi Doğu illerimizi geri alınması amaçlandığı gibi sınırın ötesine geçmek gibi bir ideali de beslemiştir. 1914’te Enver Paşa komutasında, ağır kış koşulları altında, hastalık ve soğukla mücadele eden Osmanlı askerleri kırılmış ve harekât 15 Ocak 1915’te son bulmuştur. 1915’te son bulan bu harekâta dair incelediğimiz kaynaklar gösteriyor ki büyük hedefler ile gerçekler arasında kalan Türk ordusu komutanlardan genelturmaya uzanan geniş yelpazede yanlış kararların ve uygulamaların kurbanı olmuştur.

Tarihi mazimizde derin bir yara olarak kalmış bu harekâtın konu edildiği beş bölümden oluşan çalışmamızın giriş kısmında Osmanlı Devleti’ni Sarıkamış

Harekâtı'na götüren sebeplere vurgu yapılmış, birinci bölümde harekâtın yaşandığı bölge olması itibariyle Sarıkamış yöresinin coğrafi ve stratejik önemine değinilmiştir. İkinci bölümde harekâtın oluşu, sonucu ve harekâttan sonraki süreç üzerinde durulmuş olup olayın ana kahramanı Enver Paşa hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Üçüncü bölümde Sarıkamış Harekâtı'nın Türk edebiyatı ile ilişkisi incelenmiş olup dördüncü bölümde bu konu hakkında yazılmış şiirler tematik olarak ele alınmış, son bölümde ise şiirler, dil ve üslup yönüyle analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızda, şiirlerin tema ve üslup incelemelerinden önceki bölümlere yer verme sebebimiz Sarıkamış'a şiir yazdıran tarihsel süreci ve ordunun, yöre halkının o günlerde yaşadığı zorlukları gözler önüne sermek ayrıca konunun Türk edebiyatıyla bağlantısını, aydın kesimin Sarıkamış Harekâtı'nı roman, hikaye gibi türlere yansıtıp yansıtmadıklarını, yansıtmışlarsa bunun ne şekilde olduğunu göstermek içindir.

Akademisyenlik yolunda kendimi daha fazla geliştirmek ve faydalı olmak adına başladığım yüksek lisansımın son aşaması olan elinizdeki bu tez çalışmasının hem oluşumunda, planlanmasında hem de yürütülmesinde ve sonuçlandırılmasında benden desteğini hiç esirgememiş olan, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlanıp kendime örnek edindiğim kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Mitat DURMUŞ'a,

Ayrıca yüksek lisansa başladığım ilk günden beri beni sevgiyle kucaklayan, ne zaman kapılarını çalsam hiçbir zaman yardımlarını, desteklerini esirgemeyip konu, yöntem ve kaynak noktasında yardımda bulunan Doç. Dr. Adem POLAT'a, Doç. Dr. Adem BALKAYA'ya, Dr. Öğr. Üyesi Azer YAVUZ'a, Arş. Gör. Dr. Dinçer ATAY'a, Arş. Gör. Dr. Özlem YILDIRIM'a bana kattıkları her bilgi için sonsuz teşekkürlerimi sunuyor ve teşekkürün az kalacağı, hayattaki en büyük şansım anneme minnetimi özellikle belirtmek istiyorum.

Kars, Haziran 2019

Gülşah SIRMABIYIKLI

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.d.	: Adı geçen dergi
a.g.b.	: Adı geçen bildiri
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
Bkz.	: Bakınız
Yay.	: Yayınlayan
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
ev.	: Çeviren
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
C.	: Cilt

GİRİŞ

Sarıkamış Harekâtı Öncesi Sosyal ve Siyasal Durum

Yenilgiye Mahkum Olan/Edilen Bir İmparatorluk: Osmanlı Devleti

*“Yashıyız, kapkara olsak da hayâlet değiliz;
Silemezsın, izimizdir yerin altındaki iz.*

*Şahlanır göklere inkâr edilen heykelimiz,
Gösterir ufku, ölürken bile, solgun elimiz.
(...)*

*Canımızdır, acı hissetmeyerek, verdiğimiz;
Şaşırsın, şu asırlar sana anlats kimiz...”*

Mithat Cemal Kuntay*

Türk milleti, geçmiş yüzyıllardan beri Asya’dan Avrupa’ya uzanan sahada çeşitli coğrafyalarda yaşamış, dünyanın en eski milletlerindendir. Türk milletinin zamanı bilinmeyen dönemlerinde oluşturduğu Türk tarihi, şüphesiz kökü dünya üzerinde bir sahadan diğerine uzanan, üzerine araştırma yapıp dikkatle incelenmesi gereken oldukça önemli bir süreçten oluşur. Bizler, bu süreci tarihin sunduğu kaynaklar doğrultusunda öğrenmekteyiz. Nitekim bu kaynaklar ışığında öğrendiğimiz başka bir şey de toplum hayatının teşkilatlı hale gelmiş yapısı olan, toplum adına yönetim görevini kullanma diye tanımladığımız “devlet”¹ kavramı ve pek çok devletin hüküm sürdüğü köklü bir tarihe sahip oluşumuzdur. Bu noktada konumuz itibariyle de üzerinde duracağımız devlet, Oğuzların Kayı boyuna mensup küçük bir aşiret parçasının başında bulunan Osman Bey tarafından kurulmuş ²olan Osmanlı Devleti’dir.

Osmanlı Devleti, temeli 16. yüzyılın başlarında atılmış olup Selçuklu-Bizans sınırında ortaya çıkmış, kuruluşundan kısa bir müddet sonra büyüyerek tarihin akışını değiştirecek derecede güçlü bir devlet haline gelmiştir.³ Türk tarihi açısından önem

* Mithat Cemal Kuntay, “Kimiz?” , **Türkün Şehnâmesinden**, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul 1971, s.19.

¹ Mehmet Niyazi, **Türk Devlet Felsefesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993, s. 17.

² Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 94.

³ Uğur Kurtaran, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 8, Sonbahar 2011, s. 58.

arz eden böylesine köklü bir imparatorluk, şüphesiz üzerinde durulmaya, incelenmeye değerdir. Ayrıca milli tarihimizin büyük bir kısmını oluşturması bakımından da mühimdir. Çünkü bu devletin tarihi Türk devletinin tarihidir ve aynı zamanda etrafımızdaki yirmiden fazla devlette yaşayan onu aşkın milletin çok dinli, çok dilli kavimlerin ortak bir tarihidir.⁴ Böylesine önemli bir imparatorluğun yüzyıllar boyunca birden fazla etnik kökenli topluluğu bünyesinde barındırması aynı zamanda tahta geçen her bir padişah döneminde toprakları genişletmek adına çıkmış seferler, sonu başarısızlıkla sonuçlansa da zafer uğruna yapılmış savaşlar ve bu uğurda verilmiş olan mücadeleler pek tabii olarak onu birçok devletle de ilişkili kılmıştır. Bu hususta bizim değineceğimiz nokta Osmanlı Devleti'nin-Sarıkamış Harekâtı bağlamında- özellikle Rusya ile olan münasebetidir.

Bu noktada Osmanlı Devleti'nin Rusya ile olan ilk münasebetine değinecek olursak eğer denilebilir ki bu devlet ile diplomatik ilişkilerimiz III. İvan zamanında Rus tüccarlarının 1475'ten sonra Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan Kırım'daki Ceneviz kolonilerinde ve Azak şehrinde yaptıkları ticari alışverişle başlamıştır. İki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde ise Rus Çarı III. İvan'ın Osmanlı padişahı II. Bayezid ile olan dostluk ilişkisi etkili olmuştur.⁵İki devlet arasındaki bu dostluk ilişkisi ilerleyen zamanlarda değişen dünya ile birlikte ne yazık ki yerini hakimiyet mücadelesine bırakmıştır.

Özellikle de Altın-Ordu İmparatorluğu'nun çöküşüyle Doğu Avrupa'da hakim bir devletin yerine Kırım, Kazan Hanlıkları, Litvanya, Moskova Büyük Knazlıkları gibi birbirine rakip çeşitli siyasi kuvvetlerin meydana çıkmasıyla bu küçük devletler arasındaki siyasi dengenin 16. yüzyılın ortalarına doğru Moskova lehine bozulması ve Moskova Çarlığı'nın Hazar Denizi'ne, Kafkaslar ve Karadeniz'e doğru sarkması üzerinedir ki Osmanlı Devleti ilk defa kuzeyde bir Rus tehlikesiyle karşılaşmıştır.⁶ Buradan hareketle aslına bakılırsa 16. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin en parlak devridir. O dönemde Rusya ile yaşanmış bu olumsuz durum, devlet ihtişamının gölgesinde

⁴ İlber Ortaylı, **Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek**, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 186.

⁵ Hanife Güner, **XVIII.Yüzyıl Osmanlı-Rus İlişkileri**, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Bolu 2014, s. 4.

⁶ Halil İnalcık, **Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (S. 46, Belleten'den Ayrı Basım), Ankara 1948, s. 352.

kalmış olsa da aslında bu olay ilerleyen dönemlerde Rusya ile yaşanacak büyük mücadelelerin ilk ayak sesleridir denilebilir.

19. yüzyıla gelirken iki devlet arasındaki ilişkiler iyice gerilmiş olup Rusya ile savaşların bu yüzyıla damga vurduğu söylenebilir. Bunda Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldaki o ihtişamlı ve güçlü devlet olma özelliğinden sıyrılıp yıkıma doğru ilerleyen bir devlet olmasının etkisi vardır. Osmanlı'yı böylesi bir hazin sona sürükleyen nedenlere baktığımızda ise bunda hem dış devlet faktörlerin hem de iç karışıklıkların etken olduğu söylenebilir. Dış faktörlere baktığımızda Rusya gibi bir rakiple karşı karşıya iken içte –yukarıda da değinildiği gibi- bünyesinde çok çeşitli etnik grupları barındıran bir devlet olması dolayısıyla pek çok karışıklık baş göstermiştir. Şöyle ki 19. yüzyılın başlarına gelinceye kadar Osmanlı memleketlerinde isyan ve ihtilaller eksik olmamakla beraber ihtilalcilerin Osmanlı camiasından ayrılıp müstakil bir devlet teşkilatına kalkışacak derecede fiilen cesaret göstermeleri enderdir. Bu yüzyıldan itibaren ki Osmanlı tebaasından bazıları birer asi ihtilalciye dönüşerek dini ve milli istiklal idealleri ile kıyam etmişlerdir.⁷ Bu durum pek tabii Osmanlı gibi bir imparatorluğu iç meselelerle meşgul kıldığından dış devletlere karşı güçsüzlüğü de bu noktada başlamıştır denilebilir. Özellikle de yurdun doğu bölgelerinde Ruslara karşı verilen mücadele bu hususta oldukça kayda değerdir.

Sarıkamış Harekâtı'ndan önceki sürece bakıldığında esasen bunu oluşturan temelin 93 Harbi'nde atıldığı gözlenmektedir. Bu sebeple konumuza “93 Harbi nedir?” sorusunu cevaplamaya ve Osmanlı'nın bu dönemdeki gidişatına değinerek devam etmek istiyoruz. *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, yani 93 Harbi, “Rumi takvime”⁸ göre 1293 yılına denk geldiğinden Osmanlı tarihinde 93 Harbi olarak bilinir.*⁹ Bizi Sarıkamış Harekâtı'na götürecek olan bu tarih, konumuz ve Türk tarihi itibarıyla

⁷ Yusuf Akçura, **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1940, s. 11.

⁸ Tanzimat'a kadar Hicri takvim kullanılırken, Tanzimat'ta (Osmanlı reformlarıyla, yeniden yapılanması ile) yılbaşı Mart ayına alınarak Rumi takvime geçildi. Takvimler arasında zaman farkı vardı. Hicri ile Miladi takvim arasında 11, Rumi ile Miladi arasında 13 gün fark vardı. Cumhuriyette Miladi takvime 26 Aralık 1925'te geçildi. 1 Martta başlayan Mali takvim uygulaması ise 1983'e kadar devam etti. Takvimlerdeki eksik yılları ilk düzelden Sezar'dır. Sezar peş peşe gelen 4 yılın ilk üçünü 365, sonuncu yılı 366 yaptı. İÖ 45 yılını 85 gün artırdı, bu takvim Jülyen takvimi olarak 1600 yıl kullanıldı. Rumi takvime göre aylar şöyleydi: Mart, Nisan, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrin-i Evvel (Birinci Teşrin-Ekim), Teşrin-i Sani (İkinci Teşrin-Kasım), Kanun-ı Evvel (Birinci kanun-Aralık), Kanun-ı Sani (İkinci Kanun- Ocak) ve Şubat. (Teoman Alpaslan, **Sarıkamış**, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2008, s. 56.)

⁹ Teoman Alpaslan, **Sarıkamış**, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2008, s. 56.

önem arz eder. Şöyle ki burada Osmanlı Devleti yine Rusya ile karşı karşıyadır. Rusların başlıca hedefi, Osmanlı Devleti'ni ve hilafetini tasfiye etmek olmasa bile siyasi ve dini bir güç olarak tesirsiz hale getirmektir.¹⁰ Aslına bakılırsa Çarlık Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni etkisiz hale getirmeye dair bu hedeflerinin temellerinin 1856 Paris Barış Konferansı'nda atıldığı söylenebilir. Bu konferans ile Osmanlı Devleti Avrupa Devletleri ailesi içine alınıp da bütün Rus emellerine bir set çekileliden beri Çarlık Devleti, Balkanlardaki Hristiyanları ayaklandırmaya daha fazla gayret göstermiştir.¹¹

Nitekim Ruslar, amaçlarına da ulaşmış, Osmanlı Devleti'nin oldukça büyük bir toprak kaybına uğramasına ve devlet bütünlüğünün tehlikeye girmesine neden olmuşlardır. Dışarıdan yardıma muhtaç durumda olan Osmanlı'ya bu hususta İngiltere-kendi çıkarları doğrultusunda- yardım eli uzatmış ve İstanbul'un elden çıkması bu sayede önlenmiştir; ancak karşılığında Kıbrıs İngilizlere bırakılmıştır. Bütün bunlar yaşanırken Osmanlı, Balkanlardaki hâkimiyetini de kaybetmiş, kendi yönetimi altındaki Bulgarlara bile söz geçiremeyecek hale gelmiştir. Öyle ki İstanbul'da Bulgarlar bağımsızlık taleplerini Rus Sefareti'nin önünde toplanıp kurtarıcı olarak gördükleri Çar'ın sağlığı için ayin yapacak noktaya vardırırmışlardı.¹² Bu arada Osmanlı'nın bu vaziyetini gören Avrupa devletleri, bir pastaya benzettikleri Osmanlı topraklarından en büyük dilimi yeme amacındaydılar. Kendilerince onların da bu pastada hakları vardı ve bunu gerekçe sayarak İstanbul'dan yana bir siyaset izlediler. En başta İngiltere, en büyük paya sahip olmak için Rusya'nın Osmanlı'ya savaş ilanını önlemek adına Londra Konferansı'nın toplanmasına vesile olmuştur. Burada imzalatılmaya çalışılan Londra Protokolü'nü bağımsızlığına aykırı olduğu için reddeden Osmanlı, bu tepkisi karşısında Çar adına Prens Gorçakov'un Rusya'nın savaş ilanını içeren tehdit niteliğindeki bildirisiyle karşılaşmıştır. Ayrıca doğudaki en büyük hedefi Kars, Ardahan ve Doğubeyazıt olan General Melikov, harekete geçmiştir.

Bütün bu olaylar olurken tahta Osmanlı hanedanının 34. Padişahı olan II. Abdülhamit geçmiştir. Abdülhamit Han hakkında belirtilmesi gereken bir husus da

¹⁰ Hasan Gümüşoğlu, **Devlet-i Aliyye'nin Sonbaharı**, Ensar Yayınları, İstanbul 2014, s. 204.

¹¹ Bekir Sıtkı Baykal, *"Doksan Üç Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler"*, **Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.3, S.2, 1945, s. 184.

¹² Alpaslan, **a.g.e.**, s. 58.

gerilemenin ve yavaşlamanın asrında Osmanlı tahtına oturmuş, geç geldiği için de devlete katkısı pek anlaşılamayan bir hükümdar¹³ oluşudur. Esasen yenilik adına radikal değişiklikler yapmaya çalışmış; fakat bu değişiklikler Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkım sürecine geldiği için ne yazık ki çok da etkili olmamıştır. Sultan II. Abdülhamit, tahta çıkışından sonra 23 Aralık 1876 günü alelacele I. Meşrutiyet'i ilan etmiştir. I. Meşrutiyet Osmanlı'nın ilk anayasası olması itibarıyla önem arz eder. Bu anayasa ile Osmanlı Devleti, bir nebze olsun rahat nefes almış olsa da Nisan- Mayıs 1877'de Doğubeyazıt ve Ardahan Ruslarca işgal edilmiştir. 18 Kasım 1877 Ruslar Kars'ı ele geçirmiş, Erzurum'a kadar ilerlemişlerdir.¹⁴ Bu işgale karşılık bölgede Erzurumlu vatandaşların gösterdikleri direniş özellikle belirtilmesi gereken bir konudur. Bunların yanı sıra Kafkasya cephesinde Ahmet Muhtar paşa komutasındaki birliklerin direnişleri de oldukça kayda değerdir; fakat ne yazık ki sonuçsuz kalmıştır.

8 Ocak 1878 tarihinde Osmanlı'nın "ateşkes" istemesi üzerine, 31 Ocak 1878 tarihinde ateşkes imzalandı.¹⁵ Bu tarihten sonra Osmanlı için sular durulmamış, yaşanan bunca olay yeni sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Osmanlı içinde bulunduğu zor şartlardan sıyrılmaya çalışsa da Ruslar karşısındaki mücadele sonuçsuz kalmıştır. Bunun yanı sıra maddi olarak da çöküntüye uğramış, savaş tazminatı ödemek zorunda kalmış, Osmanlı Devleti tazminatı ödemek için ilk defa 1854 Kırım Savaşı sırasında borç aldığı Avrupalı devletlerden¹⁶ tekrardan borç almak zorunda kalmıştır. Bu da Sultan II. Abdülhamit Han'ı mali çöküntünün üstesinden gelmek için çareler aramaya ve en nihayetinde büyük gayret sarf edip Yunanlılara karşı müdafaa eden kuvvetler başta olmak üzere askerlere aylarca maaş ödeyememesine sebep olmuştur.¹⁷ Ayrıca Rusların Tuna Nehri'ni geçerek Plevne'de Gazi Osman Paşa'nın kahramanca sürdürdüğü direnişi kırmasından sonra Bulgar çetelerini de silahlandırarak Balkanlarda akıttıkları Müslüman kanlarına, yakılıp yıkılan şehir ve köylere Batı dünyasının seyirci kalması¹⁸ Osmanlı Devleti'ni büyük bir hüsrana uğratmıştır. Böylesine bir vaziyette olan Osmanlı Devleti, sadece dış

¹³ İlber Ortaylı, **Son İmparatorluk Osmanlı (Osmanlıyı Yeniden Keşfetmek-2)**, Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 54.

¹⁴ Alpaslan, **a.g.e**, s. 62.

¹⁵ **a.g.e**, s. 63.

¹⁶ Oğuz Çetinoğlu, **Türklerin Muhteşem Tarihi**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2014, s. 136.

¹⁷ Gümüšoğlu, **a.g.e**, s. 212.

¹⁸ **a.g.e**, s. 211.

güçlerin yıldırma politikaları ile karşılaşmamış iç meselelerle de uğraşmak durumunda kalmıştır. Özellikle de bazı etnik grupların ettikleri eziyetler buna imkan tanımıştır. Aslına bakılırsa özetle denilebilir ki 93 Harbi Osmanlı Devleti için siyasi-toplumsal ve daha birçok açıdan dönüm noktası olmuştur.

Osmanlı Devleti, 93 Harbi'nin yarattığı bu yıkımlarla uğraşırken kendisini dar ağacına götürecektir. I. Dünya Savaşı'ndan bihaberdir. Bu noktada cevabını arayacağımız bir başka soru da devleti bu duruma götüren süreçte neler yaşandığına dairdir. Kısaca değinmek gerekirse devrin padişahı II. Abdülhamit, Osmanlı'yı tekrar ayağa kaldırmak ve bu noktada köklü düzenlemelere gitmek amacıyla olsa da özellikle 1902 sonrası dönemde bir dizi dış politika sorunlarında ve dış politika ile doğrudan bağlantılı iç sorunlarda yükselen bir artış yaşanmış ve rejim bu sorunlarla baş edemez hale gelirken aynı zamanda bu sorunları çözme kapasitesini de yitirmiştir.¹⁹ Siyasi otoritesi zayıflamış, devlet içerisindeki birtakım grupların baskına maruz kalmıştır. Öyle ki bu durum onu 24 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi'yi (Anayasa) yeniden yürürlüğe koymak zorunda bırakmış,²⁰ böylelikle Meşrutiyeti ikinci kez ilan etmiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi, siyasi görüşlerin tartışıldığı bir zaman dilimini içermektedir. Bu sebebin de etkisiyle Osmanlı'nın yaşadığı sıkıntılar bitmemiş; aksine parti kavgaları yaşanmış, ayaklanmalar çıkmıştır. Nitekim bunlardan biri de 1909'da çıkan 31 Mart Ayaklanması²¹dir. Hükümet darbesi olan bu ayaklanmayı Hareket ordusu bastırmıştır. İsyan bastırıldıktan sonra genel mecliste II. Abdülhamit'i tahttan indirme hususunda fikir birliği sağlanmıştır. Bunu o devrin anlayışı gereği bir fetva ile gerçekleştirmişler, böylece veliaht Reşat, V. Mehmet Reşat adıyla 27 Nisan 1909'da Osmanlı tahtına çıkmıştır.²²

V. Mehmet Reşat'ın tahta geçişinden sonraki süreçte Osmanlı Devleti içeride ve dışarıda olası sorunlarla uğraşırken ona problem yaratacak başka bir mevzu da Kuzey Afrika'daki İtalyan saldırısıdır. İtalya o tarihlerde Trablusgarp olarak bilinen bu

¹⁹ Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamit'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", **İstanbul Şehir Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, S. 47, 2016, s. 393.

²⁰ Alpaslan, **a.g.e**, s. 8.

²¹ **a.g.e**, s. 9.

²² Orhan Avcı ve diğerleri, **Tarih El Kitabı-Selçuklular'dan Bugüne**, Grafiker Yayınları, Ankara 2004, s. 389.

bölgeyi ele geçirmek için 29 Eylül 1911’de Osmanlı İmparatorluğu’na savaş ilan ederek-Trablusgarp Savaşı- 1912’de Oniki Ada’yı işgal etmiştir.²³ Fakat ne yazık ki devletin yaşadığı sorunlar bununla da bitmiyordu. Bundan sonra da 1912-1913 yıllarında Balkan Faciası diye hatırlanan Balkan Savaşları başlamıştır.²⁴ Balkanlarda yaşanan bu savaşların sebebi iç karışıklıklar ve nitekim bunda etkin rol oynayan Rusya’dır.

Bundan sonraki süreçte dünya devletleri karşısında Osmanlı Devleti parçalanma noktasına gelmiş bir imparatorluktur. Nihayetinde Osmanlı devleti, Almanya yanında savaşa girmeye karar verirken planı, Süveyş Cephesi’nde Mısır’daki Müslümanların yapacağı yardıma; Kafkas üçgeninden Rusya’yı sıkıştırmak için yapılacak seferde, Kafkasya’daki Türk ve Müslümanların kendilerine yapacakları yardıma güvenmektir.²⁵ Almanların gayesi ise bunun tam tersidir. Onların amacı ise açılacak yeni cephelere Osmanlıyı itmektir. Alman savaş gemilerinin Karadeniz’deki Rus limanlarını bombalamasıyla da Osmanlı kendini bir anda I. Dünya Savaşı’nın içinde bulur.

Yenilik ve Birlik Taraftarları: İttihat ve Terakki Cemiyeti

Osmanlı Devleti içerisinde cemiyetler önemli bir yer tutmuştur. Önemi ise Osmanlı’ya hem siyasi hem de toplumsal boyutta etki etmiş olmalarından ileri gelir. Osmanlı Devleti’nde padişahlık makamının liderliğindeki siyasi otorite oldukça önemlidir. Devlet, kuruluşundan itibaren tahta geçen pek çok hükümdar döneminde değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Bunların yarattığı etkiler başlangıçta olumlu yönde olurken ilerleyen yüzyıllarda uygulanan politikaların bir noktadan sonra sonuçsuz kaldığı görülür. Bu noktada yüzyıllara hükmetmiş bir imparatorluğun siyasi makamı hem dış devletler hem de iç karışıklıklarla mücadele edemez duruma gelmiş, otorite sarsıntıya uğramıştır. İşte bu noktada birtakım kişiler bir araya gelerek iktidarın yetersizliği noktasında kendi politikalarını hükümdara uygulatma, içinde bulunulan zor koşullara çözüm yaratma amacıyla cemiyetler kurmuşlardır. Nitekim bunlardan biri de “İttihat ve Terakki Cemiyeti” dir.

²³ Avcı, **a.g.e**, s. 390.

²⁴ **a.g.e.**, s. 391.

²⁵ Alpaslan, **a.g.e**, s. 10.

Bu noktada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş ve tarihi süreçteki mazisine değinmek kanımızca yerinde olacaktır. Cemiyet 1889-1918 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Meşveret gazetesinin 1896'da çıkan bir makalesinde bu cemiyetin tohumunun 1896'dan on iki sene önce atıldığı²⁶ söylenmektedir. Temelinin bu yıllarda atıldığı sanılan cemiyetin ilk oluşumları o dönemin tıp okulu olan Mekteb-i Tıbbiye'de başlamıştır. 1880'lerin ortalarından itibaren bu okulda yönetime karşı örgütlü bir muhalefetin yaraları konusunda çeşitli görüşmelerin, öğrenciler arasında yoğun tartışmaların yapıldığı izlenmektedir.²⁷ İlerleyen zamanlarda İktidara alınmış bir tavır olarak devam eden bu öğrenci muhalefetinden oluşan grup, İttihat ve Terakki cemiyetini oluşturacaktır. Bu noktada İttihat ve Terakki cemiyetinin kuruluşu üzerinde durmak kanımızca yerinde olacaktır. Cemiyet, 2 Haziran 1889 tarihinde İbrahim Temo'nun öncülüğünde Abdullah Cevdet, İshak Sükuti ve Mehmet Reşit tarafından *İttihadı Osmani* adıyla kurulmuştur.²⁸ Kısa sürede okul içerisindeki faaliyetleri hız kazanarak öğrencileri etkiler hale gelmiştir. Cemiyet üyeleri, Namık Kemal gibi yazarların yazılarını gizli gizli okutarak öğrencilerde milli ve vatani duyguların gelişmesini sağlamış, okulun yanındaki odunlukta toplanarak öğrencileri cemiyetin amaçlarına hizmet eder hale getirmiştir.²⁹

Her geçen gün üye sayısı artmaya başlayan cemiyet bu şekilde büyük taraftarlar edinir, görüşleri, izledikleri yol onları daha da güçlendirir. Her grupta olduğu bir başkan seçerler. Grup üyelerinden bazı isimler Türk edebiyatının ve tarihinin önemli simalarındandır.

Cemiyetin başkanı Edirne Posta İdaresi'nde memur olan Talat Bey'dir. Diğer ileri gelenler arasında ise Ahmet Rıza, Enver Paşa, Cemal Paşa, Dr. Nazım ve Ziya Gökalp gibi asker ve siviller³⁰ bulunmaktadır.

²⁶ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 76.

²⁷ M.Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 173.

²⁸ M. Şükrü Hanioglu, **"İttihat ve Terakki Cemiyeti"**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.23, İstanbul 2001, s. 476.

²⁹ Şenol Karadana, **II. Abdülhamit Dönemi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Faaliyetleri**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2017, s. 27.

³⁰ Ali Ulurasba, **Karlara Gömülen Tarih Sarıkamış**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2011, s. 7.

Elbette ki bu cemiyet, Osmanlı Devleti tarihinde iktidara karşı oluşturulmuş ilk siyasi grup değildir. Osmanlının tarihi mazisine bakıldığı zaman Osmanlı milliyetçisini savunan, I.Meşrutiyet'in ilanında rol oynayan Jön Türkleri yani Yeni Osmanlıları görmekteyiz. Nitekim Jön Türkler İttihat ve Terakki cemiyetine savunduğu görüşler itibariyle ilham kaynağı olmuştur denilebilir. İki grup arasındaki ilişki yalnız amaçlarının birleşmesinden değil İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Yeni Osmanlılar hareketine dahil olmuş kimselerden yararlanması, sosyal desteğini bir kuşak önce belirmiş sosyal kıpırdanmalardan alması 1860'larda üretilmiş bir fikri uyanışı kendine örnek almasından doğmuştur.³¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti de iktidara karşı Osmanlıcılık düşüncesinden hareket ederek iktidar üzerinde hakimiyet kurmak adına şartları zorlayacak ve hedefi doğrultusunda devlet istikbali adına II. Meşrutiyet'i ilan ettirecektir.

Cemiyetin kuruluş yerinden bahsolunacak olursa merkezi sadece İstanbul olan bir örgüt olmadığını görürüz. Mersin, Diyarbakır gibi iller yurtiçindeki diğer merkezlerdendir. Özellikle Diyarbakır şubesinin ilk tohumlarını atan, bölgede faaliyette bulunan kimse kolera salgını nedeniyle bölgeye gelen Doktor Abdullah Cevdet olup bölge faaliyetindeki diğer bir önemli isim de Ziya Gökalp'tir.³² Bunun dışında belirtilmesi gereken diğer bir husus da cemiyetin her ne kadar ilk olarak İstanbul'da kurulmuş olsa da yurt içinde fazla bir faaliyette bulunamayacak olduğundan hakiki bünyesinin Makedonya'da³³ olduğudur. Yurtdışı yayılım sahası elbette ki sadece Makedonya ile sınırlı değildir. Mısır ve Rumeli'de de şubeleri vardır.

Bu derece içte ve dışarıda yayılım gösteren cemiyetin temel amacı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, gerek yurt içinde gerekse de yurt dışında etkin olduğu bu bölgelerdeki temel politikası, Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak ve toprak bütünlüğünü korumak adına faaliyetlerde bulunmaktır. Bunu da Osmanlıcılık ve İslamcılık görüşlerinden hareketle Osmanlı toprağında yaşayan her vatandaşı din, dil, ırk ayrımı yapmaksızın bir ve eşit sayarak göstermiştir. Bunun için de cemiyete sadece Türk ve Müslümanları kabul etmişlerdir. Bu hususta İttihat ve Terakki'nin

³¹ Mardin, **a.g.e.**, s. 33.

³² Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, s. 292.

³³ Gümüsoğlu, **a.g.e.**, s. 273.

önemli düşünürlerinden Ömer Seyfettin, cemiyetin bu politikası ile ilgili görüşlerini açıklarken şu ifadelerle yer vermiştir: *“Bugünkü Türklük savunucularının amaçları, Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat geçiren Türklere milli bir vicdan kazandırmak, böylece İslam evrenselliğine kuvvetli bir unsur dâhil ederek onunla beraber Osmanlı saltanatının dayanaklarını yeniden kuvvetlendirmektir.”*³⁴ Ömer Seyfettin’i bunları söylemeye iten sebep ise aynı vatani paylaşmak ya da bir toprak üstünde “vatandaş” olmanın hukuki bir anlamın ötesinde, aynı yazgının sorumluluğunu yüklenmek düşüncesine sahip olmasıdır.³⁵

Cemiyete yalnız Türk ve Müslümanların alınacağı fikri Kazım Karabekir’in cemiyetin sembolü olan “hilal” için *“bu hilal tuhaf, başka işaret bulamamışlar mı?”* şeklindeki tepkisine Enver Paşa’nın verdiği şu cevaptan da anlaşılmaktadır: *“ikimiz için kan kardeşliği tarihi sayılır. Yalnız şu hilal işaretine dokunman hiç hoşuma gitmedi. Bu işaret herhalde ‘ben Türküm’ demekten daha kapsamlıdır. Bu cemiyete yalnız Türkleri değil İslam olan bütün Osmanlıları da alıyorlar. Arabi Arnavut’u da girebilir. Yeter ki hürriyet ve Meşrutiyet taraftarı olsunlar. Hilal işareti ile Salip’e savaş açacak değiliz ya.”*³⁶

İttihat ve Terakki cemiyeti Osmanlıcılık ve İslamcılık görüşleri dışında cemiyet öncesinde Jön Türklerin de savunucusu olduğu Türkçülük görüşünden de ilham almışlardır. Cemiyet, siyasi birliğin sağlanması adına halk desteğini alabilmek için ortak bir kimlik tanımının -millet tasavvurunun- acilen gerekliliğini kavramış³⁷ ve bu noktada Türkçülük görüşünden hareket etmişlerdir. Bu hususta komutanlar dışında Türk aydınları da düşünce ve görüşleri ile yönlendirici olmuşlardır. Bilhassa Ziya Gökalp, cemiyetin Türkçülük politikası konusunda yol gösterici aydın kimliği ile kendini göstermiştir. Türkçülük politikası noktasında ortaya koyduğu görüşleri ile cemiyete katkı sağlamıştır. Bu görüşleri aşağıdaki doğrultudadır:

A. İhtilalci ve İnkılapçı

B. Demokrat ve Meşrutiyetçi

³⁴ Yaşar Semiz, “İttihat ve Terakki ve Türkçülük Politikası”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.35, 2014, s. 224.

³⁵ Mitat Durmuş, **Ömer Seyfettin’in Anlatılarında Kendilik Bilinci ve Öteki**, Karadeniz Dergi Yayınları, Ankara 2014, s. 167.

³⁶ Semiz, **a.g.m.**, s. 232.

³⁷ Yavuz Çilliler, “Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C.10, S.2, 2015, s. 58.

- C. Hilafetçi ve Panislamist
- D. Türkçü ve Pantürkist
- E. Halkçı ve Milliyetçi
- F. Medeniyette Batıcı, Kültürde Milliyetçi.³⁸

Cemiyetin yukarıda bahsi geçen Türk ve Müslüman olma şartları dışında ifşa olmama açısından öne sürdükleri başka şartları daha vardır. O da cemiyete girecek kişinin gözünü bağlayarak yemin edilecek yere getirilmesi, bir masada bulunan Kur'an-ı Kerim, bayrak ve silah üzerine el basarak yemin ettirilmesidir.³⁹ Bu da örgütün gizli çalışmaları noktasında titizliğini göstermesi bakımından kayda değerdir. Ayrıca temel hedefleri olan en başından beri kötü giden gidişata el atmak, II. Abdülhamit'in baskıcı yönetimini ve istibdatı yıkmak, Meşrutiyet'i tekrar ilan etmek ve II. Abdülhamit iktidarı üzerinde söz sahibi olmak noktasında gizlilik ve akabinde gelen titizlik İttihat ve Terakki'yi buna mecbur kılmıştır, diyebiliriz.

Osmanlı Devleti'nde ise problemler artarak devam etmektedir. Devlet, bütün bu olan bitenler karşısında uçurumun kenarına her geçen gün biraz daha yaklaşmış, iyiden iyiye iç ve dış karışıklıklarla uğraşamaz hale gelmiş vaziyettedir. Dış ülkelerdeki karışıklık bir hayli artmış, isyanlar baş göstermiştir. Özellikle cemiyetin hakiki merkezi Makedonya'da karışıklık hiç durmamış artarak devam etmiştir.⁴⁰ Ayrıca devletin askeri düzeni de iyiden iyiye bozulmuştur. Sultan Abdülhamit'in baskıcı iktidarı bile bu olayların üstesinden gelmeye yetmiyordur. Öyle ki Makedonya İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askerlerden oluşan devrimi zorunlu gören komitesine karşı köklü bir güç gösteremiyordur.⁴¹

Nitekim İttihat ve Terakki, ülkenin bu vaziyetinin fazlasıyla farkında olmakla birlikte padişah üzerindeki baskıyı daha da arttırmışlardır. Bilhassa cemiyetin Manastır merkezi, II. Abdülhamit'e Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe koymasını ve Meclisi Mebusan'ın açılmasına izin vermesini isteyen son bir uyarı telgrafi çekmiştir. En nihayetinde II. Abdülhamit bu baskılara dayanamayarak 23 Temmuz 1908'de

³⁸ Semiz, **a.g.m.** s.221.

³⁹ Gümüsoğlu, **a.g.e.** s. 275.

⁴⁰ Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II (XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa)**, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 217.

⁴¹ Enver Behnan Şapolyo, **Ziya Gökalp İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, İnkılap ve Aka Kitabevi Yayınları, İstanbul 1974, s. 87.

Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe koyarak Meşrutiyeti yeniden ilan etmiştir.⁴² Meşrutiyetin ikinci kez ilanı İttihatçıları yönetimde söz sahibi olmasından ziyade onlara saygınlık da kazandırmıştır. Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi halkta da sevince yol açmış, bu durum padişah II. Abdülhamit'e kısa bir süre de olsa nefes aldirmiştir. 1909 yılına gelindiğinde ise tahtta V. Mehmet Reşat'ı görürüz. İttihatçılar ise halen yönetim üzerinde otorite sahibidirler. Bu durumu kolaylaştıran ise devletin tamamen ölümün kıyısına gelmiş, otorite açısından da iyiden iyiye güç kaybetmiş olmasıdır. Nitekim İttihatçılar, ordu komutanı Mahmud Şevket Paşa'nın isteği üzerine iki yıl sürecek sıkıyönetim ilan etmiş⁴³ olmaları bunun ispatıdır.

Tüm bu gelişmelere bakılırsa cemiyet Osmanlı Devleti'nin yaralarına görünürde merhem olmuştur; fakat ne yazık ki ölümün eşiğine gelmiş Osmanlı için kalıcı bir çözüm olamamıştır. Buna rağmen cemiyet, uzun bir ihtilalcilik hareketinin tam bir netice vermediğini fark ederek şeref ve kurtuluş yolunda son bir tecrübe daha yapmak istemiş ve 1914'te tutuşan Cihan Harbi'ne girmeyi fırsat sanmıştır.⁴⁴ İttihat ve Terakki cemiyeti dışarıdan bu derece güçlü, yılmaz bir vaziyette görünürken zamanla içten içe bölünmeye başlamıştır. Aslına bakılırsa onlar için en büyük tehlike de bu noktada başlıyordur. Birçok yerde şubesi olan büyük çaplı bu cemiyetin üyeleri arasındaki tartışmalar bu tehlikeyi açıkça göstermektedir. Bilhassa Talat Bey, Enver ve Cemal Paşa'lar arasındaki münasebet ve rekabet⁴⁵ cemiyetin yıkıma giden geleceği noktasında kanımızca değinilmesi gereken bir husustur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dağılması sürecinde tehlike oluşturan bir başka durum da en başından beri izledikleri yanlış politikalarıdır. Şöyle ki cemiyet kurulduğu ilk günden beri her şeyin sorumlusu olarak hükümeti görmüştür. Bu konuda ilk yanlış adımı, Ermeni ihtilalinde ayaklanmanın sorumlusu olarak padişahı görüp dış devletlerden yardım istemiş olmalarıdır ve bu durum henüz kuvvetlenmeye başladıkları ilk zamanlarda iplerini oynatan dış tesirlerin baskısı altında sonuna kadar

⁴² “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Milliyet Gazetesi Yayınları, C.12, İstanbul 1986, s 5992.

⁴³ Nihat S.Sayar, **Osmanlı Padişahları Dönemi Tarihi (Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları)**, Nihat Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları, İstanbul 1978, s. 272.

⁴⁴ Mustafa Ragıp Esatlı, **İttihat ve Terakki'nin Son Günleri**, Bengi Yayınları, İstanbul 2007, s. 43.

⁴⁵ Esatlı, **a.g.e.**, s. 166.

devam edecektir.⁴⁶ Nitekim konuya farklı bir perspektiften bakmamızı sağlayan bu durum, tarih sahnesine oldukça iddialı çıkmış olan cemiyetin uyguladığı siyasi politikaların rotası noktasında bizlere fikir vermesi bakımından önem arz eder.

Meşrutiyetin ilanından sonraki süreçte siyasi bir partiye dönüşerek meclise girmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti,⁴⁷ için son olarak belirtilmesi gereken bir şey de Türkiye Cumhuriyeti'ni kuracak olan kuşağı yetiştiren, son derece vatansever ve cesur kişilerden oluşmuş bir cemiyet olduğudur. Ancak Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşlarının varacağı Cumhuriyet ve laiklik fikirleri, Osmanlıcılık etkisinden tam anlamıyla sıyrılmamış olan İttihatçılarda henüz oluşmamıştır.⁴⁸ En başından beri temel ilke edindikleri Osmanlıcılık düşüncesinin devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarmaya yeteceğini sanan bu cemiyet için yıkıma giden hazin sonu yaşamak ne yazık ki tarihi bir gerçeklik olmuştur.

⁴⁶ Samiha Ayverdi, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları**, Damla Yayınevi, İstanbul 1976, s. 54.

⁴⁷ Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)**, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 12.

⁴⁸ Ozan Örmeci, “Jön Türkler ve İttihat ve Terakki”, **Tarih Okulu Dergisi**, S.8, Eylül- Aralık 2010, s. 99.

1.SARIKAMIŞ: COĞRAFYADAN VATANA

1.1. Coğrafi ve Stratejik Bakımdan Sarıkamış

*“Gün olur anam sıkılmış bir kurşun gibi ağıldı
Gün olur babamın pos bıyıklarına
ve Sarıkamış’ın yeşil çamlarına kar yağardı.”*
Recep Ergül*

Sarıkamış, Kars iline bağlı Erzurum-Kars karayolu üzerinde yer alan Kars ilinin en büyük ilçesidir.⁴⁹ Tarihçesi Paleolitik devre (M.Ö. 50 000-13 000) kadar uzanmakta olan Sarıkamış’ın coğrafi sahası, tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri elverişli bütün imkanlara da sahip olmuş, su kaynaklarının fazla olması, tabii kaya sığınaklarının varlığı ve geniş ormanlık alanların bulunması insanları en eski çağlardan itibaren bu yöreye çekmiştir.⁵⁰ Tabiatıyla orman harikası olan Sarıkamış, bugün uzaktan bakıldığında adeta hafızalardan silinmeyecek bir kartpostal gibidir. Böylesine güzel tabiata sahip Sarıkamış’ın bu muhteşem coğrafyası, tarihler 22 Aralık 1914’ü gösterdiğinde ne yazık ki sonu felaketle biten bir harekâtına ev sahipliği yapmış ve binlerce şehidin mezarı olmuştur.

Yukarıda bahsettiğimiz konu hususunda üzerinde duracağımız şey ise bölgenin Sarıkamış Harekâtı’na etki eden coğrafi yönü yani karasal bir iklimle sahip oluşudur. Ayrıca engebeli arazi, yerleşim yerlerinin birbirine uzaklığı, rakım yüksekliği gibi hareket imkanını kısıtlayıcı⁵¹ coğrafi unsurlar da harekâtına etki eden diğer unsurlardandır. Bilhassa bu sert karasal iklim özelliği ona savaş durumlarında hassasiyetle düşünülmesi icap eden bir doğal kale hüviyeti kazandırmıştır,⁵² denilebilir. Ayrıca bu iklimin etkileri Sarıkamış Harekâtı’nda ordu üzerinde oldukça olumsuz etki yaramıştır. Sarıkamış’ın bulunduğu bölge Doğu Anadolu’nun en çetin

* Recep Ergül, “Doğduğum Topraklar”, **Kars 2. Kent Kurultayı /Kafkasya’da Ortak Geleceğimiz**, Ed.: Oktay Belli, Kars Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 144.

⁴⁹ Hüseyin Saraçoğlu, “Sarıkamış’ın Nüfus Özellikleri”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi**, C. 9, S.9, Mart 2011, s. 120-121.

⁵⁰ Cemal Sevindi, “Garnizon Şehirlerine Tipik Bir Örnek: Sarıkamış”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C.7, S.5, Eylül 2011, s. 315.

⁵¹ Cavit Marancı, **Sarıkamış Harekâtı ve 91. Alay**, Alioğlu Yayınları, İstanbul 2015, s. 39.

⁵² Songül Alşan, **Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Şehitlikleri**, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitü Müdürlüğü, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2010, s. 2.

coğrafi ve iklimsel şartlarının hüküm sürdüğü bir alandır.⁵³ Nitekim bu durum harekât esnasında Türk ordusunun içinde bulunduğu iyi olmayan koşullara da etki etmiştir. İklimin doğurduğu yoğun kar yağışı ve bunun neticesi olan -30,-40'lara düşen hava sıcaklığı ordunun durumuna oldukça olumsuz etki etmiştir. Ayrıca Türk askerinin ilerlemesi yönünde engel oluşturup bilhassa don olaylarının akabindeki kayıplara sebebiyet vermiştir.

Sarıkamış için bu noktada değinilmesi gerekli bir başka husus da stratejik önemidir. Nitekim Türkiye'deki şehirlerin bir kısmı barındırdıkları askeri nüfus nedeniyle fonksiyonel açıdan Garnizon şehirleri (Askeri şehirler) grubunda ele alınmaktadır. Genelde stratejik konumları nedeniyle askeri merkez haline gelen Garnizon şehirleri⁵⁴ önem arz etmekle birlikte Sarıkamış da stratejik açıdan Türkiye'deki askeri merkezlerden biri olma özelliğine sahiptir. Sarıkamış'ın bulunduğu mevkiinin Urartular döneminden (M.Ö. VII. Yüzyıl) itibaren ortaya çıkan bu stratejik önemi, özellikle Osmanlı Devleti döneminde daha da artmış ve gerçekten de araştırma sahası 1717 yılından başlayarak 200 yıldan fazla süren Osmanlı-Rus savaşlarının hemen hepsinden etkilenmiştir.⁵⁵

Nitekim stratejik açıdan önemli bu bölgeyi Ruslar yıllarca hedef almış ve bilhassa Sarıkamış Harekâtı'nda da bu amaçlarına ulaşmak uğruna büyük mücadele vermişlerdir. Esasen onların işini kolaylaştıran ise ulaşım yollarının bozuk olmasının Türk ordusuna zaman kaybı yaşatmış olmasıdır. Doğu Karadeniz kıyılarında bulunan Hopa, Rize, Trabzon ve Pazar askeri açıdan stratejik bir önem arz etmiştir. Ancak bu merkezler ile iç kesimler arasında yüksek ve denize dik dağların, dar ve nakliye yapılması zor geçitlerin varlığı Rus kuvvetlerinin bölgeyi sürekli bombalaması iç kısımlara erzak ve teçhizat ulaştırmayı imkansız hale getirmiş,⁵⁶ en nihayetinde Ruslar, bu stratejik etkenler sebebiyle de hedeflerine ulaşma yolundaki bu fırsatı kaçırmamışlardır. Bu noktada hem coğrafi hem de stratejik imkanlar bu harekâtın felaketle sonuçlanmasında etken olmuştur, denilebilir.

⁵³ Ayhan Yardımcıel, "Sarıkamış Coğrafyası'nın Sarıkamış Harekâtı'na Etkileri", "**Şehadetin Adı: Sarıkamış**" Dergisi, S. 4, Ocak 2012, s. 64.

⁵⁴ Sevindi, **a.g.m.**, s. 309.

⁵⁵ **a.g.m.**, s. 316.

⁵⁶ Yardımcıel, **a.g.d.**, s. 64.

1.2. Sarıkamış Harekâtı Bağlamında Bölgenin Önemi

Doğu Anadolu, 1071'den itibaren Türklerin anavatanı, özyurdu ve yerleşim merkezi olarak Türklüğün, millî kültürün ve Müslümanlığın kök saldığı, geliştiği ve yaşadığı bir bölge⁵⁷ olma özelliğine sahiptir. Böylesi bir tarihi geçmişe sahip Doğu Anadolu, yüzyıllar boyunca pek çok savaşa ve bunun akabinde gelen direniş hareketlerine sahne olmuş, bu tarihi mazisiyle hafızalarda yer etmiş önemli bir bölgedir. Bilhassa Osmanlı-Rus mücadelelerinde önemli rol oynayan bu toprakların gerek Anadolu'ya giriş özellikleri gerekse de Kafkasya'ya geçişin anahtarı konumunda olmaları tarih boyunca büyük mücadelelere sahne olmalarına neden olmuştur.⁵⁸

Nitekim Rusya, yüzyıllarca bölgeyi kendi topraklarına katma yolundaki amacı uğruna Osmanlı Devleti ile sayısız mücadeleler vermiştir. Bu konuda Rusya'ya en büyük destek Ermenilerden gelmiş ve bölge bu devletlerin amacı uğruna tehlike altına girmiştir. Bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlının mağlup olması ile Rusların İstanbul yakınlarına kadar gelmesini fırsat bilen Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan, Rus çarından Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları geri vermemesini istemiş; hatta bununla da yetinmeyerek Ayastefanos'taki Rus karargâhına bizzat giderek Grandük Nikola ile görüşmüş ve Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhakını istemiş, bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve bu ıslahat tamamlanıncaya kadar Rus ordusunun geri çekilmemesini talep etmiştir.⁵⁹

Bu istek görüldüğü üzere dış devletlerin bölge üzerindeki hain niyetlerinden bazılarıdır. Ne yazık ki Osmanlı ile Rusya arasındaki gerginlik yaratan durumlar bunlarla da sınırlı kalmamış; aksine daha da hararetlenecek gerginliğin fitili I. Dünya Savaşı'nda ateşlenmiştir. Nitekim bu ateşin sebep olduğu ve bölgeyi kasıp kavurduğu olaylardan biri de büyük bir felaketle sonuçlanmış olan Sarıkamış Harekâtı'dır. Denilebilir ki Doğu Anadolu en büyük sınavını 1914 yılının Aralık ayında askeri taktik hataları nedeniyle Türk ordusunun yenilgisiyle sonuçlanan Sarıkamış

⁵⁷ Bayram Kodaman, "Osmanlı Devri'nde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, Kasım 1986, s. 3.

⁵⁸ Süleyman Tekir, "Sarıkamış Harekâtı Esnasında Ardahan Baskını", "**Şehadetin Adı: Sarıkamış**" **Dergisi**, S. 4, Ocak 2012, s. 53.

⁵⁹ Ersin Kırca, "I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt-Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C.3, S.1, Nisan 2017, s. 25.

Harekâtı'yla vermiştir ve bu bölgenin önemi noktasında mühim bir mevzuudur. Çünkü harekâtın neticesi itibariyle Rusya, bölge üzerindeki hain emellerine ulaşmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında Sarıkamış Harekâtı'nın askeri üssü olan Kafkas Cephesi'nin bu bölgede açılmış olması da bölgenin önemini arttırmış olan bir başka etkidir. Nitekim Rusya'nın Doğu Anadolu üzerindeki emellerine ulaşmasını engelleme adına kurulmuş olan bu cephede verilen mücadeleler mühimdir.

Ve en nihayetinde Doğu Anadolu'nun refahı 1877-1878 Osmanlı -Rus Savaşı sonunda 40 yıl süre Rus işgali altında kalan Sarıkamış'ın 29 Eylül 1920'de Rus işgalinden kurtarılaraq 3 Aralık 1920 tarihli Gümrü antlaşması ile yeniden Türk hakimiyetine girmesiyle sağlanmıştır.⁶⁰ Ayrıca Sarıkamış, 16 Mart 1921 Moskova, 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ile bugünkü milli sınırlarımıza kavuşmuş⁶¹ ve böylece bölgenin bütünlüğü sağlanmıştır.

⁶⁰ Ulurasba, **a.g.e**, s. 3.

⁶¹ Sarıkamış Kaymakamlığı, **Şehitler Yurdu Dans Eden Karlar Diyarı "Sarıkamış"**, Yay: Sarıkamış Kaymakamlığı, Kars 2002, s. 29.

2. SARIKAMIŞ HAREKATI TARİHİ

2.1. Eleştirilerin Odağında Vatansever Bir Lider: Enver Paşa

“Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanı şaşırtacak bir mahiyet alır.”

*Mustafa Kemal Atatürk**

23 Kasım 1881’de İstanbul’da Divanyolu’nda eski Lisan Mektebi karşısındaki evlerinde dünyaya gelen⁶² Enver Paşa, milli tarihimiz açısından önem arz eden komutanlardandır. Yaşamı boyunca verdiği mücadelelerle gerek yerel gerekse de evrensel olarak adından söz ettirmiş olan Enver Paşa’yı tarihi akış içerisinde – konumuz itibarıyla de- kendine edindiği yer ve misyonu bakımından incelemek kanımızca gereklidir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki hayatını asker olarak geçirmiş olan Enver Paşa, komutanlığın ve bunun getirdiği güçlü vatani duyguların fitratında olduğunu düşünen bir şahsiyettir. Nitekim onu bu uğurda yıllarca mücadele etmeye götüren en önemli sebep ise vatanseverliğidir. Bu hissiyat onu vatanını herkesten daha fazla sevdiğine inanmaya götürür. Hatta sevgisi öyle bir noktaya gelir ki vatana sadakati noktasında bütün yaşantısında bir makine olmak, yani diğer her türlü duygulardan, kendi yolunu engelleyecek kalp oyunlarından uzak kalmak ister.⁶³

Nitekim Enver Paşa, ona bu duyguları yaşatan, aklına ve kalbine bu hissiyatı koyan yüce yaratıcıya da büyük bir maneviyatla bağlıdır. Onun baş koyduğu bu yolda yenilgilere rağmen bıkmadan mücadele etmesine ve bitmeyen bir çaba içerisine girmesine sebep bu manevi güçtür, yani Allah’a inancıdır. Bu hissiyat elbette ki onda sonradan oluşmuş değildir. Daha okul yıllarında sınavlara girerken Allah’a yakarır. Askeri okulları bitirip ordu saflarına gene bu teslimiyet içinde katılır.⁶⁴ Bu teslimiyet öyle bir hal alır ki savaşlardaki ruhani yorgunluğun yarattığı bütün çaresizliklerinin dermanı olur. O çaresizlik anlarında Allah’a büyük bir tevekkülle sığınmış az da olsa

* **Atatürk’ten Ölmez Sözler**, (Kolektif), Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2006, s. 32.

⁶² Grigoriy Sergeyeviç Agabekov, **Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?**, (Haz. Hasan Babacan), Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s. 15.

⁶³ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa (1914-1922)**, C.3, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992, s. 51.

⁶⁴ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa (1908-1914)**, C:2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986, s. 11.

yüreğine su serper. Trablusgarp Savaşı ile ilgili yazdığı mektuplarından bir parçada: “(...) Üzüntüden, vatanımı tehdit eden tehlikenin verdiği acılardan kaçamıyorum ve teselliyi, desteği nereden bulacağımı bilmiyorum.”⁶⁵ der. Böylesi bir çaresizlikte eli kolu bağlı hisseden Enver Paşa’nın ruhani boyutta bir bocalama içerisinde olduğu açıktır. Enver Paşa, bu hususta dışarıdan çoğu zaman güçlü görünen insanoğlunun kimi durumlar karşısında kendi kendineyken yaşadığı içsel korkunun, güçsüzlüğün profilini çizer. Bu içsel tedirginliğin yarattığı kördüğüm neyse ki yaratıcının gücüne inanma noktasında çözülür, nitekim Enver Paşa’da da böyle olmuş, yazdığı başka bir mektupta: “Mevlam neyler, neylerse güzel eyler.”⁶⁶ demiştir.

Bu noktada yaratıcıya bağlılığı onu “kader”ciliğe sürüklemiştir. İnancı kaderciliği noktasında onu içten içe bir şeyleri sorgulamaya iter. Böylesine bir maneviyat karşında bu durum pek tabiidir. Bu durum bizlere “kader” noktasındaki ruhani derinliği sezdirir. Enver Paşa’daki bu manevi yönün ortaya çıkardığı giz perdesini araladığımızda orada kaderine teslim olmakla, kaderini kendi yaratmak arasında geçen sonu gelmez bir savaş görülür ki bu savaş Enver Paşa’nın bilinci ile bilinçaltı arasında çocukluğundan beri sürer ve bu gökkubbe altında son nefesini verinceye kadar devam eder.⁶⁷ Bu noktada Enver Paşa, ölümüne kadarki süreçte yaşadığı zafer ve kayıpların da etkisiyle kendi içinde sürekli bir manevi yolculuk içerisinde olur ve bu yolculuk onda duygusallık yaratır. Ona bu perspektiften baktığımızda duygusallığın getirdiği merhametin onda oldukça gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Trablusgarp direnişi sırasında savaş meydanını gezerken hissettiklerini anlattığı bir mektubunda da bu durum açıkça görülür: “(...) Ah, ne manzara! Her yerde cesetler. Şurda, kafası bir kurşunla delinmiş çok genç bir İtalyan askeri, siyah sakallı, vücudu parçalanmış bir başçavuşun yanında yatıyor. Biraz ötede çoğu ateşli olmayan silahla vurulmuş birbiri üstüne yığılmış bir yığın ceset görülüyor. Bunlar düşmanlar ama insan olarak onlara acıyorum. Niye bu insanları kıyıma itiyoruz? (...) Hakikaten duygusallaştım.”⁶⁸

Enver Paşa’nın kişiliğine dair ipucu veren bu durumlardan sonra bizlere görünen askeri yönüne, bu mesleği icrası noktasına değinecek olursak burada karşımızda

⁶⁵ M.Şükrü Hanioğlu, **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, Der Yayınları, İstanbul 1989, s. 85.

⁶⁶ Hanioğlu, **Kendi Mektuplarında Enver Paşa** s. 78.

⁶⁷ Aydemir, **a.g.e.**, (C.2), s. 11.

⁶⁸ Hanioğlu, **Kendi Mektuplarında Enver Paşa** s. 98.

oldukça kararlı ve ne olursa olsun amacının peşinden giden bir Enver Paşa görürüz. O zaten-yukarıda da değinildiği gibi- vatansever bir liderdir ve bunun verdiği şevk onu bu uğura başkoymaya götürür. Bu durum özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdikten sonra Meşrutiyet'i ilanı noktasındaki çabalarında daha iyi görülür. Bu süreçte askeri üniformasının çıkararak dağa çıkıp II. Abdülhamit'e karşı Meşrutiyet'i yeniden ilan etmesi için isyanda bulunmuştur: *"Haziran'ın on iki ve on üçüncü Perşembe ve Cuma günleri arasındaki gecede artık Selanik'i, ailemi, maddi istikbalimi terk ederek sadece halktan bir fert gibi hükümetin bütün kuvvetlerine karşı açıktan açığa silahlı olarak isyanımı ilan ediyorum. Fakat evvel Allah'a ve Peygamber'e sonra da Cemiyetimizin teşkilatına, hükümetin zulmünden bizar olan millete güvenim tam olduğundan, vatanın geleceğini gayet parlak görüyor, bunun için benim maddeten kararan istikbalimin zulmetine ehemmiyet vermiyordum."*⁶⁹ Kaldı ki Enver Paşa'daki bu kararlılık onu yolundan döndürmeyecek hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki faaliyetleri takdirle karşılanacak mesleği noktasında onu üst mertebelere çıkaracaktır. Bu durum hedefe giden yolda "hürriyet kahramanı" olarak anılmasına kadar gidecektir.

Enver Paşa mesleğini amacına giden yoldaki bu şevkle en iyi şekilde icra etmeye çalışırken aynı dönemlerde yaşadığı Mustafa Kemal Atatürk ile diyalogu dikkate değerdir. Denilebilir ki Enver Paşa, Atatürk'ün askeri dehasını her zaman takdir etmiştir. Hatta Trablusgarp Savaşı yıllarında Enver Paşa ve Mustafa Kemal arasında kendiliğinden doğma bir fikir birliği oluştuğunu söyleyen Celal Bayar, o günlerde Talat Paşa Hükümetinin çekilmesi üzerine Enver Paşa'nın: *"O halde kuvvetli bir kabine lazımdır. Orduyu Mustafa Kemal Paşa'dan başkası idare edemez."*⁷⁰ sözü bunun ispatıdır. Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa hakkında böyle düşünmesine rağmen bazı çevrelerce ikisi arasında rekabet olduğu görüşü ortaya atılmıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa'nın savaş bakanı olması üzerine yazdığı bir mektupta: *"Enver enerjiktir ve bir şeyler yapmak isteyecektir; ancak hesapsızdır. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine İsmail Hakkı'yı getirmeyi düşünmektedir. O da bir şey yapamaz. Ben o makama gelirim iyi şeyler görebiliriz."*⁷¹ teklifini Enver Paşa'nın kabul etmemesi kanımızca bunu düşündürücü

⁶⁹ Nevzat Köseoğlu, **Şehit Enver Paşa**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s. 55-56.

⁷⁰ Köseoğlu, **a.g.e.**, s. 377.

⁷¹ **a.g.e.**, s. 373.

niteliktedir. Fakat -bu mektuplardan da hareketle- Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yla aralarındaki mevzu ne olursa olsun onun askerlik mesleğini icrasını beğenmiştir.

Enver Paşa hakkında buraya kadar anlatılanlar onun askeri başarıları noktasındadır. Fakat her insan gibi onun da yaptığı hatalar yaşadığı talihsizlikler vardır. Enver Paşa'nın bu hatasının başında Alman hayranlığı gelmektedir. Bu hayranlık Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında savaşa girme konusunda da etkili olmuştur. Özellikle bu noktada Mustafa Kemal Paşa'nın yazdığı bir mektupta: *"Almanların fikri kuvvetlerine kesinlikle güvenmeyiniz."*⁷² ifadesini kullanmış olması dikkat çekicidir.

Esasen onun bu hayranlığının sebeplerinden biri Alman Deniz Ateşesi Humann'ın Enver Paşa ile dostluğu ve bu dostluğun temelinde çocukluk arkadaşlığının yatmasıdır.⁷³ Diğer bir sebep de öğrencilik yıllarında Sanayi Devrimi'ni yaşayan Almanya'nın teknolojik gelişmesine de kendini kaptırmış olması ve hayranı olduğu Napolyon Bonaparte'tır.⁷⁴ Enver Paşa'nın ona duyduğu bu hayranlık, aynı kaderin başka coğrafyalardaki görünümü gibidir. Fakat bunun bedeli Napolyon için olduğu kadar Türk milleti için de çok ağırdır. Şöyle ki Napolyon, bütün Avrupa'da birlik sağlayarak 1798'de Osmanlı toprağı olan Mısır'ı işgal eder. Avrupa'da hızla ilerler. 1812 yılında Moskova seferi Napolyon için sonun başlangıcıdır. Napolyon iklim şartları hariç her şeyi hesaba katmıştır. Moskova, Napolyon'u durduracak kadar soğuktur. Napolyon Moskova'yı kuşatır. Ruslar ordunun soğuktan kırılacağı günü beklerler. Nihayetinde ordu şiddetli soğuktan kırılır.⁷⁵ Tarihin eski zamanlarında yaşanmış bu olay bize Sarıkamış Harekâtı'nı hatırlatır. Nitekim Enver Paşa da onun yaptıklarını yapmak isteyecek ve aynı yanıla düşecektir. Esasen bu yanlış Enver Paşa'nın başına gelebilecek en büyük talihsizliklerden biridir, diyebiliriz.

⁷² a.g.e, s. 372.

⁷³ Sezen Kılıç, "Alman Deniz Ateşesi Humann'ın Mektuplarında Enver Paşa", **Bilig- Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S.77, Bahar 2016, s. 79.

⁷⁴ Ulurasba, a.g.e, s. 13.

⁷⁵ a.g.e, s. 15.

Allahuekber Dağları'nda on binlerce askerimizin Ruslara değil zor tabiat şartlarına, yoksulluğa ve hastalığa mağlup olarak şehit olmalarına sebep olan ⁷⁶ Sarıkamış Harekâtı, Türk tarihi açısından oldukça önem arz etmektedir. Bizim bu noktada değineceğimiz mevzu ise Enver Paşa'nın askeri disiplini ve orduyu teftişi noktasında bizatihi ilgili olduğudur. Bilhassa I. Dünya savaşı yıllarında Galiçya, Makedonya, Romanya cephelerinde bulunan Türk ordularının durumunu yerinde görmek amacıyla Balkanlara gezi yapmıştır.⁷⁷

Nitekim Enver Paşa aynı titizliği Sarıkamış Harekâtı öncesinde de göstermiştir. Kaldı ki paşa için de bu harekâtı oldukça mühimdir. Bu da büyük bir titizlikle askeri nizamı sağlamaya çalışmasından anlaşılmaktadır. Öyle ki her türlü intizamsızlığın önüne geçmek için çok şiddetli davranmış, hatıra, gönüle bakmamış, hatta falancanın askerlik işlerini kolaylaştırmak için şehzadeler tarafından gönderilen tavsiyenameleleri Harbiye dairesinin koridor duvarlarına astırarak teşhir etmiş, hiçbir iltimas kabul etmemiştir.⁷⁸ Burada ayrıca belirtilmesi gereken bir noktada Enver Paşa'nın ordu ile münasebetidir. Osmanlı ordusu Enver Paşa'ya bağlı ve onu seviyordur.⁷⁹ Anlaşılan odur ki paşa ordunun güvenini kazanmıştır. Hatta Sarıkamış Herakatı'nın o dondurucu günlerinde askerle birlikte dışarıda bir çukura kıvrılmış olarak yattığını bütün ordunun bildiği⁸⁰ söylenir. Bu derece güzel etkilerle ve çalışmalarla başlayan harekâtın büyük bir yenilgiyle sonuçlanması pek tabiiki çok üzücüdür. Nitekim bu olay Enver Paşa'nın talihini değiştirmiş ve ne yazık ki yıllarca bir facianın sorumlusu olarak anılmasına sebep olmuş, Enver Paşa'yı ve diğer komutanları yıkmıştır. Sarıkamış Harekâtı sırasında 3. Ordu komutanı olan ve kendisi de harekâttan hemen sonra tifüsten can veren Hafız Hakkı Paşa'nın bu felaket sonrası söylediği: “*Şereften başka her şey mahvoldu!*”⁸¹ sözü yaşanan felaketin onlar üzerinde bıraktığı derin kederin açık bir ifadesidir.

Sarıkamış Harekâtı sonrası döneme geldiğimizde ise Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmıştır. Enver Paşa için bundan sonra yeni bir süreç başlamış ve

⁷⁶ Ali Berat Alptekin, “*Türk Halk Şiirinde Enver Paşa*”, **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S.26, Güz 2009, s. 31.

⁷⁷ İbrahim Kamil, “*Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşı Sırasında Balkanları Teftişi ile İlgili Bilinmeyen İki Belge*”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.2, C.18, Aralık 2016, s. 83.

⁷⁸ Ziya Şakir Soku, **Talat-Enver-Cemal Paşalar**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010, s. 140.

⁷⁹ Köseoğlu, **a.g.e.**, s. 383.

⁸⁰ **a.g.e.**, s. 206.

⁸¹ Murat Bardakçı, **Enver**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 13.

paşa yurdu terk etmek zorunda kalmıştır. İstanbul'dan ayrılmadan önce Sadrazam İzzet Paşa'ya gönderdiği mektubunda şunları dile getirmiştir:

Maruzdur

“Mütareke-i münferide dolayısıyla vatanımın şimdilik alacağı şekil, yakın zamanlarda bu topraklarda nâfi bir iş göremeyeceğime âyan bir alâmettir. Binaenaleyh zaten mevcut olan mezuniyet zamanında faydalı bir surette iş göreceğimi ümit ettiğim Kafkasya'ya hareket ediyorum. Bu suretle bütün hayat ve mevcudiyetimi, iyiliğine vakfettiğim memleketimde kalarak dinime, milletime, Padişahıma hizmet edememekten mütevellit teessürüm pek büyüktür. Fakat Kafkasya'da bir İslam İstiklâlinin husul bulmasına yardım edebilmek ümidi, teessürümü biraz tadil ediyor. İlerde hizmet edebilmek imkânı hâsıl olunca herhalde gelip burada aynı maksatla çalışmayı tercih edeceğim. Şu müşkülat zamanında deruhte buyurduğunuz vazifede muvaffakiyetinizi Allah'tan diler, arz-ı hürmet ederim.

3 Teşrin-i sani 1334, Enver”⁸²

Mektuptan hareketle denilebilir ki Enver Paşa gitmek zorunda kalışının burukluğunu yaşamaktadır. Bundan sonraki hayatında 1917-1924 yılları arasında Türkistan'ı bağımsızlığa kavuşturmak amacıyla 1921'de yapılan Basmacılık Hareketi'ne katılacaktır.⁸³ Fakat bu olay onun sonu olacaktır. Basmacılık Hareketinde Enver Paşa'nın ölümden korkmayışı, bu yoldaki karalılığı bilhassa dikkat çeken bir konudur. Defalarca ölümle burun buruna gelmiş biri olarak bunu hissetmesi de pek tabiidir. Bilhassa Basmacılık Hareketi esnasında söylediği: “Ölüm... ölümden mi korkacağım. İşte hayat. Onun en mühim ve en çetin yollarını geçtim. İstanbul'dan Makedonya'ya... Oradan Manastır'a... Nihayet Selanik, İstanbul... Otuz üç yıllık bir

⁸² Aslan Turlybek, **Enver Paşa (1918-1922)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 137.

⁸³ Tülay Köseoğlu, “Mustafa Çokayoğlu'nun Kaleminden Enver Paşa ve Paşa'nın Şehadeti”, **Türkiyat Mecmuası**, C.28, S.1, Haziran 2018, s. 77.

*halifeyi tahttan indiren bir grup arasında.(...)*⁸⁴ sözlerinde de adeta hayatını bir film şeridi gibi gözlerinin önünden geçirdiği sezilmektedir.

Buraya kadar anlattıklarımızda çok güçlü, her şeye rağmen ölüme meydan okuyan bir Enver Paşa görürüz. Bu noktada ayrıca belirtilmesi gereken bir husus da cesaretli dış görünüşünün altında yatan yalnızlık duygusudur. Enver Paşa'nın Arnavutluk isyanı yıllarına gittiğimizde o zamanlara ait bir mektubunda: “*Kendimi biraz yalnız hissediyorum; ama bir iç yalnızlığı bu.*”⁸⁵ şeklinde dile gelen yalnızlığı başka bir mektubunda: “*Yalnızım. Gökyüzü binlerce yıldızla dolu.*”⁸⁶ ifadeleriyle dile getirilir. Bunlardan hareketle Enver Paşa, etrafı kalabalık olmasına rağmen içsel yalnızlığı hayatının pek çok döneminde yaşamıştır, diyebiliriz. Zira Basmacılık isyanı esnasında da Rusların baskısı iyiden iyiye artınca kendini köşeye sıkışmış hisseden Enver Paşa, ağlayarak son zamanlarda kendini yalnız bırakan Hacı Sami'den şikayet eder: “*Bu belayı benim başıma o sardı, son tarihim i lekelediler. Ölmekten başka çarem yok.*”⁸⁷ bu ifade de yine ölüme teslim olmuş yalnız bir lider görmekteyiz ki öyle de olmuştur. Senelerce taklidine özendiğini söyledikleri Napolyon'un Vaterlo'da aradığı kurşunu arar gibi göğsünü Ruslar'a çevirerek yürümeye başlamış ve hayatında Napolyon'un hiçbir hüsnü taliine uğramayan Enver Paşa⁸⁸, bu defa onunla aynı kaderi paylaşmıştır.

Enver Paşa, yukarıda da değinildiği gibi, pek çok çevrelerce sevilmiş, sayılmış bir şahsiyettir. Öyle ki ölümü bütün Türkistan'da büyük bir yas oluşturmuştur.⁸⁹ Sadece Türkistan halkı tarafından değil Araplarca da sevilmiş; hatta onun adına şiirler yazılmıştır. Nitekim Enver Paşa'nın Araplarca sevilme sebebini Halepli gazeteci Kürt Muhammed Ali'nin şu cümlelerinden çıkarmaktayız: “*O ilmiyle amel eden, hür fikirli, kuvvetli bir irade sahibi, büyük emelleri olan biridir. O, çıkmış olduğu bu yolda yalnız olmayıp ona yardım edenler vardır. Hatta bunun için bütün kalpler onun sevgisinde birleşmiş, bütün insanlar ona saygıda kusur etmemeye gayret göstermişlerdir. Ona olan bu sevgi ve güvenin sebebiyse ele aldığı hiçbir işi yarım*

⁸⁴ Yaver Suphi Bey, **Enver Paşa'nın Son Günleri**, (Haz.: Mehmet Kuzu), İstanbul 2011, s. 295.

⁸⁵ Hanioglu, **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, s. 40.

⁸⁶ **a.g.e.**, s. 58.

⁸⁷ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı**, Tekin Yayınevi, Ankara 1990, s. 351.

⁸⁸ Karabekir, **a.g.e.**, s. 352.

⁸⁹ Yaver Suphi Bey, **a.g.e.**, s. 298.

bırakmamasıdır. Bu sebeple herkes onun zekasına hayrandır. Onun ihlası ve samimiyeti gerçekten yücedir. O herhangi bir şey söylendiğinde, söylediklerini mutlaka gerçekleştirmekle, insanların zihinlerinde vehim ve şüpheyi yer bırakmamaktadır. Bu haliyle o, sönmüş ve kararmış kalpleri aydınlatarak, onlara yeniden yaşama ümidi vermektedir. Evet, kesin olan bir şey var ki o halk tarafından çok sevilen büyük bir önder ve yol açıcı olan liderimiz olan Enver Paşa, gerçekten bu vasıfları kendinde toplamış, yaşayan canlı bir örnek olmakla, İslam'da bir liderin nasıl olması gerektiği sorusuna verilecek en güzel cevabı teşkil etmektedir.”⁹⁰

Çalışmamızın bu bölümünü, bir Arap şairin ona duyulan bu sevginin göstergesi niteliğinde olan kasidesine yer vererek sonlandırmak istiyoruz:

*“Ey, büyüklerin seçilmişisi Enver Paşa!
Siz, bu çağın ruhunu diriltip,
Zamanın karanlığını bizim için aydınlığa çevirdiniz.
(...)
Biz artık en güzel beldede, en güzel zamanlarda
Enver'in hilalinin gölgesinde yaşayacağız.”⁹¹*

2.2. Doğu Anadolu'daki Direnişin Merkezi Kafkas Cephesi

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda pek çok cephede savaş mücadelesi vermiştir. Yurdun birçok bölgesinin işgal altında olmasının bir neticesi olarak kurulan bu cephelerden Kafkas yani Doğu Cephesi -konumuz itibariyle de- önem arz eder. Kafkas cephesi, Enver Paşa'nın, -bir yerde de Almanların teşviki sonucu- 1914 yılı sonunda açtığı ve askerî taktik, strateji açısından zamanlama hatasıyla başlatılmış olan muharebeleri bünyesinde barındırır.⁹² Esasen bu cepheyi önemli kılan kendisinden sonra yıllarca konuşulacak ve tarihe damgasını vuracak bir olaya yani Sarıkamış felaketine imza atmış olmasıdır, denilebilir.

⁹⁰ Köseoğlu, a.g.e, s. 205-206.

⁹¹ a.g.e, s. 206.

⁹² Zekeriya Türkmen, “Cepheden Cepheye: Kafkas Cephesi'nin Dondurucu Soğuşundan Irak Çöllerine 5. Seferî Kuvvet'in (52. Mürettep Tümen) Serüveni”, 100. Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu (25-27 Eylül 2014, Erzurum), Haz.: Merve Uğur, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 329.

Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki durumuna ve cepheyi böylesi bir sonuca götüren olaylara değinmeden önce Doğu bölgesindeki olayların tarihi geçmişine yolculuk yapacak olursak esasen buradaki mücadelelerin 1877'lere dayandığı görülür. 15 Ekim 1877'de Kars'ın güneydoğusunda yapılan Alacadağ Meydan Muharebesi'nin Kafkas cephesinin en şiddetli savaşı⁹³ olduğu görülür. Nitekim Osmanlı Devleti yine Rusya ile karşı karşıyadır. Ayrıca Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın bu yörede verdiği mücadele kayda değerdir. Yine aynı yıl, Ruslar iyiden iyiye bölgede işgale başlayınca Muhtar Paşa, 4 Kasım'da Erzurum'a varmış, Ruslar'ın 18 Kasım'da Kars'ı ele geçirdikten sonra Erzurum'a yönelmeleri bölge halkının müdafaasına sebep olmuş, özellikle Nene Hatun diye meşhur olacak hanım bebesini evde bırakıp et satırıyla savaşa katılarak bu savaşın sembol isimlerinden olmuştur.⁹⁴ Bu hususta Kafkas Cephesi'nde Ruslar'a ve Ermeniler'e karşı verilen mücadelenin Doğu bölgesinin kaderi açısından mühim olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti ile ilişkileri, gitgide çıkar amacına dayanmış hatta daha ileri giderek devleti bölme noktasına gelmiş olan Rusya, devleti I. Dünya Savaşı'na sürükleyen yıllarda Osmanlı Devleti ile kendi menfaatleri noktasında büyük bir mücadele içerisine girecektir. Nitekim bu amaçla da sıcak denizlere ulaşip bir dünya imparatorluğuna dönüşmek için iki güzergah belirlemiştir: Bunlardan ilki Balkanlar, ikincisi ise Kafkasya'dır ve Balkanlar'da Slav kökenli milletleri Pan-Slavizm ideali etrafında birleştirdiği gibi gelişen siyasi ve askeri olaylardan da yararlanarak bu milletlerin ulusal devletlerini kurmalarına ve böylece Osmanlı Devleti'nden ayrılmalarına neden olmuştur.⁹⁵ Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu duruma bakılırsa Rusya'nın bunu gerçekleştirmesi o zaman için çok da imkansız değildir. Çünkü karşısında ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan oldukça zayıf ve hasta bir devlet vardır.

Zira devleti bu duruma getiren etkenlerden biri de Rusya'nın Ermeni unsurunu kullanarak Akdeniz'e inme planını⁹⁶ uygulamaya koymak amacıyla bölgedeki Ermenileri kışkırtmaları ve bunun doğurduğu Ermeni Sorunu'dur. O zamana kadar Osmanlı toprağında refah hayat süren Ermeni topluluklarının, bu kışkırtmalara kayıtsız kalamayarak büyük isyanlara kalkışmaları ne yazık ki Osmanlıyı büyük

⁹³ Burhan Bozgeyik, **Osmanlı'nın 7 Cephede 7 Düvelle Savaşı**, Çelik Yayınevi, İstanbul 2013, s. 29.

⁹⁴ Bozgeyik, **a.g.e.**, s. 29-30.

⁹⁵ Selçuk Ural, "1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yankıları", **Atatürk Dergisi**, C.4, S.4, Temmuz 2005, s. 65.

⁹⁶ Burhan Bozgeyik, **Kurtuluş Savaşı Nasıl Kazandı?**, Türedav Yayın Grubu, İstanbul 2009, s. 227.

hayal kırıklığına uğratmıştır. Hatta bu durum, Türk ordusuna ekmek yapan Ermeni fırıncılardan bazılarının yaptıkları ekmeklerle Türk askerlerini zehirlemeye kalkışma⁹⁷ raddesine gelecek kadar ilerlemiştir.

Osmanlı Devleti içte Ermenilerle uğraşırken dışta da yakınlaştığı Almanya ile ittifaka girmiştir. Bu ittifak ile Süveyş'te İngilizleri, Kafkasya'da Rusları üzerine çekerek müttefiklerinin Batı cephesindeki yüklerini hafifleteceğini düşünmüş, I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte seferberlik ilan etmiştir. Seferberlikten dolayı da Doğu Cephesi ikmal yollarına bağlanan Ulukışla İstasyonu'nun Erzurum'a yaklaşık 1000 km mesafede olmasından silah altına alınan askerler Ulukışla'ya kadar trenle, oradan yaya olarak iki üç ay yürüyerek cepheye ulaşabilmişlerdir.⁹⁸ Nitekim ekonomik ve siyasal açıdan çöküntüde olan devletin bu şekilde bir seferberlik kararı almasının bedeli çok ağır ödenmiştir. Bunun ispatı ise felaketle sonuçlanan Sarıkamış Harekâtı'dır.

Kafkas cephesinde harekâtı başlamadan önce cephe komutanı Enver Paşa, Ruslar'ın Doğu bölgesindeki üzerindeki hedefine taş koymak için işe ihtilal çıkarmak üzere Kafkasya'ya adamlar göndermekle başlamıştır. Enver Paşa'nın Kafkasya'ya gönderdiği bu adamların görevi hiç şüphesizdir ki istihbarat ve bölgedeki muhtelif unsurlarla işbirliğine yönelik çalışmalar yapmakla ilgilidir.⁹⁹ Bu durumdan hareketle Enver Paşa'nın Rusları Doğu bölgesindeki hedeflerinden alıkoymaya çalıştığı söylenebilir.

29 Ekim 1914 tarihine gelindiğinde ise Osmanlı Deniz Kuvvetleri'nin Rus limanlarını bombalamasıyla resmen I. Dünya Savaşı'na girdiği görülür.¹⁰⁰ Nitekim bu bombalı saldırı sonradan Osmanlı ordusunu bekleyen büyük felaketin sebeplerinden biri haline gelmiştir, denilebilir. Çünkü Ruslar büyük kayıplar vermişler ve bu kayıplar Türklere karşı iyiden iyiye diş bilemelerine, Sarıkamış sınırına daha bir yaklaşmalarına sebep olmuştur. Genel bir taarruzdan ziyade bu duruma karşılık vermek amacıyla harekete geçen Rus kuvvetleri, erzak ve levâzım depolarının

⁹⁷ İlknur Örenç, **Anadolu'nun Kurtuluş Destanı**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2010, s. 90.

⁹⁸ Hümmet Kanal, "Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cepheye Yaşananlar ve Anadolu'ya Etkileri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.54, S.2, 2014, s. 89.

⁹⁹ Vahdet Keleşoğlu, "Kafkas Harekâtı'nın Perde Arkası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.16, S.47, Temmuz 2000, s. 368.

¹⁰⁰ Ramazan Balcı, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, Nesil Yayınları, İstanbul 2006, s. 11.

bulunduğu Sarıkamış'tan daha fazla uzaklaşmak niyetinde olmadıklarından bu çizgide taarruzlarını durdurmuşlardı. Esasen Ruslar, birliklerinin önemli bir bölümünü batı cephesine nakletmiş olduklarından bu cephede fazla kuvvet bulundurmuyorlardı.¹⁰¹Bu durumun farkına varan Enver Paşa, geri çekilmek yerine taarruz emri vermeyi tercih etmiştir.

Kafkas cephesinde harekât, 1 Kasım 1914 günü Rus ordusunun sınırı geçmesi ile başlamış olup 3. Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa Rus ilerlemesi karşısında pek ciddi tedbir almamıştır. Onun fikrine göre Rus ordusu Erzurum önlerinde karşılanmalıydı.¹⁰²Bu duruma rağmen Ruslar'a karşı Köprüköy yönünde taarruz için ileri adım atılmıştır. 7 Kasım 1914'te başlayan Köprüköy Savaşı'nda, Ruslar mevzilerini terk ederek bir günlük mesafede olan Azap sırtlarına kadar çekilmiş, 16–17 Kasım günlerinde Azap sırtlarında, 25 Kasım günü başlayan İkinci Köprüköy muharebelerinde her iki tarafta ciddi bir sonuç elde edemeyince Kafkas Cephesi'ndeki çarpışmalar bir süre için sona ermiştir.¹⁰³Bu muharebeler ile Türk tarafı kısmi bir başarı sağlamış olsa da gerekli tedbirler alınmadığından ne yazık ki daha en başından Türk ordusunun kaybı fazla olmuştur. Nitekim bu durum ister istemez ordunun psikolojisine de yansımıştır.

2.3. Harekât Planı, Ordunun Durumu ve Savaş Koşulları

Türk ordusunun Sarıkamış Harekâtı'nın ilk adımı sayılan yukarıdaki başlık altında da değinilen Köprüköy ve Azap muharebelerinde hatırı sayılır bir başarı elde edemeyişi Başkumandan Enver Paşa'yı ve gerisindeki diğer komutanları çok rahatsız etmiştir. Bu durum onları ileri bir adım olarak konuya konsantre olup oldukça iyi bir plan yapma düşüncesine sürüklemiştir. Bu konuda Enver Paşa, Albay Hafız Hakkı ile plan hazırlıklarına başlamışlardır.

Plan konusundaki ilk önerilerden biri Berlin'de bulunan Türk askeri ateşesinin Hindenburg karargahından gelmiştir. Hindenburg, Ruslar hakkında gönderdiği raporda: “Rusların berkitilmiş mevzilerine taarruz etmenin yararsız olduğu, Ruslara

¹⁰¹ Tuncay Ögün, “Kafkas Cephesi'nde Kader Anı: Sarıkamış Harekatı ve Sonuçları”, Türkler Ansiklopedisi, C.13, Ankara 2002, s. 711.

¹⁰² İsmail Eyyüboğlu, “91. Yılında Sarıkamış Taarruzu”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, C.12, S.31, 2006, s. 95.

¹⁰³ Hatice Yalçın, Harp Ceridesi I.Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2008, s. 5.

karşı en etkili hareketin kuşatma olacağını bildirmiştir. Türk Başkumandanlığınca hazırlanmakta olan taarruz planına göre, Hindenburg'un VIII.Alman Ordusu ile 26-28 Ağustos 1914 tarihinde sayıca üstün, iki Rus ordusuna karşı Tannenberg dolaylarında kazandığı imha muharebesinin bir benzeri, bu kez, Sarıkamış dolaylarında tekrarlanacaktı.¹⁰⁴ Esasen Almanlar tarafından da desteklenmiş plan önerisi Enver Paşa'nın da bu konudaki düşünceleriyle örtüşmektedir. Fakat bu düşünce tam bir netlik kazanamamıştır. Şöyle ki Sarıkamış Harekâtı sırasında 10. Kolordu komutanlığı yapan Albay Hafız Hakkı da şöyle bir plan önermiştir: Sekiz Kolorduyu İstanbul'da toplayıp Süveyş Kanalı boyunca aşiretler ve diğer yerlilerle İngilizlere tacizler yaparak yerlerinde tutalım ve böylelikle Rus sınırındaki zayıf kuvvetlerle Rusları sınırdan tutup kışı savaşız geçirelim. Aksi halde savaşa hemen girsek üstün Rus kuvvetleri galip gelecek ve kuvvetlerinin büyük kısmını Kafkas cephesinden Batı cephesine, Almanya'ya karşı Avrupa cephesine kaydıracaktır.¹⁰⁵

Albay Hafız Hakkı, aslına bakılırsa bu koşullarda hareket etmenin yenilgiyi getireceğini önceden sezmiştir. Albay Hafız Hakkı'yı böyle düşünmeye iten ise Sarıkamış yöresinin kışı oldukça ağır geçirmekte olduğudur. Hafız Hakkı Paşa tarafından önerilen bir başka plan da şöyledir (4 Eylül 1914): Yedi kolordu Kafkasya'ya tahsis edilmiştir. 13. Kolordu, Van Jandarma Tümeni'ni ve aşiretleri alarak, Azerbaycan üzerinden Kafkasya'nın güneyine hareket edecek, 9. Kolordu, Çoruh Vadisi'nden Ardahan'a doğru, geriye kalan beş kolordu Batum ve Poti'ye çıkarılarak Kafkasya işgal edilecektir. Kars'ta 300 top bulunmasına rağmen ağır topçular olmadığı için kalenin alınamayacağı, bu nedenle burada bütün Rus kuvvetleriyle karşılaşılacağı ve kış bastıracağı için bu istikamete doğru başlayacak bir taarruzun, mutlak sonuçsuz kalacağı söylenmiştir.¹⁰⁶ Hafız Hakkı'nın bu planı büyük eleştirilere maruz kalmıştır. Ruslara karşı girişimde bulunacak bu ters cephe hareketi için Fevzi Çakmak da eleştirilere katılanlardan biridir. Çakmak, bu planın Doğu'da kuvvet toplama düşüncesinin ilk belirtileri olduğunu ve Sarıkamış felaketinin yaşanmasında etkili olduğunu söylemektedir. Özellikle ters cephe hareketi fikrini eleştiren Çakmak, bunun imkânsızlığından bahisle bu planın gerçekten ziyade arzuya dayandığını söylemektedir. Hatta bu planın dönemin

¹⁰⁴ Eyyüboğlu, **a.g.m.**, s. 96-97.

¹⁰⁵ Alpaslan, **a.g.e.**, s. 113.

¹⁰⁶ Betül Eksik, **Siyasi ve Sosyal Açından Kafkas Cephesi (1914-1918)**, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2018, s. 26.

Genelkurmay Başkanlığı tarafından uygulanabilir olarak kabul edilmesini dahi eleştirmektedir.¹⁰⁷

Bu noktada diğer bir plan tasarısı da General Bronsart tarafından gelmiştir.(20 Ağustos 1914): Bu planda 3. Ordu; 9. Kolordu (29. Tümen hariç), 13. Kolordu, 33. Tümen, 2. Nizamiye Süvari Tümeni, İhtiyat Süvari Tümenleri ve Erzurum Kalesi birlikleri, Rusları durdurmak üzere doğuda bırakılacaktır. Görevleri; sınırları korumak, Rusların ilerlemesine karşı koymak, Rusların Kafkasya'dan asker çekmelerine taarruz ederek engel olmaktır. Süvariler taarruzla ilgili olarak kullanılacak, Erzurum Kalesi inatçı bir dirençle savunulacak, emir alınmadıkça Ruslara saldırılmayacaktır.¹⁰⁸ Nitekim burada da ordu için ne olursa olsun tedbirin elden bırakılmamaya çalışıldığı görülmektedir. Buna karşılık Erzurum merkezli 3. Ordu'nun görüşü sorulmuş ve 3. Ordu komutanı:

“Rusların birliklerinin önemli bir bölümünü, Avrupa cephesine gönderdiği tahmin edilmektedir. Batum ile Erivan arasında 30-40 bin kişilik birlikleri vardır. Kars bölgesindeki birliklerinin önemli bölümü Sarıkamış ile Karaorgan köyü arasındadır. Ruslar, Kars ve Batum'u güçlendirmeye devam etmektedirler. Bu durumda Kars-Sarıkamış arasında toplanan kuvvetler mağlup edilmeden Ardahan ve Batum yönünde taarruz etmek mümkün değildir. Bu sebeple taarruz Sarıkamış ve Kars bölgesindeki Rus kuvvetlerine karşı yapılmalıdır. Ordu'nun saldırı planına göre 9. Kolordu ve 2. Nizamiye Tümeni Oltu yönünde, 11. Kolordu'ya bağlı 18. Ve 32. tümenler ve iki İhtiyat Süvari Tümeni Hasankale- Horasan yönünde ilerleyip Sarıkamış'taki Rus kuvvetleri yok edilmelidir.”¹⁰⁹ demiştir. 3. Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa'nın bu görüşleri harekât planı olarak kabul edilmiştir.

Öncelikle Kars'taki Rus birliklerini ortadan kaldırma planını uygulamaya koymuşlardır. Onlara göre bu durumun aksine deniz yoluyla gelen askeri birlikle hareket etmek oldukça zordur olmuştur. Çünkü bu birliklerin Trabzon'dan Erzurum'a ulaşması ve buradaki birliklere katılması bayağı meşakkatli bir süreçten oluşur. En nihayetinde genel bir değerlendirme yapılmıştır. 3. Ordu'ya:

¹⁰⁷ Pir Murat Sivri, “Seferberliğin İlanından Sarıkamış Harekâtı'na Kadarki Gelişmelerde Hafız Hakkı Bey”, **Anasay Dergisi**, C.1, S.2, Kasım 2017, s. 25-26.

¹⁰⁸ Eksik, **a.g.t.**, s. 26.

¹⁰⁹ Alpaslan, **a.g.e.**, s. 115.

1. “ *Kafkasya’ya doğru yapılacak harekât için hazırlıklı olunması,*
2. *Rus kuvvetlerine saldırı için Ordu’nun Sarıkamış yönünde ilerletilmesi,*
3. *Ulaşım yolları yapılması ve sorumluluğu kabul etmek kaydıyla son söz 3. Ordu’ya bırakılıyordu. 20 Ekim 1914 tarihinde verilen emirde: “Ruslara karşı taarruz düşünülmeyişi her ihtimale karşı savunma mevzileri hazırlığı yapması”*¹¹⁰ istenilmiştir.

Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Türklerin büyük kayıp yaşayacağı düşüncesinden hareket edilerek Ruslar’a Sarıkamış üzerinden kesin bir saldırı yapılması düşünülmemektedir. Nitekim yaklaşmış olan Rus tehlikesi karşısında Osmanlıda oldukça kalabalık bir 3. Ordu vardır. Şöyleki 3. Ordu; 9,10 ve 11’inci kolordularla nizamiye ve yedek süvari tümenleri ve sınır birlikleri ile kale birliklerini kapsamaktadır. Bütün bu kuruluş ve birlikler, savaş başlayacağı sırada sayı bakımından 190.000 insan gücü, 60.000 hayvan, 168 top ve 44 makinalı tüfekte derme çatma birkaç atlı birlikten ibarettir.¹¹¹ Üç kolorduyu kapsayan bu ordunun savaşta işe yaracak kuvveti ise 90.000 kadardır. Biri Irak’tan diğeri İstanbul’dan gönderilecek 2 tümenle bu mevcudun 120.000’e çıkartılabileceği düşünülmüştür. Ayrıca Batum civarında da bir çıkartma yapılacağı da hesaplanıyordu. Rus kuvvetlerine gelince Osmanlı 3. Ordu cephesi karşısındakiler 60.000 kadardır.¹¹²

Görüldüğü üzere Osmanlının ordu kuvveti sayıca Ruslarınkinden fazladır. 3. Ordu’nun Rus ordusundan başka bir üstünlükleri daha vardır. O da askerin cesareti, vatan aşkı uğruna soğuğa, yoksulluğa tahammül gücüdür. Fakat nicelikteki bu fazlalık ne yazık ki yeterli olmamıştır; çünkü asker savaş planını gerçekleştirecek kadar iyi eğitilmiş değildir. Tümenlerin yanlarında sadece hafif dağ topları vardır. Askerin yanındaki yiyecek miktarı da yok denecek kadar azdır. Ordu daha ziyade köylerde yapılan yufka ekmeklerle idare etmek zorunda kalmış¹¹³ ve bu durumun yarattığı açlık, susuzluk ayrıca sağlık hizmetlerinin yetersizliği, yol şebekesinin olmayışı da bunlara eklenmiştir. Türk ordusunun bu durumu karşısında Rus ordusu ise Çar Nikola’nın desteğiyle daha bir cesaretlenmiştir. Hatta Çar Nikola, Türklere

¹¹⁰ a.g.e, s. 117.

¹¹¹ Gökhan Durak, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Kafkas Siyaseti ve Sarıkamış Harekâtı”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3, S.9, Mart 2015, s.508.

¹¹² Ensar Turgut Tekin, *Yıl Dönümünün 100. Yılında Sarıkamış Harekâtı ve Ötesi*, Top Yayıncılık, İzmir 2015, s. 25.

¹¹³ Ramazan Balcı, *Sarıkamış Yolun Sonu*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2010, s. 157.

karşı savaşılan askerlerine tam da harekâtı öncesi moral vermek için 13 Aralık 1914'te trenle Kars'a hareket etmiş, ertesi gün Sarıkamış üzerinden Micingirt'teki Rus karargâhına giderek cephe hattındaki mevzileri ziyaret etmiştir.¹¹⁴

Harekat kış aylarına denk geldiği için yollar, dağlar tamamen karla kaplıdır ve kar ulaşımı oldukça zorlaştırmaktadır. Kullanılan yollar da 36 yıl önce Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kullandığı yollardan farklı değildir. Ruslar geçen o kadar süre içinde Kafkasya'yı demiryolu ağıyla örüp Elviye-i Selase'yi bu şebekeye bağlarken Türk tarafında değişen fazla bir şey yoktur. Ruslar tarihi ticaret yolunu Batum-Tiflis-İran hattına kaydınca Doğu Anadolu'daki şehir ve kasabalar ticari yönden zayıflamış ve fakirleşmiştir.¹¹⁵ Ayrıca 3. Ordu'ya erzak ve cephane oluşturmak için araba ve hayvana ihtiyaç vardır. Ulaşım yollarındaki sıkıntılar malzemelerin yerine ulaşmasına da engel olmuştur. Bunun yanı sıra kar kalınlığı kimi yerlerde 1.5 metreyi bulmaktadır. Isı da -20, -25 derece arasında oynamaktadır.¹¹⁶ Enver Paşa, Trabzon'dan hareketle kalkıp cepheye -Erzurum'a- gelmiş, cephedeki kıt'aları tek tek dolaşmış, zor koşullar altındaki askerle konuşup onları cesaretlendirmiş ve orduya bir beyanname neşretmiştir:

*“Askerler! Hepinizi ziyaret ettim. Ayağınızda çarığınızın, sırtınızda paltonuzun olmadığını da gördüm. Lakin, karşınızdaki düşman, sizden korkuyor. Yakın zamanda taarruz ederek Kafkasya'ya gireceğiz. Siz orada her türlü nan-ü ni'mete kavuşacaksınız. Alem-i İslam'ın bütün ümidi, sizin son bir himmetinize bakıyor.”*¹¹⁷

Sözlerinden de anlaşılacağı üzere Başkumandan vekili Enver Paşa, askerinin yoklukları içerisinde olduğunu bizatihi görmüştür. Buna rağmen bütün bu zor koşullar altında orduya ve komutanlara karşı çok da merhametli davranmamıştır. Buradan hareketle esasen Enver Paşa'nın sınırsız ve sert disiplinle her şeyin çözüleceği gibi bir mantığın kurbanı olmuştur¹¹⁸, denilebilir.

¹¹⁴ Tuncay Öğün, “I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.34, S. 97, Bahar 2018, s. 88.

¹¹⁵ Selçuk Ural, “Seferberlikten Sarıkamış Harekâtı'na Kafkas Cephesi'nin Durumu”, **Zamansız Mahşer: Sarıkamış**, (Ed.: Nurhan Aydın ve diğerleri), Kars Valiliği Kültür Yayınları, Kars 2010, s. 70.

¹¹⁶ Tekin, **a.g.e.**, s. 25.

¹¹⁷ Ziya Nur Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, s. 212.

¹¹⁸ Tekin, **a.g.e.**, s. 25.

2.4. Harekâtın Başlangıcı, Oluş Süreci ve Sonucu

Sarıkamış Harekâtı'nın plan aşamasını, ordunun durumunu ve savaş koşullarını bir önceki bölümde kaynaklar doğrultusunda anlatmaya çalıştık. Anlaşılabileceği üzere ordu pek çok sıkıntıyla imtihan olmuş vaziyettedir, koşullar da harekâttan olumlu bir sonuç alınması adına çok da müsait değildir. Bu durumda merak konusu olan ise bu vaziyette hareketin fitilinin nasıl ateşlendiği, süreçte neler yaşandığı ve en önemlisi de Türk tarihine damga vuracak sonun nasıl geldiğidir.

Tarihler 1 Kasım 1914'ü gösterdiğinde sabah saat 04-05 sıralarında Rus ordusu, Bayazıt karşısından İşhan'a kadar uzanan 300 km'lik sınır kısmının belli başlı noktalarından; Musun, Kötek, Narman ve Kaleboğazı'ndan Türk topraklarına girerek harbi fiilen başlatmış olup Rusların I. Kafkas Kolordusu Sarıkamış'tan Erzurum yönünde, IV. Kafkas Kolordusu ise Erivan'dan Doğu Bayazıt yönünde ilerlemiştir.¹¹⁹ Bu tarih, Sarıkamış Harekâtı açısından oldukça önem arz etmektedir; çünkü Rusların yıllar sonra Doğu Anadolu'daki Türk topraklarını yeniden işgale başladıkları ilk gündür.

Ruslar burada ciddi bir Türk ordusu direnişi ile karşılaşmayınca sınırı geçmişlerdir. Rus ordusunun sınırı geçtiği haberi Türklere ulaşmıştır. Erzurum'daki 3. Ordu Karargâhı'nda ise bu durum karşısında telaş yoktur. Komutanlık 11.30'da kıtalara şu emri gönderir: *“Ruslar bugün topraklarımıza girdiler, kuvvetlerinin miktarı henüz belli değildir. 11. Kolordu bulunduğu yerde beklemeksizin Höyükler'e geri çekilecek ordumuz Erzurum'un doğusunda muharebeyi karşılamak üzere toplanacaktır.”*¹²⁰ Esasen Türk ordusu için ilk hata burada başlamıştır, denilebilir. Çünkü orduyu taarruzdan alıkoyma kararı Rusların ekmeğine yağ sürmüş ve Doğu bölgesindeki hayalini kurdukları devletin temellerini atma adına onları hedefe biraz daha yaklaştırmıştır.

Geri adımda bekleyen Türk tarafında cephede kalacak kuvvetlere verilecek talimat hazırlanmış, kuşatmayı yapacak kuvvetlerin takip edecekleri yollar, çeşitli günlerde varacakları hedefler kağıt üzerinde tespit ve tayin edilmiştir. Harekâtı yakından

¹¹⁹ Özhan Eren, *Sarıkamış'a Giden Yol Rehin Alınan İmparatorluk*, Alfa Yayınları, İstanbul 2006, s. 303.

¹²⁰ Eren, *a.g.e.*, s. 304.

izlemek için ordu karargahına gelmiş Enver Paşa'ya ve yanındakilere brifing verilerek ordu tarafından hazırlanmış emir ve talimatlar gösterilmiştir.¹²¹

Bundan sonraki süreçte planları uygulamaya koyma ve bütün bu zor şartlar altında taarruza geçme durumu komutanlar içinde bilhassa Hasan İzzet Paşa'yı fazlasıyla huzursuz etmiştir. Çünkü gitgide ağırlaşan hava şartları altında üzerinde giyecek doğru dürüst elbisesi olmayan askerleri görmüş, birçok yönden harbe hazırlıklı olmayan ordunun bu koşullar altında telef olacağını fark etmiştir. Bundan dolayı da geri çekilme taraftarı olmuştur. Fevzi Çakmak'a göre Hasan İzzet Paşa'nın bundaki amacı Ruslara karşı büyük ölçüde taarruz etmemek ve Narman'daki düşmanı geri geri atarak muharebeyi kesmektir, ki bu düşüncesi kabul görmemiş nitekim Hasan İzzet Paşa, sonrasında çektiği bir telgrafta bu taarruzdan başarı elde edilemeyeceğinden görevden affını isteyerek istifasını sunmuştur.¹²² Bu durumdan oldukça rahatsızlık duymuş olan Enver Paşa Hasan İzzet Paşa'nın bu isteğini kabul etmiştir. Hasan İzzet Paşa'nın geri çekilme düşüncesi Enver Paşa'yı çıktığı yoldan döndürememiştir. Bu kararlılıkla kumandayı bizzat üstlenmiş, hem Başkumandan vekili hem de 3. Ordu Kumandanlığı görevini birlikte yürütmeye çalışmıştır. Yardımcıları ise Almanlardır. 3. Ordu Kurmay Başkanlığı'na Bronzart Paşa, kurmay başkanı yardımcılığına da Guse getirilmiştir.¹²³

9 Aralık 1914 günü Sarıkamış Çevirme Manevrası'nın birinci günüdür. 9 Aralık sabahı dehşetli bir tipi ve kar fırtınasıyla açılmıştır.¹²⁴ Rusların halihazırdaki kuvveti 60.000 bizim kuvvetimiz 90.000'dir.¹²⁵ Türk ordusu, 21 Aralık 1914 tarihinde Başkomutan vekili Enver Paşa tarafından verilen emirle 22 Aralık 1914'te taarruz etmeye başlamıştır.¹²⁶ 9. Kolordu daha ilk günden Narman'ı almış, Rus güçlerini Narman'dan atmıştır. Bu durum birinci gün itibarıyla asker için oldukça umut verici olmuştur.

¹²¹ Muzaffer Taşyürek, **Bir Hüznün Tarihi Sarıkamış**, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2014, s. 195.

¹²² Taşyürek, **a.g.e.**, s. 196.

¹²³ **a.g.e.**, s. 197.

¹²⁴ Köprülü Şerif İlden, **Sarıkamış**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 161.

¹²⁵ Murat Çulcu, **Kaymakam Şerif Bey'in Anıları "Sarıkamış"**, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005, s. 147.

¹²⁶ Süleyman Kocabaş, **Sarıkamış Faciası Aralık 1914**, Vatan Yayınları, İstanbul 2007, s. 58.

22 Aralık günü Enver Paşa, IX. Kolordu'nun başında harekete geçer. Akşamdan başlayan tipi kimseye göz açtırmıyordu.¹²⁷ 9. Kolordu'ya bağlı 17. Tümen çok kötü hava şartları altında yürüyüşüne devam ederken tipiye yakalanmıştır. Bunun verdiği etkiyle de ölü ve yaralı sayısı artmış bunların yerine destek birlikleri sevk edilmiş; ancak ateş hattına sürülen bu insanları besleyecek yeterince yiyecek, içecek gönderilmemiştir.¹²⁸

Bu sırada orduyu olumsuz etkileyen harekâtın diğer en önemli gelişmesi, harekât planının Rusların eline geçmiş olmasıdır. 30. Tümen'i ileri yönde yürüyüşe geçirmek için gönderilen 10. Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Nasuhi'nin Ruslar'a esir düşmesidir. Yanında bulunan Tabur ve Bölük Komutanlarından bir kısmı da şehit düşmüşlerdir.¹²⁹ Artık planı bilen Ruslar için bu adeta en önemli savaş ganimetidir. Çünkü artık her şeyden haberdardırlar. O günün başka bir olumsuz gelişmesi ise 10. Kolordu Komutanı Albay Hafız Hakkı'nın Ruslar'ın planı ele geçirdiğini bilmesine rağmen bir gecede Allahuekber dağlarının aşılarda Başköy ve Beyköy'e yürüneceğini bildirmesidir. Ayaklarda çarık, üstler paltosuz, aç, susuz olan ordu bunu gerçekleştirmeye çalışacaktır. Bu da orduyu yenilgiye adım adım götüren başkaca önemli bir detaydır.

25 Aralık 1914 tarihinde Ruslar, 3. Ordu Karargahı önde, 29. Tümen birlikleri arkada hiçbir engeller karşılaşmadan Kızılçubuk köyüne girdiler. Bu kadarını bile hayal edemeyen Ruslar muntazam savunmasız Sarıkamış kasabasını gördüler. Ruslar'ın bu durumunu gören Enver Paşa, Sarıkamış'a taarruz edilmesini istemiş; fakat 9. Kolordu komutanı İhsan Paşa'dan geceyi ormanda geçirip sabah saldırı, cevabını almıştır.¹³⁰ Bu cevap ordunun en önemli kırılma noktasıdır. Çünkü ordu o ana kadar zaten dinlenmemiştir. Her şeye rağmen Enver Paşa gece saldırı yapılmasını kararlaştırır. Ordu saldırıyı gerçekleştirir; fakat 9. Kolordu Komutanı askerin yorgun olduğu gerekçesiyle geri çekilmesini ister, askerler geri çekilir. Esasen bu hamle oldukça yanlıştır. Çünkü Rus ordusu Türklerin bu durumundan yararlanarak ileri harekete geçmiştir. Bu da Türk ordusunun en büyük kırılma noktası olmuştur,

¹²⁷ Balcı, a.g.e, s. 157.

¹²⁸ M. Rıza Serhadoğlu, **Savaşçı Doktorun İzinde (Kırım, Sarıkamış Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 107.

¹²⁹ Hanri Benazus, **Sarıkamış Gerçeği "Beyaz Ölüm"**, Bizim Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2008, s. 502.

¹³⁰ Alpaslan, a.g.e, s. 193.

denilebilir. Türk ordusunun bu taktik hatalarına karşılık Rus ordusu oldukça temkinli davranıp her bir hamleyi santim santim hesap ederek yapıyordur. Ayrıca Türk ordusu soğuk sebebiyle de çok sayıda zayıat vermiştir. Donarak ölenlerin sayısı ise her geçen gün daha da artmaktadır.

27 Aralık 1914 tarihine gelindiğinde Enver Paşa Sarıkamış'a girmeye karardır. 17. Tümen geceyi kısmen dağınık bir halde ormanda geçirmiştir. Cephedeki düşman çok zayıftır. Fakat yapılan uzun yürüyüşler, kışın etkisi, donalar orduyu iyiden iyiye yıpratmıştır.¹³¹ Ordunun ihtiyaçları karşılanamamış, çeşitli sebeplerle azalan asker mevcudu tamamlanamamıştır. Her şeye rağmen taarruza devam edilmiştir.

28 Aralık 1914'te Bardız Kaymakamlığı'na emir gönderilerek Bardız bölgesinde bulunabilecek yiyecek maddelerinin ve yük hayvanlarının toplatılarak ileri gönderilmesi istenmiştir. Bardız ile Sarıkamış arası 20 km kadar olmasına rağmen kötü hava şartlarından telefon veya telgraf benzeri bir haberleşme bağlantısı olmadığından Enver Paşa Bardız bölgesinde yaşanan olaylar hakkında vaktinde bilgi sahibi olamamaktadır.¹³² Bu durumda ciddi bir gelişme sağlanamaz. Burada özellikle belirtilmesi gereken bir başka husus Enver Paşa'nın 26-28 Aralık günleri zaferin kazanılamayacağı kanaatine varıp kendisinin bile "ölüm tehlikesi" ile yüz yüze olduğunu görerek "Hükümete" başlığı altında vasiyetini İstanbul'a göndermesidir.

Vasiyeti şöyledir:

" Planım, Ruslara, hemen iki misli üstün iki Kolordu ile arkalarına düşerek ricata mecbur etmek ve bu suretle XI. Kolordu ve Süvari Fırkası'yla takip olunan düşmanı karşılayıp tamamıyla yok etmektir. IX. ve X. Kolordu başarıyla hareketi yaptı. Düşmana taarruz edildi. Fakat mağlup edilemedi. Şimdi, XI. Kolordu ve Süvari Fırkası'nı bekliyorum. Gelir de yetişirse düşmanı bozacağım. Fakat gelmeden düşman zayıflamış kitalarımıza taarruz eder ve taarruzda başarılı olursa o vakit Ordu mahvolmuş demektir.

¹³¹ Eren, a.g.e, s. 419.

¹³² a.g.e, s. 425.

Şimdiye kadar asker ve subaylar hiç kusursuz harp ettiler. Her manevrayı yaptılar. Eğer Allah da yardım ederse zafer kesindir. Eğer başarılı olamazsam, son neferimle beraber öleceğim. Bu halde vasiyetim; ben vazifemi yaptığımı sanıyorum ve öyle ölüyorum. Düşmana sonuna kadar karşı koyunuz. Her halde sonunda başarılı olacağız. Ben hareketime pişmanlık duymadan kalben huzur içinde ölüyorum.

Yaşasın dinim, vatanım, padişahım.”¹³³

Bu vasiyet, Enver Paşa'nın ümidini ve ümitsizliklerini, ruh halini yansıtmaları bakımından önemlidir. Yine de sonuna kadar mücadele etmek adına 31 Aralık 1914 tarihinde, 10. Kolordu Karargahı'nın bulunduğu Divik'e gider. 11. Kolordu'dan gelecek desteği beklemeye karar verir. Bu arada cephede ele geçirilen Müslüman bir Rus esirden, Sarıkamış'ta artık çok büyük bir Rus kuvveti olduğu anlaşılmıştır.¹³⁴ Ruslar Kars'la olan bağlantılarını yeniden kurmuşlardır. Ayrıca diğer bölgelerden gelen güçlerle de üstünlüğü iyiden iyiye ele geçirmişlerdir. Türk ordusunun gerçek durumunu ise bölgeden kaçan Ermenilerle esir düşen erlerden öğrenmişlerdir. Ermeni casuslarından öğrendikleri kadarıyla Türk askerleri açlık, soğuk, sefaletle mücadele etmektedir. Kaldı ki aldıkları bu istihbaratlar Ruslar'ın fazlasıyla işine gelmiştir. Öyle ki Rus askerlerin bir kısmı Sarıkamış'a girmiş hatta kasaba içine sokak aralarına kadar dalmışlardır. Kuvvet dengesi de önemli ölçüde Ruslar lehine değişmiştir: 25.000 Rus askerine karşı 1000-1500 civarında Türk askeri mevcuttur.¹³⁵ Bu durumu gören Türk kolordusu, bütün çevre köylere dağılarak askerleri toparlamaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra Rusların Sarıkamış'a hareketleri iyiden iyiye kendini gösterince Türk Kolordusu bulundukları mevzileri koruma telaşına düşmüşlerdir.

1 Ocak 1915 tarihine gelindiğinde ise bütün gece devam eden çatışmalar sabah daha da şiddetlenmiş 3. Ordu'nun durumu daha da kritik bir hal almıştır. Ayrıca 10. ve 9. Kolordu arasında boşluklar oluşmuştur. 9. Kolordu cephesinde gün boyu devam eden

¹³³ Kocabaş, a.g.e, s. 71.

¹³⁴ a.g.e, s. 445.

¹³⁵ Marancı, a.g.e, s. 124-125.

muharebeler şiddetlenmiştir.¹³⁶ Saldırıları topçu ateşleriyle durdurulmaya çalışılmakta olup ancak soğğun etkisiyle toplar kullanılamaz, asker daha fazla direnemez hale gelmiştir. Birlikler büyük kayıplar vermeye başlamışlardır.

3. Ordu'nun durumu her geçen gün daha da kötüye gitmektedir. O saatten sonra artık tam bir ölüm kalım mücadelesi başlamıştır. 9. Kolordu Sarıkamış'tan 10 Kolordu sol kanadından bütün gayretiyle tutunmaya çalışır. Türk kuvvetleri, Rus kuvvetlerinin fazlasıyla üstün olmasına rağmen inatla direnmeye devam etmiştir. Türk ordusu için artık her şeyin bittiğini düşünen Hafız Hakkı Paşa orduya geri çekilme emrini vermiş, Rus ordusu o sırada asıl saldırıyı başlatmıştır. Ayrıca Hafız Hakkı Paşa'nın kendi kolordusunun bulunduğu cepheye gitmek üzere atına binip süratle uzaklaştığı söylenmiştir. Hafız Hakkı'nın atını mahmuzlayıp savuştuğu söylentisi geri kalan askerlerin moralini bozmuş, bu durum ister istemez: *Ordu komutanının savuştuğu yerden ne edip edip ben de kurtulmalıyım!..* düşüncesini askerlerde yerleştirmiştir.¹³⁷ Kaynaklar ışığında yansıttığımız bu iddianın doğruluk payı nedir, bilinemez; fakat bu noktada kesin olarak söylenecek şey o tarihten sonra Türk ordusu için hiçbir şeyin eskisi gibi olamayacağıdır.

Bütün bu olanlardan sonra Sarıkamış için en kritik dakikalar başlamıştır. Ruslar hedef bölgeye iyice yaklaşmışlar, 9. Kolordu karargahını da geriden kuşatmaya başlamışlardır. O günleri bizzat yaşamış 91. Alay tabibi Dr. M. Derviş Kuntman yazdığı bir hatırasında şöyle anlatmıştır:

“Sarıkamış'tan çekiliş, 4-5 Ocak 1915;

.....

Subay ve nefer 120 kişi kalmıştık. Bunlar 3500 mevcutlu Alay'dan artakalmış, her felakete mütehammil, özü, gözü pek kahramanlardı. Bunların teçhizatları da iyi idi. Hepsinin de keçe çizmeleri, sırtlarında koyun postundan kürkleri mataraları, gözlükleri vardı. Bir tanesi on Rus'a bedeldi. Hemen harekete geçtik. Süratli adımlarla sağımızda, solumuzda kalmış dar geçitten ilerleyerek kurtulmak istiyorduk. (...)

¹³⁶ Kocabaş, a.g.e, s. 451.

¹³⁷ Benazus, a.g.e, s. 538.

Şafak sökerken ormandan, o tehlikeli cendereden kurtulmuş, açık bir sahaya çıkmıştık. Her tarafta bir sükûnet vardı. Burada topçularımızın o kıymetli toplarını dereye yuvarlamakla meşgul olduklarını gördük. Çünkü bunların ricat yollarından geçmesine imkan yoktu. (...) Sarıkamış'tan ayrılık bizi çok müteessir etti. Çünkü bunda sade bir askeri ricat üzüntüsü değil, yeni kavuşmuş olduğumuz Anavatandan tekrar ayrılık acısı da vardı.”¹³⁸ Bu anekdottan da anlaşılacağı üzere Türk ordusu kesinen mağlup olmuştur.

Enver Paşa'nın Türk ordusunun bu vaziyetinden haberi yoktur. 6 Ocak 1915 günü Hedik köyüne gelir. Burada eşine eşine yazdığı bir mektupta geçen şu mısralar kazanmaya dair umudunun halen var olduğunu göstermesi bakımından önemlidir:

“(...)Bütün gün karlı, sarp yollardan geçtikten sonra akşam Zivin köyüne vardık!... 11. Kolordu Komutanını buraya çağırdım!...Durumu anladım!...Fena değil, ancak pek yavaş gidiliyor!...Hemen bugün saldırıya geçmesini söyledim!...Emirler hazırlandı ve ben de yattım!...(.)

Bu sabah erkenden harekâtı yeniden başladı!...Fakat genel harekâtın sonuçları belli değil!...Bakalım Allah ne gösterecek? İnşallah bu harekâtı hayırlı sonuç versin ki ben de hemen kumandayı bir uygun kişiye bırakıp geleceğim!...¹³⁹

Bu mektuptan sonra Hafız Hakkı'nın kendisine gönderdiği raporda Türk ordusunun yenildiğini beyan etmesi Enver Paşa için ne yazık ki bütün umutların tükendiği bir yıkım olmuştur.

7 Ocak 1915 günü Enver Paşa artık umudunu tümüyle kaybetme noktasına gelerek komutayı Hafız Hakkı Paşa'ya devredeceğini bildiren İstanbul'daki Başkomutanlık Karargâhı'na telgraf çekmiş, 8 Ocak 1915'te büyük bir üzüntü ile İstanbul'a hareket etmiştir.¹⁴⁰

Şüphesiz ki bir facia ile sona eren bu harekâta büyük mücadeleler verilmiştir. Burada ayrıca belirtilmesi gereken bir husus da fazlasıyla kaybımızın olduğudur. Nitekim her kaynak bu konuda farklı bilgiler vermiştir. Harp tarihi arşivine göre

¹³⁸ Marancı, a.g.e, s. 128-129.

¹³⁹ Benazus, a.g.e, s. 540-541.

¹⁴⁰ a.g.e, s. 542-544.

Sarıkamış Harekâtı'nda ordumuz 23 bin şehit, 7 bin esir, 10 bin yaralı vermiştir. Ruslar'a göre ise zayıyatımız 90 bindir. Bunun 15 bini esirdir. Liman Paşa'nın kitabında, resmi kayıtlara istinaden, kaybımızın 42 bin olduğu söylenmektedir.¹⁴¹ Sarıkamış Harekâtı esnasında Enver Paşa tarafından idamına karar verilip sonradan geri alınan Arif Bey'e göre ise: *"Kolorduların %99,5 raddelerinde zayıyatı vardır."*¹⁴² Verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere şehit sayısı hakkında kesin verilecek bir bilgi yoktur. Kanımızca buradaki en önemli hususlardan biri, Osmanlı Devleti tarihinin en acı olaylarından birinin yaşanması ve can veren sayısız şehidin oluşudur. Diğer bir husus da Hafız Hakkı'nın annesine yazdığı mektupta yer alan *şereften başka her şey mahvoldu* ifadesidir, nitekim bu cümle tam anlamıyla Sarıkamış Harekâtı'nın ruhunu yansıtmaktadır.¹⁴³

Sonuç olarak Sarıkamış Harekâtı, Türk ordusunun büyük umutlarla başlattığı ve onlar için facia ile bitmiştir. Özellikle Türk ordusu binlerce kayıp vermiştir. Bu noktada iddia edilen şey ise harekâta 90.000 şehit olduğu mevzudur. Nitekim bu iddia kaynaklarla çelişmektedir. Kaynaklara göre harekâta Türk ordusu, 23 bini savaş alanında, 10 bini de savaş hatları gerisinde olmak üzere toplam 33 bin şehit vermiştir. 7 bin kişi esir düşmüş, 17 bin kişi ise hasta ve yaralı olarak saf dışı kalmıştır. Yani, yaralı, hasta ve esir düşenler de dâhil olmak üzere Türk ordusunun toplam kaybı 57 bin kişidir. Rus kaynakları da bu rakamların doğru olduğunu onaylamaktadır. Nitekim harekât alanındaki şehit naaşlarının defin işlemleri tamamlandıktan sonra, Kars Askerî Dairesi Başkanlığınca, General Yudenich'e sunulan bir raporda 23 bin Türk cesedinin defnedilmiş olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁴

Rus ordusuna gelinecek olunursa onlardaki kayıplar da oldukça fazladır. Rus ordusunun verdiği toplam zayıyat 30 bin kişi civarındadır. Bunların 9 binden fazlası donarak ölmüştür. Yaklaşık 20 bin kişi de çarpışmalar sırasında ölmüş, yaralanmış ya da hastalanarak saf dışı kalmıştır. Bu rakamlara Türkler tarafından esir alınan 2 bin

¹⁴¹ Aksun, **a.g.e**, s. 238.

¹⁴² **a.g.e**, s. 238.

¹⁴³ Hüseyin Tutar ve diğerleri, **Türk Halkının Sarıkamış Algısı**, Serhat Kalkınma Ajansı, Kars, Aralık 2011, s. 31.

¹⁴⁴ Tutar, **a.g.d**, s. 32.

kişi de eklendiğinde Rus ordusunun verdiği toplam kayıp miktarının 32 bin kişi olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁵

Binlerce kayıp verilmiş bir felaketle sonuçlanmış Sarıkamış Harekâtı konusunda asıl sorgulanması gereken ve cevabını aramamız en önemli soru kanaatimizce şudur: Türklerin başarısının yenilgiye, Ruslar için hazırlanan felaketin Türkler için bir faciaya dönüşmesinin sebebi neydi? Bu sorunun cevabı için Türk ve Rus taraflarının yaptıklarına göz atacak olursak şunlar söylenebilir: Enver Paşa'nın Rusların sağ cenahından geçerek Sarıkamış'a hakim olma planı aslında en mantıklı olanıdır. Sarıkamış ancak bu şekilde kuşatılabilirdi. Plan hazırlamak kolaydır. Hayal gücü ve harp tarihi bilgisi yeterlidir; fakat bunu başarıyla sonuçlandırmak oldukça zordur. Sarıkamış Harekât planı hazırlanırken galiba zor arazi şartları dikkate alınmamış, Türk birliklerinin görev dağılımı da yetersiz yapılmıştır.¹⁴⁶ Ayrıca planın uygulamasına zamansız başlanıldığı gibi harekâtın devamı süresince zincirleme hatalar da yapılmıştır. Planın uygulanma tarzı hatalı olup bu noktada oldukça pasif kalınması, hava- iklim şartlarının bozulacağının ön görülememesi bu hatalardan sadece birkaçıdır.

Elbette ki Türk birliklerinin başarısızlığı sadece buna bağlanamaz. Bu noktada belirtilmesi gereken başka bir husus da 9. Kolordu'nun 10. Kolordu gibi başarısızlığıdır. 9. Kolordu komutanı İhsan Paşa, pasif hareketleri yüzünden Sarıkamış'ta fırsat kaçırılmış, birliklerinin takatsizliğini ileri sürerek Enver Paşa'nın azmini kırmıştır. 9. ve 10. Kolordular, Sarıkamış önlerine geldikleri zaman ortalama 50 bin mevcutlarından 10 bin kişi kalmıştır. Demek ki kuvvetlerinin beşte dördü karın ve tipinin tesiriyle erimiş ve yok olmuştur. Orduyla ilgili diğer bir önemli eksiklikte 9. ve 10. Kolorduların hiçbir zaman birlik içinde hareket etmemiş, kendi birliklerini bir araya getirebilecek güçte ve kapasitede olmamış olmalarıdır.¹⁴⁷

Bu noktada 9. Kolordu komutanı İhsan Paşa ile ilgili belirtilmesi gereken bir başka husus da Enver Paşa'ya sürekli olarak Ruslara karşı daha fazla ilerlememe noktasında Enver Paşa'yı caydırmaya çalışmasıdır. Nitekim caydırmıştır da. İşte tam

¹⁴⁵ a.g.d, s. 32.

¹⁴⁶ Hacali Necefoğlu, “Sarıkamış'ta Cephenin Öteki Yüzü”, **Bütün Yönleriyle Sarıkamış Sempozyumu(Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 04-06 Ekim 1924 Sarıkamış Ziyaretinin 80.Yılı Anısına)**, (Ed.:Nurhan Aydın), Bakanlar Medya Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 121.

¹⁴⁷ Kocabaş, a.g.e, s. 64-65.

da bu noktada harekâtı kaybettiğimiz söylenebilir. Burada Napolyon ile ilgili küçük bir anektoda yer vermek istiyoruz. Napolyon bir gün kendisine o kadar başarıları nasıl elde ettiğini soran bir komutanına: “*Şu parmağımı ağzına al, ısırmaya başla. Sen de parmağın ağzına koy!*” demiş ve böylece karşılıklı ısırma başlanmışlar. Sonunda komutan pes etmiş. Napolyon şöyle demiş: “*İşte ben zaferleri böyle kazanıyorum. Şayet sen pes etmeseydin, ben pes edecektim.*”¹⁴⁸ Nitekim Sarıkamış Harekâtı’ndaki tavır da bu duruma oldukça benzemektedir. Rusların pes edecekleri noktada Türk ordusu geri çekilmiştir. Eğer taarruza devam edilmiş olsaydı harekât Türk ordusu için zaferle sonuçlanacaktı.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere ordu azim, irade ve gerekli askeri eğitimden yoksun durumdadır. Aynı zamanda ağır kış koşullarından, açlık, susuzluktan, giyecek yardımımdan yoksun oluş ve orduya takviye yapılamaması kanımızca diğer önemli bir nedendir. Başka bir yanlışlık ise yol güvenliğinin yeterince sağlanamamasıdır. Bu şartlar altında bile Türk ordusunun planı Rusları alt etmek için uygundur. Nitekim Ruslar da bunun farkında olmuşlardır. Umulmadık bir mevsimde umulmadık yerlerden yaptığımız bu harekâtı Rusları telaşa düşürmüş ve onları bizim ordumuza büyük önem vermeye zorlamıştır. Bu sebeple de harekâtın sonraki dönemlerinde Türk ordusu üzerine büyük kuvvetlerle gelmişlerdir. Nitekim Çar ailesinin önde gelen mensuplarından birinin Cephe Komutanlığı’na tayini bu harekâtı ne kadar önemsediklerini göstermektedir.¹⁴⁹ Bu noktada 3. Ordu’nun taktik hataları Rusların işine fazlasıyla yaramıştır. Özellikle de planın Rusların eline geçmesiyle bunu kendileri için bir avantaja çevirmeyi bilmişlerdir. Sarıkamış Kuşatma Harekâtı, “Enver Paşa’nın hayatı boyunca aldığı kararların en çok eleştirileni” olarak nitelenen bir harp olmuştur ve harp tarihi uzmanları, yazarlar ve o günleri yaşayanlar arasında bu harp, o dönemin en çok tartışılan konularının başında gelmiştir. Öncelikle de eksi 40 dereceye varan soğuklarda, dağlık kesimlerde metreleri bulan karlarla kaplı bir bölgede ve tam da kara kışın ortasında böyle bir harekâtın yapılıp yapılmayacağı konusu...¹⁵⁰

¹⁴⁸ Bozgeyik, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁴⁹ Sami Önal, “**Sarıkamış’tan Esarete**” Tuğgeneral Ziya Yergök’ün Anıları (1915-1920), Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 126.

¹⁵⁰ Eren, **a.g.e.**, s. 487.

Netice olarak denilebilir ki 3. Ordu, Rus Ordusu karşısında değil, aslında doğa karşısında mağlup olmuştur. Kar, tipi, buz, rüzgar bedenleri yok etmiştir. Fakat atlanılmaması gereken en önemli şey şudur: Doğal bir afete dönüşüp tarihi bir felaket olarak bilinen bu harp her şeye rağmen bıkmadan mücadele eden Türk ordusunun ve Türklüğün adını yüceltmış, Türk ruhunu yükseltmiştir.

Bu olay tarih sayfalarına *Sarıkamış Harekâtı* olarak geçmiş ve yazarlarımızın yıllar önce ifade ettiği gibi:

“Hala kafalarımızın içinde beyazlaşmış bir kor sıcaklığında durmaktadır.”¹⁵¹

2.5. Sonuca İlişkin Suçlamalar

Sarıkamış Harekâtı gerek verilen kayıplarla ve gerekse de harekâtın baş rol oyuncusu Enver Paşa konusunda yıllarca adından söz ettirmiş bir olaydır. Şüphesiz harekâtın neticesi birçok tartışmayı ve suçlamaları da beraberinde getirmiştir. Nitekim bu suçlamalar harekâtın yönetici komutanı Enver Paşa’ya yöneliktir. Enver Paşa, olumlu olumsuz her yönden eleştiriye maruz kalmış, hatta bu felaketin yegane sebebi olarak gösterilmiştir.

Harekat öncesi Köprüköy ve Azap muharebelerine gidilecek olunursa esasen Enver Paşa’nın daha ilk zamanlardan yanlış bir düşünce ile hareket ettiği görülür. 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa, hava koşullarının uygun olmadığını belirterek harekâtın ertelenmesi fikrini Enver Paşa’ya sunmuş, Köprüköy ve Azap muharebeleri sonrası orduyu savunmaya çeken 3. Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa da Enver Paşa’ya: *“Bu karda kışta, teçhizatsız birlikleri savaşa sürmenin cinayet olacağı”¹⁵²* uyarısında bulunmuştur. Ancak Enver Paşa bu uyarıya tepki niteliğinde ona: *“Eğer hocam olmasaydınız, sizi idam ettirirdim.”¹⁵³* cevabını vermiştir. Görüldüğü üzere Enver Paşa, kendisine yapılan uyarıları pek de dikkate almamıştır. Hatta bu durum uyarılarının dikkate alınmamasının yarattığı fikir çatışması sebebiyle Hafız Hakkı Paşa’nın istifasına yol açmıştır.

¹⁵¹ Zeki Demirci, *“Kar Yağdı Gül Üşüdü” Sarıkamış*, B Yayınları, İstanbul 2011, s. 106.

¹⁵² Asuman Arslan Demirtaş, *Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015, s. 132.

¹⁵³ Demirtaş, *a.g.t.*, s. 132.

Enver Paşa bu noktada eleştiri hedefi olurken Alman askeri heyeti başkanı General Liman von Sanders tarafından da suçlanmıştır. Sanders, hazırlanan planın başarılı olmasının asla mümkün olmayacağını belirterek Türkler Sarıkamış'ı alsalardı dahi Kars'ı almak için ellerinde kuvvetleri olmadığından Ruslar Kars'ta yine Türkleri durduracaktı,¹⁵⁴ demiştir. Esasen burada da en başından beri harekâtın başarısız olacağının belli olduğu vurgulanmış ve Enver Paşa, bu noktada da eleştiri hedefi olmuştur.

Birçok yönden tenkitlere maruz kalan Enver Paşa'nın harekâtı planı ise onu sevmeyenler tarafından bile gayet başarılı bulunmuştur. Rus Maslovsky bu konuda düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir:

“Sarıkamış grubu imha edilseydi Kafkas yolları Türklere açılarak Güney Kafkasya elden çıkardı. Eğer Sarıkamış'tan çekilme emri yerine getirilseydi yine bozgun olurdu. Enver Paşa'nın cesurane düşünülmüş ve düzenlenmiş olan planı başarı halinde Türkiye'ye büyük menfaatler sağlayacaktı. Eğer Mişlayevsky'nin çekilme kararı uygulansaydı Enver Paşa'nın muazzam planı tahakkuk derecesine yaklaşmış olurdu.”¹⁵⁵

Bu noktada esasen planın gayet başarılı olduğu fakat uygulama noktasında oldukça yetersiz kalınması tenkit edilmiştir. En büyük tenkitler ise ikmal ve levazım işlerinin yürüyememesinde toplanmaktadır. Harekât sahasında ise memleketin gerileriyle irtibat azdır.¹⁵⁶ Nitekim Enver Paşa'nın planın uygulamadaki stratejik hatasını İsmet İnönü'nün onun hakkındaki düşünceleri de desteklemektedir. Kişi olarak onun meziyetlerini öven İsmet İnönü, savaş yöneticiliği konusunda aynı şeyleri söylememiş ve şunları belirtmiştir:

“Kumandan olarak, diğer vasıflarının üstünde kumanda vasıfları gösteremedi. Stratejik anlayışı ve sevk - idare bakımından anlayışı yüksek değildi. Bu bakımlardan anlayışı orta seviyede kaldı... Ama

¹⁵⁴ **a.g.t.**, s. 132-133.

¹⁵⁵ Köseoğlu, **a.g.e.**, s. 298.

¹⁵⁶ Aksun, **a.g.e.**, s. 242-243.

*sanıyorum ki kendini o, stratejik anlayış ve sevk - idare anlayışı
bahsinde de yüksek olarak kabul ediyordu.”¹⁵⁷*

Bu noktada denilebilir ki Sarıkamış Harekâtı için yapılmış olan muhteşem plan uygulanmış olsaydı şuan tarih bir kahramanlık destanını yazmış olacak, Enver Paşa üzerindeki ithamlar da bu şekilde olmayacaktı. Ayrıca Ruslarla yıllardır edilen savaşların acısı çıkartılmış olacaktı. Nitekim bu harekâtın yenilgi ile sonuçlanması bilhassa Ruslarla yıllarca süren temaslar noktasında birçok kişiyi üzmüş ve bu husustaki tepkiler Enver Paşa üzerinden yapılmış ithamlarla yıllarca devam etmiştir. Nitekim bu konuda Fahri Belen de harekâtın olumsuz neticesine ve Enver Paşa’ya tepkisini şu sözleriyle ortaya koymuştur: *“Tarihte hiçbir ordunun yüzde doksan zayıat verdikten sonra sebat ettiğine dair misal bulmak güçtür.”¹⁵⁸*

Enver Paşa’nın eleştirildiği bir başka nokta da mali konulardır. İddiaya göre Paşa’nın cephelerde ülkenin kaynaklarını tüketmesi sonucu Anadolu Kurtuluş Savaşı için her şeye sıfırdan başlamak zorunda kalmıştır. Enver Paşa, bir tek cephede Sarıkamış’ta 113.000 dolayında yiğidi (şehitlerin savaşçı sayısına oranı %91) hiç uğruna karlara gömmüştür.¹⁵⁹ Ancak bu konuda ilerleyen yıllarda Ali Fuad Cebesoy, ordu konusunda Enver Paşa’nın başarısından bahseder. Ona göre Enver Paşa’nın Doğu’da kurmuş olduğu ordular milli mücadele yıllarında komutanların elinde taze kuvvetler ve teçhizat bulunmasını sağlamıştır. Kazım Karabekir Paşa’nın kumanda ettiği 15. Kolordu, 9. Ordu’nun birliklerinden oluşmuştur.¹⁶⁰

Sarıkamış Harekâtı sonrası dönem içinse Enver Paşa yeniden eleştirilerin hedefindedir. Fakat bu defa eleştiriler harekâtı dolayısıyla değil Orta Asya’ya gidişi sebebiyledir. Bilhassa Orta Asya’da, yanına topladığı bir avuç insanla Sovyet Rusya’ya karşı ayaklanarak bir Türk Devleti kurmaya çalışması akıl almaz bir çılgınlık¹⁶¹ olarak nitelendirilmiştir.

¹⁵⁷ Orhan Koloğlu, *“Her Yönüyle Enver Paşa”*, Milliyet, 3 Ağustos 1996, s. 2.

¹⁵⁸ Köseoğlu, *a.g.e.*, s. 298.

¹⁵⁹ Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2006, s. 478.

¹⁶⁰ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2000, s. 60.

¹⁶¹ Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 479.

2.6. Sarıkamış Harekâtı Sonrasında Bölgedeki Ermeni Zulmü

Sarıkamış Harekâtı sonrası bölgedeki Ermeni zulmünün temeli esasen çok önceden atılmıştır. Şöyle ki Osmanlı Devleti'ni parçalama amacıyla olan emperyalist devletler Ermenileri yıllarca kullanmışlardır. Bu durum zamanla öyle bir hal almıştır ki I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı, Rus kuvvetleri dışında kendisine karşı kışkırtılmış Ermenilerle de uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu duruma paralel olarak Ermenilerin Doğu bölgesindeki zulümleri daha I. Dünya Savaşı yıllarında başlamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti, cephe gerisinde çocuk, kadın, genç, ihtiyar demeden köyleri basıp Türk insanını vahşice katleden Ermeni çeteleriyle mücadele içine girmiştir.¹⁶²

Sarıkamış Harekâtı sonrası dönemde birliklerimiz bu duruma son vermek için 5 Nisan 1918'de Ermenilere karşı yapılan taarruzu başarı ile sürdürmüş ve Sarıkamış, 9. Tümen birlikleri tarafından kurtarılmıştır. Fakat 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Mütarekesi ile ordularımızın 1878 sınırı gerisine çekilmesi üzerine Sarıkamış'ta Türk hakimiyeti sona ermiş ve burası Ermeni mezalimiyle baş başa kalmıştır.¹⁶³ Ermeniler, Kars ve Sarıkamış bölgesindeki Türkleri toplayarak hapsedmiş ve öldürmüşlerdir. Bununla da yetinmeyip Türklerin at, araba ve hayvanlarını da alıkoymuşlardır. Bu yüzden Kars ve Sarıkamış bölgesindeki bir grup ahali Allahuekber dağına çekilmek zorunda kalmışlardır.

Bunlara karşı tedbir olarak 5 Kasım 1918'de Müdafa-i Hukuk-i Milliye Teşkilatı diğer adıyla "Kars Milli Şurası" adıyla kurulmuş çeşitli şubeler açarak, halkı silahlandırarak bölgeyi Ermeni ve Gürcü istilasına ve kıyımına karşı korumaya başlamışlardır.¹⁶⁴ Buna rağmen bölgedeki İslam ahali de Ermeni zulmüne maruz kalmıştır. Ayrıca tüm bu yaşananlar Avrupa ve Amerika'da Ermeniler tarafından hep İslamlar tarafından yapılmış zulümler olarak gösterilmiştir.

13 Nisan 1919'da İngilizler'in hile ve dolapları sonucu Kars Milli Şura Hükümeti Parlamento binası basılıp bir kısım üyeleri yakalanıp Malta'ya sürüldükten sonra Ermeni Generali Osebyan askerleriyle Kars'a girerek; Taşnak Ermeniler'den General Korganof Hükümet makamına (Vali olarak) geçmiş ve akabinde Ermeni mezalimleri

¹⁶² Sait Küçük-Lemin Gülderen, **Kağızman'da Yaşanan Rus Zulmü ve Ermeni Mezalimi**, Ürün Yayınları, Ankara 2007, s. 23.

¹⁶³ Sarıkamış Kaymakamlığı, **a.g.e**, s. 25.

¹⁶⁴ Demirci, **a.g.e**, s. 25.

yeniden baş göstermiştir.¹⁶⁵ Ermeni eliyle Kars ve Sarıkamış bölgeleri facia sahnelerine tanıklık ermiştir, denebilir. Bu bölgelere bağlı bütün köylere de Ermeniler yerleştirilerek buralarda da yağmalamalar yapılmıştır.

Erzincan'da kalmış olan Türkistan XIII. Avcı Alayı'na mensup yüzbaşı vekili Kazimir, Ermeni mezalimi ile ilgili yazdığı raporda yapılan kötülükleri aynen şu cümlelerle anlatmaktadır: “*Ermeniler, Müslümanlar'ı Sarıkamış'ta çalıştırmak bahanesiyle topladılar ve şehirden 2 km. ayrılınca öldürdüler. Eğer Ermeniler arasında (Kazan Türk'ü Müslüman) Rus subayları bulunmasa idi mezalimin daha geniş çapta yapılacağı muhakkaktı.*”¹⁶⁶

Ermenilerin bölgede yaptıkları katliamların bir kısmı aşağıda verilmiştir:

Köylerde toplu imha..

1919-1921 yılları arasında Ermeniler tarafından Türklere uygulanan ve kesin ölü sayısı belirlenemeyen katliamlar şunlar:

1919 Kars-Sarıkamış (Baskınla katliam sırasında öldürülenler)

1919 Kars-Sarıkamış (Baskınla katliam sırasında öldürülenler 1 köy)

1919 Kars-Sarıkamış (Gençlerin kaybolması)

1919 Kars civarı (Süngü ve kurşunla öldürülenler ile yakılarak öldürülenler birkaç çadır)

Mart 1919 Kars civarı (Muhtelif işkencelerle öldürülenler 85 hane)

Mart 1919 Sarıkamış (Koçak'ta bir köyün tamamen yok edilmesi)

8 Temmuz 1919 Güllanteb (2 köye saldırıda öldürülenler)

31 Ağustos 1919 Sarıkamış (Karahamza'ya taarruzda öldürülenler)

Eylül 1919 Karaorgan (Köylere taarruz sırasında öldürülenler)

*14 Eylül 1919 Kars Sarıkamış (Köylere yapılan taarruz ve çatışmada öldürülenler)*¹⁶⁷

1920 yılına gelindiğinde ise durum tam tersine bir hal almıştır; çünkü Ermeniler Türklerin Ermenistan'a karşı yapacakları girişimi önleyebilecek durumda değildir. Ayrıca askeri ve siyasi olarak da oldukça zayıf durumdaydılar. 20 Eylül 1920'de

¹⁶⁵ Gürsoy Solmaz, **Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü**, 100. Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Van 1995, s. 11.

¹⁶⁶ Solmaz, **a.g.e**, s. 14.

¹⁶⁷ Demirci, **a.g.e**, s. 128.

Meclis'in Doğu Cephesi komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın Ermeniler'e karşı saldırıya geçmesi için karar alınması ve Mustafa Kemal Paşa'nın da buna müsaade eden 20 Eylül tarihli emri ile Ermeniler'e karşı bir harekâta karar verilmiştir.¹⁶⁸ Oldukça çetin bir mücadele verilmiş olup Ermeniler bölgeden çıkarılmaya başlanmıştır. Burayı terk etmeye başlayan Ermeniler, giderken bölgeyi yakıp yıkmışlardır. Milli kuvvetlerimiz 29 Eylül'de Ermenilerin karşı koyma gücünü neredeyse tamamen kırmışlardır.

3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması yapılmış, Ankara Hükümeti'nin imzaladığı bu ilk antlaşma ile 1877-1878'de kaybettiğimiz Kars, Sarıkamış, Tuzluca ve Iğdır yeniden topraklarımıza katılmıştır. Ayrıca Sarıkamış ve Kars 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması, 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ile bugünkü Milli sınırlarımıza ayrılmaz bir bütünlükle kavuşmuştur.¹⁶⁹ Yıllarca zulümlere karşı mücadele eden fakat Türklüğünden ve milli benliğinden asla bir şey kaybetmeyen Kars ve Sarıkamış bu antlaşmalarla refaha kavuşmuştur.

¹⁶⁸ Sarıkamış Kaymakamlığı, **a.g.e**, s. 28.

¹⁶⁹ Solmaz, **a.g.e**, s. 17.

3. EDEBİ VE ŞİİRSEL BAĞLAMDA SARIKAMIŞ HAREKÂTI

3.1. Harekâtın Türk Edebiyatına Yansıması

“Edebiyat denildiği zaman şu anlaşılır: Söz ve manayı, yani insan dimağında yer eden her türlü bilgileri ve insan karakterinin en büyük duygularını, bunları dinleyenleri veya okuyanları çok alakalı kılacak surette söylemek ve yazmak sanatı. Bugün içindir ki edebiyat, ister nesir halinde olsun ister nazım şeklinde olsun tıpkı resim gibi, heykeltıraşlık gibi, bilhassa musiki gibi güzel sanatlardan sayıla gelmektedir.”

Mustafa Kemal Atatürk*

Tarih, edebiyatı oluşturan en önemli kaynaklardan biridir. Nitekim iki alan da birbirinden ayrılmaz bir bütünlük gösterir. Çünkü ikisinin de ana konusu insan ve onun yaşamıdır. İkisi de bizi geçmişin yaşanmışlıklarının peşinde koşturur. Fakat tarih bunu gerçeğe uygun olarak, edebiyat ise kurgulayarak, yorumlayarak yansıtır. Bundan dolayı hemen her edebiyat yaratısı tarih gibi bir çağa ya da bir döneme ayna tutar. Toplum olarak kimliğimizi arama sürecinde tarihten faydalanırken geçmiş zamanı layıkıyla anlayabilmek için önce o devrin hayatını, yaşayış tarzını, o devirde meydana gelmiş tarihi ve siyasi olayları öğrenmemiz gerekir. Nitekim bizlere bu öğrenme sürecinde yol gösterecek olan ise edebiyatımız ve elbette ki bünyesinde barındırdığı kıymete değer eserlerdir. En nihayetinde bir eser, yaşadığı dönemin etkisinde ele alınmış, çağlar boyunca geçirilen değişimi yansıtan toplumsal bir üründür.

Milletler geçmiş zamanlardan beri tarihi konularda sayısız eser ortaya koymuşlar ve bu eserler vasıtasıyla tarihi olaylar nesilden nesile aktarılmıştır. Bir milletin geçmişteki varlığı, yani bugüne ulaşan bu tarihi hatırası da pek çok yönüyle kendi edebiyatına mal olmuş tarihidir. Bu noktada “tarih” denilince biri “yaşanılan”, diğeri de “yazılan” olmak üzere iki şeyin anlaşıldığını belirten Mehmet Kaplan’a göre: *“yazılan tarih”, “yaşanılan tarih”in binde biri değildir.” Konusu ne olursa olsun tarih, yaşanmış bir olayın gelişim ve oluşumunu bildiren o dönemden kalma hatıralardan, iz ve eşyadan, yazılı belge ve kitaplardan öğrenilir. Buna göre*

* Sefa Ata, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk “Edebiyat”**, B Yayınları, İstanbul 2010, s. 5.

*“yaşanılan tarih”i öğrenmemiz ancak “yazılan tarih” vasıtasıyla mümkün olabilmektedir.*¹⁷⁰ Bu ifadeden yola çıkarak edebiyat, tarihin bu eserlerde yaşatılmasında en büyük rolü üstlenmiştir. Başka bir ifadeyle tarih, yaşanılan olaylar silsilesi edebiyat ise bütün bunların kalemde ifade bulmuş şekli ve aynı zamanda olanları muhafaza eden bir yapı gösterir. Bu noktada muhafaza olunan yapı edebiyat sayesinde sonraki nesillere aktarılacak ve tarih durağanlıktan kurtulacaktır.

Bu bağlamda edebiyatın tarihi konularla ilişkisi akıllara şu soruyu getirmektedir: Böylesine mühim bir görevi üstlenmiş edebiyatımız varken yazarlarımızın tarihi olayları anlatmadaki kayıtsızlığı, yaşanmış önemli olayları dile getiren eserlerin azlığı nedendir? Mesela Allahuekber’de meydana gelmiş böylesi mühim bir olayı çok az da olsa edebiyata yansıtmamışlardır. Birkaç şiir dışında bir şey görmek oldukça zordur. Ne yazık ki savaş yıllarını içine alan dönem, bunu ele alan çok az yazarla sınırlı kalmıştır Türk edebiyatında Halide Edip, Yakup Kadri ve devrin diğer yazarları bu yıllarda yaşadıkları olaylardan yola çıkarak eserlerinde milli mücadele yıllarını işlemişler Falih Rıfkı Atay gibi bazı yazarlar hatıralarını yazarak bu devrin ayrıntılarını kaleme almışlar, savaşlara bizzat katılanlar da (Ali Fuat Cebesoy, İsmet İnönü, Kâzım Karabekir gibi) daha sonra hatıralarını yazarak devrin ayrıntılarını, olayları ve kendi görüşlerini ortaya koymuşlardır.¹⁷¹ Bu konudaki eksikliğimize değinen en önemli isimlerden biri de Doğu Cephesi komutanı Kazım Karabekir’dir. O da arkadaşı İstihbarat Şube Müdürü Seyfi Bey’e Kars’ın kurtuluşundan 96 gün sonra 20 Temmuz 1918 günü Gümrü’den gönderdiği mektubunda bu hususta şöyle yazar:

“Gelemediniz ki dertleşelim. Amma ne ala! Koca Kars vilayeti! Bari bir gazete muharriri gelebilseydi. Ben zannediyorum ki artık insan olduğumuzu cihana gösterebileceğiz. Fakat yazık! Alman ve Avusturya muhabirleri lazımı gibi seyrüseferlerini yaptılar, eserlerini yazdılar, milletlerine bu ufku da seyrettirdiler de bu milletin, bu zavallı Türk’ün ne bir mebusa, ne bir ayarı, ne de bir gazetecisi görünmedi. Zahmet, fedakarlık mı zannolunuyor?.. Anlamak mümkün

¹⁷⁰ Kemal Erol, “Tarih-Edebiyat İlişkisi ve Tarihi Romanların Tarih Öğretimine Katkısı”, **Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi**, C.1, S.2, 2012, s. 61.

¹⁷¹ Bilge Ercilasun, “Romanda Birinci Dünya Savaşı”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C. 7, S. 14, Yaz 2014, s. 248.

değil. İstanbul afetzedelerine gazeteler vagon tavsiye ediyor. Bir çift göz gelse de görse Kars nedir ve millet namına içinde kaç canlı mahluk var Seyfi? (...)

İstirdat olunan bu mülkü yalnız resmi raporlarla mı bu zavallı millet öğrenecek?.. Bir matbaa makinesi ile iki gazeteci Kars'a kadar gelip ileri geri irfan saçmayacak mı? Bugün Dobruca'da Bulgar gazetesi var, Tiflis'te Almanca gazete çıkıyormuş! Orduyu milletin irfanı takip etmez mi? Muharrirler milletin dürbünüdür.

...

Gümrü'de bir Avusturyalı muharrir günlerce oturdu. Halkın ruhuna girdi. Makaleler, eserler yazdı. Fotoğraflar aldı ve zoraki buradan çıktı, gitti. Bizim milletin Turancıları, yine İstanbul'un mavi seması altında şair midirler? Zavallı Türk! Türklük namına yürü, yoruluncaya kadar, hatta ölünceye kadar yürü."¹⁷²

diye bu konudaki serzenişlerini dile getiren Kazım Karabekir kanımızca oldukça haklıdır. Buradan hareketle tarih sayfalarına adını yazdırmış ve bu noktada bizim de konumuz olan Sarıkamış Harekâtı'nın önemini belirten ve bunu edebi bir üslupla anlatan kaynak sayısının da oldukça az oluşu, Türk edebiyatı ve Türk tarihi açısından oldukça üzücüdür. Nitekim bu hususta Yakup Kadri Karaosmanoğlu şunları belirtmiştir:

"Büyük bir milli şair için Sarıkamış'ta yüzlerce destan mevzuu adeta hazırlanmış olarak duruyor. Acaba günün birinde çelikten bir kalem bu mevzulardan birini bir tunçtan levha üzerine hakkedebilmek mazhariyetine erecek midir?

...

Fakat korkuyorum ki Türk şairi, Türk askerine nispeten Allahüekber dağının tepesine hatta hayalen bile çıkacak derecede kuvvetli değildir;

¹⁷² Ali Kafkasyalı, "93 Harbi ve Sonrasında Sarıkamış'ın Başından Geçenler ve Türk Edebiyatına Yansıması", **Bütün Yönleriyle Sarıkamış Sempozyumu(Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 04-06 Ekim 1924 Sarıkamış Ziyaretinin 80.Yılı Anısına)**, s. 224-225.

*mutlaka yarı yolda nefesi tıkanacak ve çığlarla beraber o sayısız
uçurumlardan birine yuvarlanacaktır.”¹⁷³*

Yukarıdaki paragraftan da görüldüğü üzere Yakup Kadri, Türk şairler hakkında bir yetersizliği dile getirmiştir. Nitekim bu noktada oldukça endişeli olduğunu anlamak çok da zor olmamakla birlikte aynı durumdan mustarip olan tek kişi Yakup Kadri de değildir. Sarıkamış dramına milli bir duyarlılıkla destek olan başka bir önemli isim de Ziya Gökalp'tir. Sıkı savunucusu olduğu “Turancılık” ilkesi çerçevesinde yazdığı şiirlerle harekâta destek olmuştur. Onun: “*Melekler bu milletin kurtulacağını ona fısıldar.*” diye yücelttiği “Hürriyet Kahramanı” Enver Paşa'nın halkın dini duygularını galeyana getiren beyannamesi ile Şeyhülislam'ın mukaddes cihad fetvası yayınlanır. Turancılık görüşüyle yazdığı şiirler bir süre sonra slogan haline gelir: “*Düşman ülkesi viran olacak Türkiye büyüyüp Turan olacak!*”¹⁷⁴ Edebiyatımızın en önemli isimlerinden Ziya Gökalp'in komutanları övücü, orduyu cesaretlendirici bu sözleri savaş esnasında halka moral olması bakımından önem taşımıştır. Ancak gerek halk gerekse de edebiyatçılardan gelen destek orduyu felaketin eşiğinden alamamıştır. Bu hususta -çalışmamızın ikinci bölümünde de belirttiğimiz gibi- Enver Paşa sorumlu tutulmuş ve oldukça ağır eleştirilere maruz kalmıştır ve bu durum Enver Paşa hakkında kapsamlı bir biyografi kitabı olan Şevket Süreyya Aydemir'in *Suyu Arayan Adam* 'ında anlatılmış, başına buyruk bir şekilde Almanlarla anlaşılan Enver Paşa'nın bu tavrının hem kendisini hem de devleti bitirdiği vurgulanmış ve ayrıca Aydemir, harekâtın Enver Paşa'nın “delice macerası”¹⁷⁵ olduğunu ileri sürmüştür. Bu olaya duyarsız kalamayan başka bir isim de İsmail Habib Sevük'tür. Balkan Harbi'nden yeni çıkan, henüz yenilginin ezikliğini üzerlerinden atamayan, yıllarca sıra hasreti çeken askerlerin evine, sevdiğine henüz kavuşamadığı bir sırada ilgili makamlara iletilen Enver Paşa imzalı edebiyatımızın usta kalemlerinden olan Sevük'ün *Yurttan Yazılar* adlı eseri Anadolu'muzun gerçeklerine ışık tutması bakımından son derece önemlidir. Bu kitaptan bir kesitte şunlar yazmaktadır:

¹⁷³ Kafkasyalı, **a.g.b.**, s. 224.

¹⁷⁴ Ulurasba, **a.g.e.**, s. 26.

¹⁷⁵ Aydemir-Yılmaz, **a.g.m.**, s. 120.

“Evet hülya gibi yeşilliklere gömülü bir hülya. Fakat ah bu hatıra; hatıranın gayyaları içinden fırlayan kıpkızıl bir lav, işte bütün bu yeşil tüllerle örtülü manzaranın hülyasını yer yer meşalelerin yilandili alevleriyle tutuşturarak ortalığı kan kırmızıya çevirdi. Demek yirmi iki yıl ve şu kadar ay önceki o kızıl facia şu kadife sırtlarda ve şu hülyalı vadide geçti öyle mi? Demek taze birer gelin gibi duran şu yeşil çam ağaçlarının her biri...”¹⁷⁶

İsmail Habib Sevük, hayatı boyunca okuduğu kitaplar içerisinde kendisini en çok sarsanın Köprülü Şerif imzasıyla neşrolmuş *Sarıkamış* kitabı olduğunu ifade eder. Kitabı okuduktan sonraki duygularını şu şekilde ifade eder: *“Kitabı o zaman bütün bir gece bazen teessüründen ağlayarak bazen hiddetinden yumruklarımı sıkarak, cazibeli bir zehir içer gibi hem yüreğim parçalanıp hem elimden bırakmayarak bütün bir gece o kitabı hafakanlar içinde okumuştum.”¹⁷⁷* Sevük, *Sarıkamış*’ın büyüleyici görüntüsünün kendinde uyandırdığı duyguları şöyle tanımlar:

“Neden böyle? Niye bu kadar müteessirim? Bütün tarihimiz sayısız zaferler kadar birçok da inhizamlarla dolu. Cenk bu yenmek de var yenilmek de. Hayır, Sarıkamış cengi cenk cenk değil, o kıpkızıl facia, facia da değil bambaşka bir şeydir o... Düşman tahminimden fazla kuvvetli çıkar, yeniliriz, peki. Yaptığımız hesapta bir yanlışlık olur, panik olur her şey olur, hepsine peki. Fakat işte düşmandan hem çoğuz, hem kuvvetliyiz. Düşmanı hem gaflete düşürmüş, hem irade hakimiyetini ele almışız. Ve o kadar yığdız ki bütün bir orduda bir tek nefer gözünü geri çevirmemiş. Öyleyken bütün bir ordunun bir tek nefer kurtulmaksızın mahvolması; göz göre göre, bile bile, altmış binlik bir orduyu eritmek: Hayır bu ölüş değil öldürüş; yenilmek değil katildir.”¹⁷⁸

Söylediklerine bakılırsa Sevük, gerçekten de okuduklarından fazlasıyla etkilenmiştir. Hatta bu yenilgiyi içten içe reddeder, Rusları “katil” olarak nitelendirir. Yine de her

¹⁷⁶ Zarife Şişman Karaşah, “Türk Edebiyatında Sarıkamış”, **Bütün Yönleriyle Sarıkamış Sempozyumu(Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 04-06 Ekim 1924 Sarıkamış Ziyaretinin 80.Yılı Anısına)**, s. 281.

¹⁷⁷ Karaşah, **a.g.b.**, s.281- 282.

¹⁷⁸ **a.g.b.**, s. 282.

şeye rağmen Türk milli ruhunu yüceltircesine orduyu vatanseverliklerinden dolayı takdir eder. Bunun yanı sıra Sarıkamış'ın görüntüsü ona o kadar acı verir ki karşısında bakın nasıl isyan eder: *“Dostlar, hala nasıl yanıp yakılmazsın, çamlarla bezenmiş şu kadife sırtlı Sarıkamış tepelerinde en seçme bir Türk ordusu karlar içinde dona dona, mahvolup gitti. Kızıl değil beyaz ölüm.”*¹⁷⁹

Sarıkamış dramından eserlerinde çok söz eden isimlerden birisi de Türk edebiyatının en büyük romancılarından sayılan Yaşar Kemal'dir. Toplumsal sağaltmanın bir öznesi konumundaki sanatçılarımızdan olan Yaşar Kemal, *Tanyerinin Horozları* 'nda, roman kahramanlarının ağzıyla *“çatışmaya girmeden doksan bin kişinin soğuktan”* öldüğü Sarıkamış faciasını sık sık tekrarlarlarken, *Yağmurcuk Kuşu* adlı eserinde savaşta iki bacağını kaybeden bir subaya *“doksan bin asker bıraktık Sarıkamış'ın karları üstünde Ruslara. Çoğunu bit yedi.”* sözlerini söyletir. Yazarın *Kale Kapısı* adlı kitabında yitirilen askerlerin verdiği derin ıstırapı sarsıcı cümlelerle okuyucuya şöyle duyurur: *“Arkadan düşman, açlık, bit, çıplaklık, soğuk geliyordu. Allahuekber dağlarına vurdular. Bir sabah uyanabilen, o da ancak birkaç kişi, uyandılar ki ne görsünler, atları, katırları, eşekleri, askerleri, subayları, topları, arabalarıyla koca bir ordu donmuş kalmış Allahuekber dağlarında. Donanların üstünü kar örttü.”*¹⁸⁰ Yazarın *Fırat Suyu Kan Akıyor Baksana* adlı romanında ise insanoğlunun zulüm karşısındaki mücadelesinin başka bir şeklini görürüz. Yaşar Kemal hayatın gerçeklerini tanıkların ağzından aktarır bizlere. Perikles, Hacı Remzi ile Sarıkamış'ta omuz omuza savaşır ve yaşadıklarını şöyle anlatır:

“Sarıkamış ormanlıktır. Ordu ormanın içindeydi. Sabahleyin bir baktık ki bütün ordu karların altında kalmışız. Ne buz tutmuş çadırlarımız ne de orman, hiçbir şey kardan gözükmüyor. Karları delerek dışarıya çıktık. Bit içinde yüzüyorduk. Allahüekber derler ulu dağlar var. Kar altında. Biz kaçıyoruz, Rus kovalıyor. Ordu Allahüekber dağlarına vurdu. Bizim bölük dağın eteğinde Ruslarla süngü süngüye geldik. Bizim bölükten ayakta kimse kalmadı. Hepimiz düştük. Bir anda üstümüzü kar örttü. Ben yaralanmışım ya kendimi ölmüş sanıyorum. Yaram sızlayınca ölmediğimi anladım. Donmuşum.

¹⁷⁹ a.g.b, s. 282.

¹⁸⁰ Aydemir-Yılmaz, a.g.m, s. 126.

Donmak ölümdür biliyorum. Haydi ayağa kalk Perikles dedim. Kolumun sızlaması geçmişken karın altından biri ayağıma sarıldı, kenetlendi, beni bırakmadı. Eğildim, karın altındaki adamı yakaladım, kaldırdım. Bir baktım bizim Hacı Remzi. Bacaklarından, kasığından yaralanmıştı. Kaputumu giydirdim kaputunun üstüne, sırtımda donmasın diye.”¹⁸¹

Yaşar Kemal bir başka önemli romanı *Karınca'nın Su İçtiği* adlı romanında da Sarıkamış Harekâtının bir başka trajik yönüne şöyle değinir:

“(…)

Bu kışta, bu karda kıyamette, bu tipide boranda Ruslara hücum edemeyiz paşam, evet, edemeyiz, Enver Paşam. Turana da hiç gidemeyiz paşam. Turan buralara çokook uzak paşam. Askerlerin ayakları yalın, sırtlarındaki giyitleri de yazlık. Sarıkamış'a varmadan bir tek kurşun bile atmadan hepimiz donarız paşam.

Başkumandan vekili Enver Paşa emir verdi, hemen şimdi, derakap hücum. Ve doksan bin kişiden çoğu dondu, bir kısmın da bit yedi, Baytar kurtuldu paşam, Baytar gibi dört beş kişi daha kurtuldu Enver Paşam. Ve hem de Hasan İzzet Paşa ölü ordusunun ardından kahroldu.

Yaa Enver Paşam sen ordunun başından İzzet Paşa'yı aldın, onun yerine sen geçtin, koca bir ordunun kanına girdin. Hasan İzzet Paşa'nın kumandanlıktan kovulduğunu, yerini Enver Paşa'nın aldığını herkes duydu, kopacak kıyameti herkes beklemeye başladı. Olacak da oldu, doksan bin kişi Allahuekber dağının karlarına gömüldü.”¹⁸²

Sarıkamış'ı edebiyatımızın önemli isimlerinin gözünden kısaca değerlendirmeye çalıştık. Gönül isterdi ki bu konu üzerine çok çeşitli hikayelerden, romanlardan, destanlardan yararlanalım. Ne yazık ki bahsi geçen türlere ilişkin sınırlı sayıda edebi

¹⁸¹ Karaşah, a.g.b, s. 286.

¹⁸² a.g.b, s. 288.

metnin varlığı konu hakkında bir şeyler söyleme olanağını elimizden almaktadır. Nitekim bu başlık altındaki konumuzu, bu konudaki eserlerin yoksunluğu noktasında, mevzuuya savaştan çıkmış Türk halkının psikolojik yönüne ışık tutarak farklı bir bakış açısıyla açıklık getirmeye çalışan Bican Ercilasun'un açıklamasına yer vererek noktalamak istiyoruz: *“Büyük bir yangından çıkmış, trajik bir yıkım yaşamış bir toplum, hürriyetine kavuştuktan sonra, varlığını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmek için, yaşadığı kötü olayları unutmak, hafızasından silmek isteyebilir. Bu süre zarfında yaşanan hadiselerin çok acı olması, henüz çok taze bir şekilde hafızalarda yer etmesi, insanın direncini kırabilir, çalışmasını ve ilerlemesini engelleyebilirdi. Adaletsizliğin, haksızlığın ve zulmün yarattığı olumsuz duygular, insanın önce manen, sonra da maddeten yıpranmasına yol açabilirdi. Nitekim Cumhuriyet'in ilk yıllarında geriye bakmama, olanları hatırlamama, kötü olayları unutmak isteme, sadece ileriye bakma düşünceleri, sık sık dile getirilmiştir.”*¹⁸³

3.2. Şiir Tarihimizde Harekâtın Dönemsel Olarak Ele Alınışı

İnsanoğlu, geçmiş tarihimizden bugüne pek çok savaşa, muharebeye tanık olmuş, kayıplar vermiş, acılar çekmiştir. Yaşanılan tüm bu olaylar gerek ruhen gerekse de bedenen yıkımlara sebep olmuştur. Tüm bunlara insan hafızasının kendinde iz bırakan olayları kaydetme durumu eklenince durum daha farklı bir hal almıştır. Bu kaydetme durumuyla zamanla düşünceler yumağı haline gelen insan belleği, bu durumun zihinde oluşturduğu manevi yükü atmak için çareler aramış ve nitekim bulunan çare “şiir” olmuştur. Bu anlamda şiir, insanoğlunun belleğine kaydettiği olay ve durumları sözcüklere döktüğü ve duygularının, düşüncelerinin bu sözcüklerde anlam bulduğu bir tür olarak kendini göstermiştir. Bu noktada denilebilir ki eski zamanlarda yazılan şiirler, düşünceleri yansıtmada bir araç ve aynı zamanda bellekte kaybolabilecek şeylerin korunması noktasında da bir teknik olarak kullanılmıştır.¹⁸⁴

Bu anlamda şiirin çıkış noktası yani doğduğu yer, şuuraltıdır,¹⁸⁵ diyebiliriz. Buraya kadar anlattıklarımızdan şiirin sadece insanoğlunun bilinçaltını yansıtmada bir araç olarak kullanıldığı sonucu çıkarılmamalıdır. Nitekim eski zamanlarda düşünceleri

¹⁸³ Ercilasun, **a.g.m.**, s. 248.

¹⁸⁴ J-L.Jaubert, **Şiir Nedir?**, Öteki Yayınevi, Ankara, 1993, s. 19.

¹⁸⁵ Kenan Akyüz, **Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri (1860-1923)**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2014, s. 157.

muhafazada kullanılmış şiir, geçmişten bugüne pek çok aşamadan geçerek zamanla bu işlevinden sıyrılmış ve bir araç olmaktan çıkıp düşünceleri saptamak, kalıcı kılmak istenildiğinde de kullanılmış, adeta toplumların belleği haline gelmiştir.¹⁸⁶ Ayrıca böylesi bir zemin üzerine inşa edilmiş şiir, tarihsel ve toplumsal etkilerden de bağımsız düşünülemez hale gelmiştir. Bu bağlamda tarihi ve toplumsal etkiler altında şekillenen Türk şiiri de yaşanan topraklardaki siyasi ve sosyal olaylardan kendini soyutlayamamıştır. Nitekim şairlerin şiirlerde ele aldığı konular da çoğunlukla sosyal bir nitelik taşımıştır, diyebiliriz. Bu anlamda Türk halkının belleğinde yer etmiş Sarıkamış Harekâtı'nın Türk toplumunda ve Sarıkamış yöresinde bıraktığı etkiler insan bilinçaltından topluma kayan ve şiirlerde ifade bulan durumun örneğini teşkil eder niteliktedir. Harekat üzerine yazılmış şiirlerin tarihi seyrine değinecek olursak bu anlamda edebi ve sanatsal eserlerde büyük bir yoksunluktan söz edilebiliriz. Toplumun derin yarası olan bu olayın Türk şiirinde pek az şairin şiirinde ifade bulmaya çalışması oldukça üzücüdür. Kaldı ki gelecek nesiller, ecdadının yaşadığı bu elem olayı, edebi bir bakış açısıyla sözcüklere dökülmüş eserlerden öğrenecek ve bu sözcüklerle Sarıkamış Harekâtı şehitleri ölümsüzlük kazanacaktır. Bu konuda Fransız edebiyat kuramcısı Maurice Blanchot'un: "*Söz, ölümün yaşamıdır.*"¹⁸⁷ cümlesi kanaatimizce düşüncemizi destekleyici niteliktedir.

Tarihi Sarıkamış Harekâtı, edebiyatımızda, çoğunlukla halk edebiyatı aşıklarınca ele alınmıştır. Harekata dair yazılmış şiirleri, tematik, dil ve üslup yönünden incelediğimiz bölümde (Bkz. Harekâtın Şiirde İfade Buluşu ve Tematik İncelemeler, s. 55 - Dil ve Üslup İncelemeleri, s. 122.) bu konunun tarihi en eski dönemlerden 21. yüzyıla uzayan süreçte ilk dönem aşıklarınca ele alınmadığını gördük. Derlemeler sonucu bulduğumuz şiirlerin, aşık edebiyatının önemli isimlerinden, 19. yüzyıl temsilcisi *Nihani*, 20. Yüzyıl temsilcileri *Kağızmanlı Hıfzı*, *Mevlüt İhsani* ve *Aşık Şeref Taşlıova*¹⁸⁸ tarafından yazılmış olduğunu fark ettik. Bu isimlerden öncesi süreçte ne yazık ki edebiyatımızda kendine yer bulamamış Sarıkamış Harekâtı, sadece 20. ve 21. yüzyıl aralığında yazılan sınırlı sayıdaki şiirlerde ifade bulmuştur. Bu isimlerin dışında Türkiye'nin çeşitli şehirlerinden halk ozanlarının da harekâta dair yazılmış şiirleri vardır. Bunlar da yukarıda bahsettiğimiz gibi yine aynı yüzyıl

¹⁸⁶ J-L. Jaubert, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁸⁷ *a.g.e.*, s. 73.

¹⁸⁸ Öcal Oğuz ve diğerleri, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2008, s. 248-250.

aralıklarına denk gelmektedir. Keza çalışmamızın son bölümünde (Bkz. Ekler, s. 139) günümüz aşıklarından derlediğimiz şiirler mevcuttur.

Halk edebiyatındaki örnekler tanınmış şahsiyetlerde böyleyken modern edebiyatta ise sadece 1926-2015 tarihleri arasında yaşamış¹⁸⁹ **Yaşar Kemal**'in Avşar Türkleri arasından derlenmiş “*Vay Anam Kurasına*” ağıdı vardır. Bu konudaki bir başka örneği de 1904-1975 tarihleri arasında yaşamış¹⁹⁰ **Arif Nihat Asya**'nın “*Dağlar*” şiirinde geçmektedir.

Görüldüğü üzere bu konuda yazılmış şiirler ne yazık ki iki elin parmaklarını geçmeyecek sayıdadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi böylesi önemli bir olayı biz ancak bu konuda yazılmış eserlerden öğrenip o günlere tanık olmamış bizler yine bu eserler yoluyla yaşanan acıları hissedebiliriz. Nitekim bizlere de bu acıları hissettirecek olan bu harekât adına yazılmış şiirlerimizdir. Bu başlık altındaki konumuza Elliot'un bir sözüne yer vererek noktalamak istiyoruz: “*Şiir, en milli sanat dalıdır, çünkü bir milleti başka milletler gibi düşünmek kolay olduğu halde, o millete başka milletler gibi hissetmeyi öğretmek mümkün değildir.*”¹⁹¹

¹⁸⁹ Yaşar Kemal, **Ağıtlar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 1.

¹⁹⁰ “**Arif Nihat Asya**”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 3, İstanbul 1991, s. 543.

¹⁹¹ T.S. Elliot, **Edebiyat Üzerine Düşünceler**, (çev.: Sevim Kantarcıoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. XIV

4. HAREKÂTIN ŞİİRDE İFADE BULUŞU VE TEMATİK İNCELEMELER

4.1. Ulvi Bir Mertebe: Şehitlik

*“Başiboş kırlara salar tayını,
Elinden düşürmez okla yayını,
Ellere bırakır zafer payını,
Memleket yolunda kurban olurlar.”*

*Faruk Nafiz Çamlıbel**

Şehitlik, İslam'ın kıymet verdiği değerlerdendir. Bu kelime, farklı türevleriyle birlikte ilahi kelimada genellikle “tanıklık yapma” manasında kullanılırken bazen “Allah'ın iradesine uygun yaşayan kamil insan ve örnek şahsiyet olma”¹⁹² anlamında da kullanılmıştır. Zemahşeri, Taberi gibi müfessirler, “şehit”liği Allah yolunda öldürülen, bu yolda ölünceye kadar savaşan kimseler olarak tefsir etmişlerdir.¹⁹³ Yapılmış bu tanımlamadan da anlaşıldığı üzere şehitlik, hak yolunda vatan uğruna ölümün göze alındığı bir mertebedir. Bu da şehitlik makamını kutsal kılan bir durumdur. Nitekim bu hususta Kur'an-ı Kerim'de de ayetlere yer verilmiştir. Bu mevzudan bahseden ilk ayet Bakara suresinde¹⁹⁴ şehitler için: *“Allah yolunda öldürülenlere “ölüler” demeyin, zira onlar diridirler, fakat siz bunun farkında değilsiniz”*¹⁹⁵ buyrulmuştur. Bir başka sure, Al-i İmran'da¹⁹⁶ ise konuya şöyle yer verilmiştir: *“Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilakis onlar diridirler; Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadırlar.”*¹⁹⁷ Bu ayeti kerimelerden de anlaşılabacağı üzere şehitlik makamı Allah tarafından kutsal sayılmış; hatta onlara “ölü” denmesi yasaklanmıştır.¹⁹⁸

* Faruk Nafiz Çamlıbel *“Bizim Memleket”*, Seyit Kemal Karaalioğlu, **Türk Edebiyatı Tarihi /Cumhuriyet'ten Günümüze**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1982, s. 312'den aktarma ile.

¹⁹² Ali Can, *“Kur'an ve Yeni Ahit'e Göre Şehitlik”*, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 8, S. 17, Nisan 2015, s. 1036.

¹⁹³ Mehmet Seyid Geçit, *“Kur'an'da Şehitlik”*, **Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 9, Nisan 2017, s. 124.

¹⁹⁴ Türkiye Diyanet Vakfı, **Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali**, (Bakara 2/154), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 23. (Bakara 2/154)

¹⁹⁵ Hasan Kurt, *“İslam İnancına Göre Şehitlik”*, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.16, S.1, s.195.

¹⁹⁶ Türkiye Diyanet Vakfı, **a.g.e.**, (Al-i İmran 3/169), s. 68.

¹⁹⁷ Kurt, **a.g.m.**, s. 195-196.

¹⁹⁸ **a.g.m.**, s. 216.

Zira bu derece ulvi bir mertebe, geçmiş yüzyıllardan bugüne, özünde duygusal bir benliğe sahip Türk milletinin yüreğinde, bir türlü üzeri kabuk bağlayamamış bir yara olmuştur, diyebiliriz. Bu durum, kimi zaman evladını kaybetmiş bir annenin gözyaşlarında, kimi zaman da gidip de dönmeyen sevgilinin hatırasında mana bulmuştur. Şimdi biz de çalışmamızın bu kısmında Sarıkamış Harekâtı'nda vatan uğruna can vermiş şehitlerimiz için yazılmış şiirleri, bir mana arayışı amacıyla yola çıkarak incelemeye çalışacağız. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki bu felaketin gerçekleştiği günden sonra Sarıkamış yöresi, uğruna mücadele edilmiş şehitler diyarı olarak anılmıştır:

“Kars şehitler yatağıdır

Gazilerin ocağıdır”¹⁹⁹

93 Harbi'nde Rusların Kars'tan atılması üzerine yazılmış bu mısralar, daha Sarıkamış Harekâtı gerçekleşmemişken bile Sarıkamış'ın “*şehitler yatağı*” olarak adlandırılmasına vesile olmuştur. Bu adlandırma sadece 93 Harbi sonrasında kullanılmamış Sarıkamış Harekâtı için yazılmış aşağıdaki dörtlükte de Sarıkamış'ın “*şehit yurdu*” olduğu vurgulanmıştır:

“Sarıkamış şehit yurdu,

Erleriyle milli ordu,

Kahramanlar koşuyordu,

Senin için senin için”²⁰⁰

Bu harekâtın akabinde binlerce şehit verilmesi pek çok insanda şaşkınlık etkisi yaratmıştır. Çünkü son ana kadar herkeste harekâtın başarıyla sonuçlanacağı düşüncesi hakimdir. Bu beklenti karşısında olayın büyük bir felaketle sonuçlanması birçok insanda travma yaratmıştır. Nasıl ki insanoğlu beklenmedik bir kayıp durumunda öncelikle içindeki acının etkisiyle reddetme vaziyetine giriyorsa böylesi bir durumda da benzeri bir sahne yaşanmış ve bu vaziyet, öncelikle bir kabullenemeyiş halini almıştır. Nitekim Türk edebiyatının önemli isimlerinden Arif

¹⁹⁹ Ali Berat Alptekin-Abdurrahman Güzel, **Geçmişten Günümüze Aşıkların Dilinde Sarıkamış**, Omnia Yayınları, İstanbul 2010, s. 69.(**Ardahanlı Aşık Hakkı, Yan Yana**)

²⁰⁰ Sarıkamış Kaymakamlığı, **a.g.e**, s. 148. (Sarıkamış için yazılmış “*Sarıkamış Marşı*”ndan alıntıdır.)

Nihat Asya'nın *Dağlar* şiirinde geçen aşağıdaki mısralar böylesi bir tepkinin adeta sözcüklerde anlam bulmuş halidir:

*“Dönmez misiniz? Ey yolda kalanlar
Yolcular! Garipler! Garip çobanlar!
Allahüekber’de tekbir alanlar!”²⁰¹*

Bir kabustan uyanmışçasına yaşananlara inanamama halinde olan şairin bu üç mısradaki nidası, adeta bir haykırış ve esasında bilinen bir şeyin inkarı gibidir. Bu bağlamda şehitlik yoluna baş koyma durumu “*Allahüekber’de tekbir alanlar*” mısrasıyla ifade edilmiştir. Bu uğurda ölenlerin “*Garipler! Garip çobanlar!*” nitelemesiyle özellikle ağır şartların askerleri daha da yoksullaştırdığı vaziyete vurgu yapılmıştır. Ayrıca ilk mısrada, şehitlere, “*Dönmez misiniz?*” diye seslenen şair, adeta imkansız bir durum karşındaki bilinçli bir ümit etme durumunu gözler önüne sermektedir.

Sarıkamış Harekâtı, açlık, susuzluk ve yazlık denilebilecek kıyafetlerle tedbirsiz vaziyette hareket etmenin binlerce kayba yol açması yönüyle tarihe damgasını vurmuş bir olaydır. Keza bu yönüyle de yazılmış şiirlere konu olmuştur. Bu bağlamda ilk olarak hareketin tabii koşullarına yani iklimin yarattığı olumsuz koşullara işaret edilmiş olan bir şiire yer vermek istiyoruz:

*“Şubat ayının soğuk gecesi
Pusu kurar dağlarında
Zemheri
Alır ellerden
Saklar bağrında
Doksan bini
Acı bir ıslık çalar
Canları süpürür nefesi
İklim vahşileşir
Bu kanlı gecede karlara düşer
Sonra bir cemre olur*

²⁰¹ Ergun Göze, *Sarıkamış’tan Çanakkale’ye Buz Tutan Gözyaşları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2009, s. 4.

Eritir buzdan dağları

Bir dünyaya sığmayan Mehmed'in

Bir iken bin olur o an

Açar üstünde kardelenler

Bir sevdayı, yaşamı

Müjdeler.”²⁰²

Bu olumsuz koşullar, şairin gözünde o kadar karamsar bir hal alır ki ona “*İklim vahşileşir*” dedirtecek duruma gelir. Türk askerinin karakışa teslim oluşuyla birlikte karın şehitlerimizi sahiplenışı arasında ilişki kurulmaya çalışılmış olan şiirde, doğanın insanoğluna acımasızca yaklaşımı “*iklim vahşileşir*” sözcük öbeği ile ifade edilmiştir. Soğuk ve ağır kış koşullarının vahşi bir hayvana benzetilmesi sadece bu cümleyle sınırlı kalmamış “*canları süpürür nefesi*” diyerek tıpkı doğada olduğu gibi güçlünün güçsüzü yenmesi noktasında karın da askerleri ölümün pençesine getirmesine gönderme yapılmıştır. Ve bu ölümün yarattığı matem, o günü ve geceyi adeta kanla donatır hale getirmiştir. Konu kapsamındaki diğer bir parçada askerlerin içerisinde bulunduğu ağır kış koşulları ve harekât anında yaşananlar şöyle anlatılır:

*“Bir aralık ayıydı, kasvetli ve ayazlı,
Allahüekber Dağı gelin gibi beyazlı,
Yola çıkmıştı doksan bin nefer sözlü, sazlı,
Hakkını helal eyle Sarıkamış şehidi.*

*Bu yol ki; çetin ve güçtü, aşılması zordu.
Üstünden geçmen gereken bembeyaz bir kordu,
Adım adım yürüyecekti koskoca ordu,
Hakkını helal eyle hamiyetli şehidim.”*

Harekâtın olumsuz bir netice ile sonuçlanmasına neden olan kış koşullarının sebep olduğu yoğun kar yağışı ve bunun yarattığı olumsuz durumun resmedildiği ilk kıtada duruma rağmen bir yola çıkış ve her ne olursa olsun hedeften sapmama durumu

²⁰² Nurhan Aydın, **Her Yönüyle Sarıkamış** (Bu şiir, Nurhan Aydın tarafından **Ardahan-Iğdır ve Karşının Sesi Dergisi**, S.32’den alıntılanmıştır. Ayrıca bk.: **İlhan Demirci** , *Sarıkamış Şehitleri*), Bakanlar Media Yayınları, Kars 1998, s. 181.

söz konusudur. Daha en başında farkında olunan bu vaziyet, “*Bu yol ki; çetin ve güçtü, aşılması zordu.*” ifadesiyle daha da öne çıkarılmış ve adeta her şeye rağmen ölüme giden yolda zorluklara göğüs gerecek bir Türk askeri profili çizilmiştir. Bu durum amaç noktasında iç açıcı gibi görünse de aslında askerlerin “...*bembeyaz bir kordu*” ifadesinde olduğu gibi içten içe aşamayacaklarını düşündükleri bir hal almış ve dondurucu kar, onların gözlerinde bir ateş çemberine dönüşmüştür. Şair, bu noktada “Kar” ve “Kor” sözcükleriyle adeta zıtlıklardan doğan bir tablo çizmiş gibidir. Yola çıkan neferlerin ilk baştaki durumları bu şekilde ifade bulurken harekâtın ilerleyen anları aynı şiirin diğer dördlüklerinde şu şekilde anlatılmaya devam etmiştir:

*“Daha yola başlamadan buz kesti bedenin,
Farkındaydın gideceğin uzun mesafenin,
Bilemezdin kar olacaktı beyaz kefenin,
Hakkını helal eyle kanı sıcak şehidim*

*Durmadın hep ilerledin elinde tüfekte,
Aşılmaz dağlar seslendi sana; dur ve bekle
Aldırmadan yürüdün muzaffer bir yürekle,
Hakkını helal eyle faziletli şehidim.”*

Yine burada “*Farkındaydın gideceğin uzun mesafenin*” de olduğu gibi aşılması gereken yolun ve kar engelinin askerin farkındalığı noktasında anlatıldığı görülür. Devamında gelen ifadelerde de aynı konu dilllenmiştir. Anlaşılan o dur ki; Mehmetçikler, düşmana ve aynı zamanda ölüme bir umutla direnircesine “*Aldırmadan yürüdün muzaffer bir yürekle*” de olduğu gibi ilerleme yolunu seçmiştir. Fakat bu yol, o kadar çetindir ki dağlar bile sanki dile gelerek onlara: “...*dur ve bekle*” der. Ne yazık ki bu sesleniş, onları geri döndürememiştir.

Oluş süreci, bu şekilde kıyasıya mücadeleyi amaç edinmişken şiirin son kıtalarında bunun yerini yenilgiyi zoraki kabullenişin aldığı görülür. Bu vaziyet, esasında bir korku ya da geri çekiliş değil; aksine tabiata karşı bir direnişin getirdiği yenilgidir. Aynı şiirin aşağıda verilmiş son kıtaları ise şöyledir:

*“ Ağrlık çökmüştü göz kapaklarına bir an,
Kendi kendine diyordun; dayan Mehmet dayan!
N’olur askerim uyuma, kalk ayağa uyan!
Hakkını helal eyle metanetli şehidim.*

*Artık çok geçti, ulaşmıştın şehadete,
İsmi yazmıştın altın harflerle ebede,
Yer gök “Sarıkamış Şehidi” diye inlemede,
Hakkını helal eyle tarih yazan şehidim.”²⁰³*

Şair, “... dayan Mehmet dayan!” ve “...kalk ayağa uyan!” nidalarıyla ölüme teslimiyet noktasına gelenleri tekrar diriltmeye çalışır gibidir. Bu sesleniş, okuyanların hafızasında yankılanırken her mısranın sonunda yinelenen “*Hakkını helal eyle*” ifadesi yüreklerin bam teline dokunurcasına şehitlere vefayı her defasında hatırlamamızı sağlayan bir iç ses halini alır. Yaşanan olayda şehitlerin resmedildiği durumlar bu dörtlüklerle de sınırlı değildir. Kara teslim olmuş, buz tutmuş bedenlerin hikayesi Ömer Ekinci’nin *Sarıkamış Şehitlerine* adlı şiirinde bir başka şiirde şöyle anlatılmaya devam eder:

*“Gelinlik giymiş körpe kız gibi,
Karlara serildi Sarıkamış’ta,
Mevsimler ağlaştı gece buz gibi,
Şafaklar gerildi Sarıkamış’ta.”*

Burada bir sonsuzlukla neticelenmiş harekât, adeta ölümlle özdeşleştirilerek öyle bir karamsar hava yaratılır ki tabiat unsurları bile “*Mevsimler ağlaştı...*” şeklinde dile gelir. Bir başka tabiat unsuru “şafak” sözcüğünde de benzeri bir durum söz konusudur. Şair, “*şafaklar gerildi...*” derken ölümün insan üzerindeki etkisini doğa unsurlarıyla destekleyerek anlatır. Bu destek şiirin devamı aşağıdaki dörtlükte sözcüklere şöyle yansımıştır:

²⁰³ İbrahim Özkaya ve diğerleri, **Beyaz Ölüme Direnen Kar Çiçekleri Albümü**, (Ramazan İnan, *Sarıkamış Şehidine*) Yay.: Kars Valiliği, Kars, Aralık 2009, s. 11.

*“Mehmed’im çarıksız Yemen’den gelmiş,
Pak beden mor oldu Sarıkamış’ta,
Gök mavi yer beyaz kefene almış,
Ne tufan görüldü Sarıkamış’ta.”*

Ölümün ardından gelen yas, doğa unsuru “yer” ve “gök” sözcükleriyle bütünleştirilerek ve şiirin devamı aşağıdaki dörtlüklerde geçen “*yıldızlar ağlaştı...*” sözcük grubu kullanılarak anlatılmıştır. O anların kan donduran manzarası bu şekildeyken artık bu durumu kabulleniş, kadere teslim oluş durumu da yine doğayla iç içe yansıtılmıştır. Şehitler için bulutlar, ağaçlar, donmuş toprak dile gelmiştir. Askerlerin çıktıkları bu yolda Hak’tan gelip Hakka dönme düşüncesi hafızalarda tekrar yankı bulmuş ve zoraki kabullenilen bu durum için minnet borcunu ödemek, şehitlerin hatıralarını yaşatmak adına “*Abide gerekli ruhlar süslenir*” ifadesiyle şehit ruhlarına ulvi bir merteye kazandırılmaya çalışılmıştır:

*“Yıldızlar ağlaştı bulutlar indi,
Defterler dürüldü Sarıkamış’ta,
Namlular yırtıldı taşlar delindi,
Bir tarih yarıldı Sarıkamış’ta.
(...)
Sarıkamış dinle tarih seslenir,
Şehitler soruldu Sarıkamış’ta,
Abide gerekli ruhlar süslenir,
Emr-i Hak verildi Sarıkamış’ta.”*

Sarıkamış Harekâtı esnasında yaşanan elem durum böyleyken karakışın getirdiği sefalet de ayrıca değinilmesi gereken bir husustur. Bugün bile açlıkla mücadele eden insanlar birçok kişinin yüreğine kor düşürürken o günlerin koşullarında yaşanan durumu hayal etmek bile pek tabi olarak vicdanları sızlatmaya yetmektedir. Nitekim yaşanan anın tek şahidi kendileridir ve şair, yarı çıplak bedenlerin açlıkla mücadelesini şu şekilde anlatır:

*“Hoşaftı mönüsü, yağsız yemekler,
Öğünler bir oldu Sarıkamış’ta,
Ağlaştı mevcudat ve de melekler,
Ak yaşlar nar oldu Sarıkamış’ta.”²⁰⁴*

Keza kaynak olarak kullandığımız aynı şiir albümünün bir başka bölümündeki şiirde “mevsimler ağlaştı...” gibi yine benzeri ifadeler kullanıldığı görülür:

*“Bakışlar karakış göğe dikildi,
Mevsimler ağlaştı Sarıkamış’ta,
Körpecik bedenler kara ekildi,
Nur arşa ulaştı Sarıkamış’ta.”*

Ayrıca bu dörtlüklerde harbe katılanların yaş grubuna da “Körpecik bedenler kara ekildi” mısrasıyla vurgu yapılmıştır. Burada verilmek istenen ana mesaj, genci ve yaşlısıyla bir bütün halinde vatan için mücadele edildiğidir. Özellikle şehitlerin yaşayamadıkları güzel günlere ulaşamamış olan gençlerden oluşması vurgusu bundan duyulan matemi katbekat arttırmıştır. Bu durumun ortaya çıkardığı düşünce şehitleri ölümsüzlüğe kavuşturmuştur:

*“Tarih şahit bize ölümsüz millet,
Şehitler ölmez ki benim ki hasret,
Gül açtı gözyaşlarım tüllendi kasvet,
Şehitler buluştu Sarıkamış’ta.”²⁰⁵*

Şehitlerin acılı durumlarının anlatıldığı bir başka şiirde o koşullar altında sevdiğine mektup yazmaya çalışan bir asker betimlenir. Bu manzara, ormanda bir çamın altında yaralı halde tipiye rağmen geride bıraktığı sevdiğine duygularını dökmenin zorluğunu yaşayan bir askerin dramını anlatır. Ve o asker “Ayağından çarık çıkmış kara kışta yalın gezer” mısrasında olduğu gibi bu halde, donmak üzere olan bir vaziyettedir:

²⁰⁴ Özkaya, a.g.d, s. 14.

²⁰⁵ a.g.d, (Ömer Ekinci Micingirt, Sarıkamış’ta), s. 4.

*“Sarıkamış dağlarında şehitlerin ruhu gezer
Henüz yirmi çağlarında doksan bin can yürek ezer
Sarıçamlar arasında sevdiğine mektup yazar
Kan süzülür yarasından kar fırtına oldu mezar*

*Yüreğinde dağlar yıkılmış doğrulmuş ayağa kalkmış
Ayağından çarık çıkmış kara kışta yalın gezer
Sarıçamlar arasında sevdiğine mektup yazar
Kan süzülür yarasından kar fırtına oldu mezar
Sılasına mektup yazar”²⁰⁶*

Harekâtın sefil tarafına ayna tutan bir başka şair, aşılması güç dağları mevzu bahis yapar ve dağlarla çevrili Sarıkamış coğrafyasına ve bunun doğurduğu çaresizliğe değinirken harekâtı ordusu yemek dışında kıyafet yoksunluğu içinde ve yine “Çariksız çorapsız dağlar başında”dır. Bunların dışında yukarıda değindiğimiz gibi askerlerin yaşlarının küçük olması - *Mehmet'im çok küçük on dört yaşında*- onları bu kötü koşullara dayanıklı kılamayan bir diğer etkidir. Bu durumda zayıf bedenlerle yollara düşenler için hazin son kaçınılmaz olmuştur:

*“Doksan bin şehidi saklayan dağlar,
Aşılması güç oldu yolu Mehmet'in,
Ne yana baksalar dağlar kan ağlar,
Çok perişan oldu hali Mehmet'in.
(...)
Soğanlı Dağı'nın karlı kışında,
Çariksız çorapsız dağlar başında,
Mehmet'im çok küçük on dört yaşında,
Donmuş söylemiyor dili Mehmet'in.”²⁰⁷*

Özhan Eren tarafından yazılmış *Sarıkamış Türküsü*'nde geçen “*donmuş, üzerinde ince çaput*” gibi ifadeler yaşanan zor günlerin bir başka şekilde ifadesi olmakla

²⁰⁶ Ferya Çalış Ersöz, *Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri*, (Aşık Mustafa Aydın, “*Sarıkamış Dağlarında*”), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s. 158.

²⁰⁷ Alptekin-Güzel, a.g.e, (Erzurum/ Şenkayalı Aşık Ümit Coşkuni, *Sarıkamış Şehitleri*), s. 104.

birlikte, “*avut yiğit gönlün avut*” cümlesi geri dönüşü olmayan bir yolda çaresizlik karşısındaki sessiz bir kabulleniş gibidir:

*“Sarıkamış üstünde kar,
Kar altında Mehmed’im yatar,
Gülüm donmuş kara dönmüş,
Gören sanmış yârini sarar.*

*Kimi Yemen kimi Harput,
Üzerinde ince çaput,
Avut yiğit gönlün avut,
Yar sarmazsa Mevlam sarar.”²⁰⁸*

Çukurovalı Aşık Harika Ufuk, *Sarıkamış’ta* adlı şiirinde o günlerin çetin koşullarını daha iyi anlamamızı sağlayacak şöyle bir mesaj verir:

*“(…)
Gözü açık kalmış kapamamış ki,
Düşmana tek kurşun atamamış ki,
Soğuktan tüfeği çatamamış ki,
Donmuşlar karlarda Sarıkamış’ta.”²⁰⁹*

Bu hususta bizatihi olarak Sarıkamış felaketine tanıklık etmiş kişilerin de olduğu ve gördüklerine dayanarak yazdıklarına yer vermek istiyoruz. Bunlardan biri Âşık Mustafa Nihani’dir. Nihani, özellikle de Rusların: “*Türklerle yardım ettiniz, Enver Paşa’ya kılavuz oldunuz.*” diye Bardız’dan sürüp Sibir’e gönderdikleri kişiler içerisinde yer almış, ailesinden de 11 kişinin sürüldüğüne şahit olmuştur. Bununla birlikte kendisinin de içinde olup kaçıp sığındıkları bir mağarada 43 gün yarı aç halde kalmıştır. Bir gece erzak almak için Güreşkene gelince Bardız Rumları tarafından yakalanmış, Abdullah adlı bir zabitin şefaatiyle ölümden kurtulmuştur.²¹⁰ Rumlar ve Ermeniler tarafından bozguna uğratılan, yakılıp yıkılan yerleri gören

²⁰⁸ Ulurasba, **a.g.e.**, s. 2.

²⁰⁹ Alptekin-Güzel, **a.g.e.**, s. 57.

²¹⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Edebiyatımızda Kars**, Işıl Yayınları, İstanbul 1958, s. 107.

Nihani “1915 Sarıkamış Şehitleri ve Felaketine Ağıt” adlı şiirini yazar. Nitekim bu şiirinin aşağıdaki dördlüğünde tanık olduklarını anlatırken şehitleri de şöyle anar:

“(…)
Soğanlıda nice alaylar dondu,
Pervane olup Kars uğruna yandı,
Nice bin hanenin ocağı söndü,
Gine derler zulmün çoğu daldadır.

Karlarda yatarlar şerefli, şanlı,
Kimisi vurulmuş, nur yüzü kanlı,
Kimisi nevcivan, taze nişanlı,
Boynu buruk, melül, gözü yoldadır.

(…)
Karakoldan canı dağa atarız,
Mağaralarda aç, susuz yatarız,
Kış günü tutarsız kaldık batarız,
Azmış Urumlar da fitne feldedir.”²¹¹

Bu hususta şiirine yer vermek istediğimiz bir diğer isim de Aşık Şeref Taşlıova’dır. Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olan Aşık Şeref Taşlıova, bir çok konu da şiir yazdığı gibi Sarıkamış Harekâtı şehitlerini de unutmamış ve harekât ile ilgili şunları belirtmiştir:

“Halk edebiyatında folkloru Türk kültürünün içerisine en çok giren olaylardan biri Sarıkamış Harekâtıdır. Gidin Toros yaylalarında Tomarza, Çukurova’da Sarıkamış ağıtları söylenir. Ben Sarıkamış’ı yenilgi kabul etmiyorum. Çok üzücü olduğu içindir anılmama nedeni. Her milletin her toplumun çocuğu oraya gitmez. Tabiatı şartları yenmiş. Bir toplum gösterin bana ki göz göre göre ölüme gitsin.”²¹² Onun Sarıkamış şehitleri için yazdığı *Sarıkamış Destanı* adlı şiirinde öncelikle şehit sayısından yola çıkarak Allahuekber Dağı’nda yaşananları dile getirmiştir:

²¹¹ Kafkasyalı, **a.g.b.**, s. 237.

²¹² Ersöz, **a.g.t.**, s.154.

*“Doksan bin şehit yatıyor,
Kucağında Sarıkamış,
Ebedi nöbet tutuyor,
Toprağında Sarıkamış.*

*Allahuekber, Soğanlı,
Döşü kar, başı dumanlı,
Nice şehit delikanlı,
Her dağında Sarıkamış.”²¹³*

Şiirin devamında harekâtı felakete sürükleyen duruma yukarıda örneklerine yer verdiğimiz şiirlerde olduğu gibi “...karlı, kışlı” , “Tipide boranda...”ifadeleriyle vurgu yapılmıştır. Aşık Şeref Taşlıova, ölen gençleri “Donmuş nice genç civanlar” da olduğu gibi ağıt yakarcasına anlatarak bu noktada hiçbir hayalini gerçekleştirememiş insanları daha büyümemiş genç bir fidanlara benzetmiştir:

*“Sarıkamış karlı, kışlı,
Dağları iniş yokuşlu,
Anaların gözü yaşlı,
Ocağında Sarıkamış.*

*Tipide boranda kalmış,
Gül rengi sararmış solmuş,
Kefeni beyaz kar olmuş,
Durağında Sarıkamış.*

*155 Mehmetçikler kumandanlar,
Donmuş nice genç civanlar,
Kurumuş yeşil fidanlar,
Yaprağında Sarıkamış.”*

²¹³ a.g.t, s.154-155. (Bu şiir, Aşık Şeref Taşlıova ile yapılmış röportajdan alıntıdır. Derleyen: Ferya Çalış Ersöz, Derlenme Tarihi: 04/02/2007)

Bu vahamet kimi şairlerin yüreğini yangın yerine çevirmiştir. Hatta bu durum, askerlere acıma duygusuyla yoğrulmuş bir siteme “Azık yoktu verecek”, “Sarılacak libas da yok...”, “...titrerken yüreği”, “Isıtamıyordu ellerini...” ifadeleriyle dönüşmüştür. Anlaşıldığı kadarıyla bu sitemlerin altında durumu sorgulamanın akabinde gelen çaresizlik söz konusudur. Çaresiz kılan askerlerin “vatan sevdalısı” olmaları ve “vatan aşkıyla” yüreklerinin dolmasıdır:

*“İçimdeki yangındır, facia-yı Sarıkamış
Körpe fidanlara mesken olan karakış
(...)
Dondurucu ayazda çarıkla çıktılar sefere,
Azık yoktu verecek, vatan sevdalısı nefere.*

*Sarılacak libas da yok, açıkta kalan kollara,
Dayanır mı çarıklar bu çetin, amansız yollara?
(...)
‘Üşümem’ diyordu, titrerken yüreği,
Bükülmez vatan aşkıyla yanan bileği.*

*Isıtamıyordu ellerini çocukluğun nefesi,
Yaklaşmıştı şehadetin beyaz ayak sesleri”²¹⁴*

Görüldüğü üzere içler acısı aynı tema şehitlerin haleti ruhiyelerini açıkça gösterir niteliktedir. Anlaşılan o dur ki amaçlarının yüreklerine verdiği sıcaklık onları “Üşümem!” dedirtecek seviyeye getirmiş, dondurucu soğuk da hiçbir şeyi engelleyememiştir. Bu bağlamda yazılmış bir başka şiirde şöyle bir serzeniş vardır:

*“(...)
Zemheride dağlara teslim edildi erim,
Ya Rabbi bu ne iştir kalmadı tek neferim,
Bir tek mermi atmadan heder oldu askerim,
Türk milleti sesini kısıtı Sarıkamış’ta*

²¹⁴ Kara Düşen Kırk Ateş, (Kolektif), 40’lar Kulübü Yayınevi, İstanbul 2014, s. 34-35.

(...)

*Acıdan da acıyı gördün Allahuekber,
Toprak değil karlara kardın Allahuekber,
Mehmed'imi bağrına sardın Allahuekber,
Haykıran yiğitlerim sustu Sarıkamış'ta.*”²¹⁵

Tüm haykırışlar düşmanadır, yalnız içinde bulunulan durumu daha da zorlaştıran hava koşulları ve harekâtın geçtiği Allahuekber dağları mevzunun önemli bir parçası olarak yer almakta bunun neticesi olarak da sitem dolu haykırışların ifadesi olmaktadır. Bu noktada ayrıca belirtilmesi gereken bir husus da askerlerimizin “*Tek bir mermi atamadan heder oldu askerim*” ifadesindeki gibi tüfeklerini omuzlarında kalmasıdır. Karakışın bu duruma engel olması, akıllara zarar bir durumdur ve pek tabii olarak bu olayı dile getirenlerde büyük bir hayıflanma yaratır. Bu uğura baş koyanlara bir diğer sesleniş de Türk edebiyatının üstatlarından Yaşar Kemal'den gelir. O şehitlerimizi unutmamış, *Ağıtlar* adlı kitabının “*Vay Anam Kurasının Ağıdı*” kısmında Sarıkamış felaketine yakılmış Avşar ağıtlarına yer vermiştir. Yaşar Kemal'in 1940-1945 yılları arasında Anavarza köyünden, Hemiteden ve Sarız Avşarlarından derlediği bu ağıtlar, Birinci Dünya Savaşı'na bir aileden beş kardeşin gittiğini ve bu beş kardeşin savaştan dönmediğini, hepsinin Sarıkamış'ta kırıldığını anlatır. Ağıdı, ölenlerin anası, bacısı, köylü kadınları yakmışlardır. *Vay Anam Kurasının Ağıtları* Pınarbaşı, Sarız, Tomarza Avşarlarında da çok vardır. Bundan dolayı bu ağıt üstüne çıkarılmış ağıtlar bir değil beş değil belki yüz tanedir. *Vay Anam Kurası*'na hemen hemen her köy ağıt yakmıştır.

Bu ağıdın adına neden “*Vay Anam Kurasının Ağıdı*” dediklerine gelince, 16'lılar askere alındıklarında çok küçük olduklarından askere “vay anam” diye ağlayarak gitmişler ve 16'lılardan dönmeyenler-dediklerine göre onlardan hemen hemen hiç dönen yokmuş- üstüne her yakılan ağıda “*Vay Anam Kurasının Ağıdı*” demişlerdir.²¹⁶ Bu aşamada ağıtlardan alınmış dörtlüklere yer vermek istiyoruz:

²¹⁵ Kara Düşen Kırk Ateş, (“Öksüz Ozan” mahlaslı Ağrı/Eleşkirtli Ahmet Yıldırım Sarıkamış'ta) s. 62-63.

²¹⁶ Kemal, a.g.e, s. 161.

*“Sarıkamış Altunbulak,
Soğanlıyı biz ne bilek,
Bizim uşak böyle gezer,
Akli zıbın kara yelek.*

*Battın Avşar kazaları,
İbrişimin kozaları,
Sarıkamış'ta kırıldı,
Gonca gülün tazeleri.”²¹⁷*

Yaşar Kemal’in “Gonca gülün tazeleri” cümlesi, tekrardan şehitlerin gençliğine ve giysilerine “...kara yelek” ile işaret edilen bir ifade olmakla birlikte onlara solup gitmiş narin bir çiçek yakıştırması yapılması kanaatimizce yerinde bir benzetme olmuştur. Keza Sarıkamış’ın coğrafi özellikleriyle şehitleri özdeşleştirme burada da söz konusudur. Bu noktada “gün değince” sözcük grubu tıpkı gün doğunca etrafın aydınlanması ve her şeyin görünür hal alması gibi şehitlerin de mezarlarının daha anlamlı kılınması noktasında kullanılmıştır:

*“(…)
Tabur taburu karşılar,
Talim eder onbaşılar,
Yağmur yağıp gün değince,
Yatan şehitler ışırlar.”*

“Güneş” sözcüğü, çoğunlukla olumlu anlamda kullanılırken Sarıkamış Harekâtı’nın yaşattığı kara günleri aydınlatıcı bir işlev görmesi olması noktasında da önemlidir. Çünkü güneş ışığı bu konudaki şiirlerde şehitlik makamının kutsallığını yansıtıcı bir nitelik taşır. Başka bir kaynakta Avşar ağıtlarından olan bir dörtlükte ise şunlar yazmaktadır:

²¹⁷ a.g.e, s. 163.

*“Sarıkamış ne aralı(ırak),
Kimi şehit, kimi yaralı,
Bunu duymuş var mı ola,
Yalan dünya kurulalı.”²¹⁸*

Şehitler için yaptığımız taramalar neticesinde bulduğumuz *Son İstasyon Sarıkamış* adlı bir kaynakta, harekâtın bir hikayeye konu olduğunu fark ettik. Şimdi bu hikayenin kahramanlarından Eren adlı bir öğrenci tarafından yazılmış *Sarıkamış* adlı şiirde:

*“Sarıkamış kar altında,
Mehmet’im kar altında,
Bu yüreği benden alın,
Memleketim kar altında,*

*Anama demeyin sakın,
Tüfeği omza takın,
Bu yüreği benden alın,
Memleketim kar altında.*

*Sarıkamış’ta donmuşlar,
Şehitlik mertebesine ulaşmışlar,
Anaların yüreğini sızlatmışlar,
Memleketim kar altında.”²¹⁹*

Bir öğrencinin yüreğinden dökülmüş bu mısralar gayet açık ve net olarak bu uğurda ölenlerin duygularını yansıtır. Ayrıca ilk kıtadaki “*Mehmet’im*” derken ki sahiplenici ifade etkileyici olmakla birlikte bu sesleniş diğer mısralarda “*memleketim kar altında*” diye yinelenen cümlelerle desteklenir. Görüldüğü üzere Sarıkamış Harekâtı yediden yetmişe pek çok kişiyi etkilemiştir ki belkide şuan okul sıralarındaki bazı öğrencilerin yazdığı fakat bizlerin haberdar olmadığı nice şiirler vardır. Ümit ederiz ki tarihi mazimizin ve atalarımızın hatırasının devamlılığı adına öyledir.

²¹⁸ Tekin, a.g.e, s. 46.

²¹⁹ Kemalettin Çalık, *Son İstasyon Sarıkamış*, İskenderiye Yayınları, İstanbul 2009, s. 49.

*“Bir ara tüfeğim, yüküm kaydı omuzlarımdan,
Tutmak istedim tutamadım, sıyrılıp kaydı avuçlarımdan,
Haksız bir medet ummuştum, kanı donmuş parmaklarımdan,
Buzdan bir düşman tutmuştu sanki ayaklarımdan...
Sesimizi duymaz olmuştu artık hiçbir komutan,
Dizleri kilitlenip ayakta ölmüştü çavuşum Osman
Yavaş yavaş örtülüyordu üstümüze kardan bir yorgan...”*
(...)

*Hiç bilmediğimiz tatlı bir uyku sarmıştı gözlerimizi,
Helallik için söyledik birbirimize son sözlerimizi...
Hayret! O şimal rüzgarları öpüyor gibiydi tenlerimizi.”²²⁰*

Bir Mehmetçiğin kaleminden çıkmış mektuptan alıntıladığımız yukarıdaki parçada üzerinde durulması gereken husus, şehitlerin ölüme teslimiyet anında yaşadıklarıdır. Özellikle dondurucu soğukta omuzlar, parmaklar ve dizler gibi vücut uzuvlarının kaybedilmesiyle başlayan teslimiyet yerini yavaşça kar altında onları bekleyen ölüme bırakmıştır. Okuyanları o günlere götüren bu dram, bizlere, bu kanlı yolda ilerlerken ölümle burun buruna gelmiş olmanın çaresizliğini hissettirmiş ve ayrıca böylesi bir durum, o anları görememiş bizler için şehitliğe giden yolda çekilen acıları anlamamıza bir nebze de olsun katkı sağlamıştır.

Bu bağlamda konuya, katkısı açısından İslam coğrafyasının ışığı şair *Mehmet Akif Ersoy*’un şehitler hususunda gelecek nesillere nasihat ettiği *Cenk Şarkısı* adlı şiirinden bir dörtlük ile devam etmek istiyoruz:

*“Eş hele bir dağları örten karı;
Ot değil onlar, dedenin saçları!
Dinle: Şehit sesleridir, rüzgarı!
Durma levend asker uğurlar ola.”²²¹*

Akif’in bu ifadeleri ile başlama sebebimiz, tarihe damgasını vurmuş Sarıkamış Harekâtı’nın yürekleri vatan sevgisiyle dolu cesur kahramanlarını anlatmak ve

²²⁰ Halil Atılğan, “Dört Oğlum Cepheye Durur Topalım Kahrımı Çeker”, **Zamansız Mahşer: Sarıkamış**, s. 239.

²²¹ Ersoy, **a.g.e.**, (Safahat dışında kalmış şiiri), s. 444.

böylesi bir ecdadın nesli olduklarını hatırlatmak içindir. *Cenk Şarkısı* adlı şiir, her ne kadar bu olay için yazılmamış olsa da yine de düşüncelerimizi anlatma noktasında yolumuza ışık tutacak niteliktedir.

Bu noktada gözlerini kırpmadan mücadeleye koşanları dile getiren ilk şiiri ele alacak olursak daha ilk mısradan yani “*Bu cennet vatanın bekası için çıktılar yola*” ifadesinden askerlerin amaca doğru yürüme sebeplerinin ortaya konulmuş olduğu görülür:

*“Bu cennet vatanın bekası için çıktılar yola,
Binlerce Mehmet’im ayrıldı üç ayrı kola,
Allahuekber dağlarında verildi mola,
Yollar Çanakkale’ye, Yemen’e, Sarıkamış’a...”*

*Üçüncü ordunun seçilmiş doksan bin eri,
Cennetlik bir ordunun bu son neferi,
Geriye dönmeyecekmiş meğer tek bir neferi...
Mahşere kalmıştı yine, düğünleri, tüm ümitleri...”²²²*

Akabinde üçüncü ordunun üç koldan ilerlemesi Çanakkale Savaşı’na gönderme yapılarak anlatılmıştır. Bu noktada Çanakkale’ye yürürken ki o azim ve coşku söz konusudur denilebilir. Fakat ne yazık ki büyük bir cesaretle atılan bu adım, Çanakkale Savaşı’ndaki gibi büyük bir başarıyla taçlanmamış olsa da yollarından dönmemiş şanlı askerlerin gönüllerindeki zaferdir.

Zira bu konuya, Mehmet Akif Ersoy’un Çanakkale şehitlerine yazdığı şu satırlar ile devam etmek istiyoruz. Çünkü Akif’in kaleminden çıkmış bu muhteşem satırlar tüm şehitlere atfedilecek nitelikte ve güzelliğindedir:

*“Ey, bu topraklar için toprağa düşmüş, asker!
Gökten ecdad inerek öpse o pak alını değer.
Ne büyüksün ki kanın kurtarıyor Tevhid’i...
Bedr’in arslanları ancak, bu kadar şanlı idi.
Sana dar gelmeyecek makberi kimler kazsın?”*

²²²Özkaya, a.g.d, (**Zekeriya Bican**, *Sarıkamış Şehitleri*), s. 5.

‘Gömelim gel seni tarihe’ desem, sığmazsın.’”²²³

Görüldüğü gibi Akif, Türk askerine “...*bu topraklar için toprağa düşmüş*” ifadesiyle seslenir. Bununla askerlerin vatan toprağı için şehit olduğu yinelenmiş olur. Bu uğurda can verme onun gözünde gökten ecdadı indirecek kadar kutsaldır. Hatta Akif, bununla da yetinmez, duyguları bu coşkuyla o kadar büyür ki vatanseverlik yolundaki bu atılım, onu, şehitleri tarihe bile sığmayacak derecede yüceltmeye götürür.

Burada ayrıca belirtmek istediğimiz bir başka konu da Akif’in Çanakkale şehitleri için söylediğı “*Bir hilal uğruna yarab ne güneşler batıyor.*” ifadesinden esinlenilerek Sarıkamış yöre halkı tarafından söylenmiş aşağıdaki dörtlük arasındaki benzerliktir:

*“Çadırlar dağa kuruldu,
Hücum borusu vuruldu,
Bir sarı kamış uğruna
Doksan bin fidan kırıldı.”²²⁴*

Kaldı ki bu benzerlik gözden kaçmayacak kadar açıktır. Bilhassa “*Bir hilal uğruna*” ve “*Bir Sarı kamış uğruna*” ifadeleri arasındaki uyum bunu doğrular niteliktedir. Akif, bu mısrada Çanakkale’de sonu zaferle biten zorlu mücadeleyi adeta haykırır gibidir. Sarıkamış halkının bu söyleminde de bir haykırış vardır; yalnız onlarınki mağlubiyetle sonuçlanmış bir harekâtın şehitleri içindir. Bu duygular çerçevesinde yazılmış bir diğer şiir de aşık edebiyatının önemli isimlerinden Aşık Mevlüt İhsani’ye aittir. İhsani, *Şehit Mezarı* adlı şiirinde, şanlı mazimize ve bizlere bir şehit mezarından şöyle seslenir:

*“Şehit mezarından geçtiğim yerde,
Gelen bir inilti tan tan diyordu.
Tarihe gömülmüş hangi seferde,
Vatan için kurban kurban diyordu.*

²²³ Ersoy, a.g.e, (“Asım” bölümü *Çanakkale Şehitlerine* adlı şiirden alıntıdır.), s. 353.

²²⁴ Karaşah, a.g.b, s. 282.

*Sürmüş düşmanları yurdundan atmış,
Kanını yoğurmuş toprağa katmış,
Kahraman ölür mü, uykuya yatmış
Var mı evladına çatan diyordu.*

*Kanı ile dolmuştu kanlı çizmesi,
Önünde bir yığın düşman kellesi,
Eli yarasında kısıkça sesi,
Kulak verdim vatan vatan diyordu.*

Şiirin yukarıda verilmiş olan parçasında İhsani, “*Kahraman ölür mü uykuya yatmış*” mısrasıyla şehitleri, ölmemiş kabul ederek toprağın altından sesleri yükselircesine “*Vatan için kurban kurban diyordu* “ şeklinde konuşturmakta ve vatan uğruna çıkmış bu yolda canların feda edildiği olayına gönderme yapmaktadır. İhsani, “*Kanı ile dolmuştu kanlı çizmesi*” ifadesi ile okuyanlara duygusal yoğunluk yaşatsa da sonraki mısralarda geçen, “*Önünde bir yığın düşman kellesi*” ifadesi ile düşmana karşı kanı pahasına mücadele edilen vaziyeti yansıtır. Bu durum, yenik düşmüş Türk şehidinin ruhlarındaki zaferin adeta bir portresi gibidir. İhsani, bizlere bu izlenimi verdikten sonra vatanı uğruna şehit düşen Mehmetçiklerin muhterem hatırlarının yaşatılması adına gelecek nesillere şöyle seslenir:

*“Bir aslan helkeli mezar taşında,
Silahlı, çantası yanı başında,
Kahraman Türk’lerin her savaşında,
Şehit abidesi yatan diyordu.*

*Mevlüt der ki Türk gencin emanetin al,
Şerefli Al Bayrak, ak yüzlü hilal,
Aziz Cumhuriyet, şanlı istiklal,
Emanet bıraktı Atan Atan diyordu.”²²⁵*

²²⁵ Erol Özeydin, **Son Kurtarılan Şehir**, Akı Ajans Yayınları, İstanbul, 2007, s. 62-63.

Çünkü İhsani’ye göre vatan toprağının her karışı şehit kanıyla ıslanmıştır. Bunun için de vatan toprağı kutsaldır, öyle de kalmalıdır. Devam ettirecekler ise bunu kendine bir borç bilen genç nesillerdir.

Sarıkamış Harekâtı, gerçekleştiğı yer itibariyle sadece doğulu aşıklar tarafından değil başka yörelerdeki aşıklarca da dile getirilmiştir. Çukurovalı aşıklar bunun bir örneğidir ve onların dilinde de Sarıkamış felaketini görmek mümkündür. Bu noktada Çukurovalı Aşık Harika Ufuk’un *Sarıkamış* adlı şiirini ele almak istiyoruz:

*“Doksan bin askerim kurşun atmadan,
Dondu dağlarında kar Sarıkamış,
Vatan sevgisine alı katmadan,
Ölümü saydılar kar Sarıkamış.”*

Harika Ufuk, diğer pek çok şiirde olduğu gibi Türk ordusunun donarak şehit olması mevzusuna vurgu yapmış ve şehitlerin vatan sevgisi burada da kendini göstermiştir. Şiirin devamındaki bir dördlükte şehitlerin bütün bu sıkıntıları göğüsleme amacının Kars’ı Ruslara teslim etmeme olduğu anlatılmıştır. “*Var ise aklını yor*” ifadesiyle de bunları okuyan bizlere ve gelecek nesillere tüm bu olanları sorgulamaya, düşünmeye çağırmaktadır. Çünkü ona göre atalarımızın mirası ancak bu şekilde ölümsüzlük kazanacaktır:

*“ (...)
Harika diyor ki huzurlu rahat,
Mutlu yaşıyorsak Kars ’ımız serhat,
Unutma şehitle çizilmiştir hat,
Var ise aklını yor Sarıkamış.”²²⁶*

Bu konunun bir başka kalemindeki ifadesi ise oldukça coşkuludur:

*“Hem Gazanfer hem muzaffer,
Sarıkamış şehitleri,
Kimseye olmadı nefer,
Sarıkamış şehitleri.*

²²⁶ Alptekin-Güzel, **a.g.e.** s. 56.

*Kahramanlık Türk'e irsi
Azmi gaye giryet hırsı,
Köprüköy'de verdi dersi,
Sarıkamış şehitleri.
(...)
Şahbazoğlu koşa koşa,
Karlı dağlar aşşa aşşa,
Tarihte yazıldı başa,
Sarıkamış şehitleri.”²²⁷*

“Hem gazanfer hem muzaffer” derken yere göğe sığdıramayan vatan sevdalıları, “Tarihte yazıldı başa” anlatımıyla tarihin unutulmazları arasına girmiş, Türk ordusu sanki bir zafer kazanmışçasına yansıtılmıştır. Özellikle “Kimseye olmadı nefer” ve “Köprüköy'de verdi dersi” ifadesindeki dik duruş, şehitlerin ruhlarını aziz ve şanlı kılmıştır. Ayrıca bu şiir dörtlüklerinde milli duygular büyük bir coşkuyla “Kahramanlık Türk'e irsi” ifadesindeki gibi harekete geçirilmeye çalışılmıştır.

4.2. Ölüm Giden Yoldaki Cesaret: Kahramanlık

*“Kahramanız tarihlerden bellidir,
Yazılmış mühürlü ferman bizdedir,
Kan ile yoğrulmuş bu bir temeldir,
İlelelbet kalır vatan bizdedir.”*

Murat Çobanlar*

Türk askeri tarihi mazimizden bugüne vatan uğrana ölmeyi göze almış ve bu yola başkoymuş bir kahraman profili çizmiştir. Şüphesiz ki onları buna yönelten vatan sevgisidir. Her şeyin başında gelen bu yegane niyet, onları kahraman kılmış zamanla adeta var oluş sebepleri haline gelmiştir. Vatanseverliğin, insanın var oluşunu anlamlı kılan bir duygu olduğunu söyleyen Namık Kemal, onu her sevgiden üstün tutmuş ve ona göre kişinin yaşadığı çevreye dair güzellikleri görme saadeti daima

²²⁷ a.g.e, (Karlı Aşık Ensar Şahbazoğlu, *Sarıkamış Şehitleri*), s. 113.

* Murat Çobanlar, “Vatan Aşkı”, *Kars Eli Dergisi*, S. 4, Yıl:1, Yay: Kars Halkevi Derneği, Kars, Kasım 1964, s. 17.

vatan sayesinde²²⁸ mümkün olmuştur. Zira bu anlatılanlar, “vatan” kavramını, bizlere bir toprak parçası olmaktan çok uğruna nice kanlar dökülmüş ve nice kahramanlıklara şahit olmuş bir sahne olarak düşündürmüştür. Aynı zamanda bizlere: Kahraman kimdir? sorusunu sordurmuştur. Kanımızca bu soruya verilecek örnek bir cevap tarihe damgasını vurmuş kahramanlık timsali Sarıkamış Harekâtı ve onun her şeye rağmen sonuna kadar mücadeleyi elden bırakmamış kahraman şehitleridir. Nitekim Orhan Şaik Gökyay’ın *Bu Vatan Kimin?* adlı şiirinin ilk dördlüğünde bu durum gayet iyi bir şekilde şöyle anlatılmıştır:

*“Bu vatan toprağın karabağrında,
Sıradağlar gibi duranlarıdır,
Bir tarih boyunca onun uğrunda
Kendini tarihe verenlerindir.”*²²⁹

Gökyay’ın dediği gibi kahramanlar, düşmana karşı dağlar gibi dik durup vatan uğruna can verenlerin, bu uğurda adını tarihe yazdıranlarıdır. Bu hususta hatırlarda kalan bir başka şiirde Çıldır Aşık Şenlik’in *93 Koçaklaması*’dır. Konumuz itibarıyla bu şiirden bir parçaya yer vermek istiyoruz:

*“Ehli İslam işitsin, bilsin,
Can sağ iken, yurt vermeniz düşmana,
İsterse Uruset, ne ki var gelsin,
Can sağ iken, yurt vermeniz düşmana.*

*Kurşanın kılını, giyinin donu,
Kavga-bulutları sardı her yanı;
Doğdu koç-yiğidin şan almak günü,
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.*

(...)

²²⁸ Mehmet Elban, “Tarih Eğitimi ve Vatanseverlik Üzerine Bazı Düşünceler”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 4/3, Eylül 2015, s. 1305.

²²⁹ H. Rıdvan Çongur-Nail Tan, “Bu Vatan Kimin?” Şairi, Yazar Orhan Şaik Gökyay I, İnkansa Yayınları, Ankara 2002, s. 58.

*Kavga günü namert sapa yer arar
Er olan göğsünü düşmana gerer
Cemi “Ervah” bizlen meydana girer
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.”²³⁰*

Aşık Şenlik’in 93 Harbi’nde Kars’ın Rus hakimiyetine girmesi sebebiyle coşkun duygularla yazdığı bu şiir, Türk ordusunun cesareti ve gözü pekliği noktasında Sarıkamış Harekâtı ordusuna da hitap eder niteliktedir. Özellikle şiirde “*Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.*” söyleminin yinelenmesi her ne olursa olsun düşmana yurdun teslim edilmeyeceğine vurgu yapar ve bu noktada yine Türk ordusunun kahramanlığı gözler önüne serilir. Türk askeri Aşık Şenlik’in kaleminde böylesine kahraman gösterilirken konumuz ile ilgili bir başka şiirde Türk askeri “*Korkmadık*”, “*Soğuğa direndi durdu*” ifadeleriyle adeta tarihe geçmiş bir destan yazarcasına anlatılır:

*“Düşmana geçit yok Kars’tan
Korkmadık Ermeni Rus’tan,
Mehmetçiğim yazdı destan,
Bir devransın Sarıkamış.
(...)
Top tüfek yığıldı ordu,
Soğuğa direndi durdu,
Düşman değil ayaz vurdu,
Bir yarasın Sarıkamış.”²³¹*

Türk ordusunun Sarıkamış Harekâtı’ndaki kahramanlığı adı meçhul bir Mehmetçiğin yazdığı koşmada da büyük bir cesaretle düşman üzerine ilerlemeleri yönüyle ele alınmıştır. Bunun yanı sıra ordunun düşmanı “*Ağzı yandı, pişman nidası gelir*” mısrasında olduğu gibi mağlup edeceklerine olan inancı ön plandadır. Hatta bu durum onları olumsuz koşullara rağmen “*Gönüle bahar-yaz havası gelir*”demeye kadar götürür. Her ne kadar olumsuz koşullarla mücadele etmiş olsalar da amaçları gönüllerini adeta bahara çevirir:

²³⁰ Aydın, **a.g.e.**, s. 156.

²³¹ Alptekin-Güzel, **a.g.e.** (Besteci, ses sanatçısı, söz yazarı kimliği ile öne çıkmış Karanlı Aşık Selami Duman, Sarıkamış), s. 128.

*“Seferlik oldu, dünya kaynaştı,
Koç yiğidin cenge hevesi gelir,
Azmış Sarı Moskof, hududu aştı,
Ağzı yandı, pişman nidası gelir.*

*Köprüköy, Horum’da bozduk düşmanı,
Geçtik ileriye kurduk divanı,
Karakışta olduk dağlar mihmanı
Gönüle bahar-yaz havası gelir.*

Destan hamasi duygularla birlik ve beraberlik temasına vurgu yaparak aşağıdaki gibi devam ediyor. Bunu ise “*Cehd edin kardaşlar meşeyi alak*” cümlesinden anlıyoruz. Burada “*Kardaşlar*” sözcüğünün kullanılmış olması ordunun bütünlüğü ve birliği hususunda önemlidir. Ayrıca Mehmetçik, “*Askerin üstüne kurşun savrulur*” derken o anki en kötü durumda olmayı yani ölümle burun buruna gelme durumuna dikkat çeker. Fakat bu durum onun kahramanlığı noktasında yolundan çeviremeyecektir:

*“Askerler bağlıyor bacağa dolak,
Ne kötü köy imiş bu Altınbulak.
Cehd edin kardaşlar meşeyi alak,
Tamam üstümüzden top sesi gelir.*

*Sarıkamuş dağları yana çevrülür,
Askerin üstüne kurşun savrulur,
Nice anaların bağı kavrulur,
Dağları aşınca ovası gelir.”²³²*

Türk askerinin konu olduğu bir başka dörtlük de şu şekildedir:

*“Dağlar aştım eğilmedim
Yollar geçtim ezilmedim
Ben düşmana yenilmedim
Yol vermedi şu kara kış*

²³² Kafkasyalı, a.g.b, s.233-234.

Ver elini Sarıkamış.”²³³

Burada özellikle “*eğilmedim, ezilmedim, yenilmedim*” kelimeleri ile Türk ordusunun kahramanlığının neticesi olan büyük cesareti üzerinde durulmuş olup kahramanlık yolundaki fedakarlığa da atıfta bulunulmuştur. Zira burada Mehmetçiğin ağzından verilmiş olan durumun bir benzeri kanımızca Mehmet Akif Ersoy’un *Cenk Şarkısı* adlı şiirindeki şu dörtlülere de benzer:

*“Yurdunu Allah’a bırak, çık yola:
“Cenge!” deyip çek ki vatan kurtula.
Böyle müyesser mi gaza her kula,
Haydi levend asker, uğurlar ola.
(...)
Durma git evladım, açıktır yolun,
Cenge sıvansın o bükülmez kolun;
Süngünü tak, ön safa gelmiş bulun,
Uğrun açık olsun, uğurlar ola.”*²³⁴

Burada da Akif askerlerimizin kahramanlık göstereceklerine inanarak onlara güvenini ortaya koyar gibi destek vermiştir. Bunu ise Türk askerine “*Durma git evladım, açıktır yolun*” demesinden anlıyoruz. Kaldı ki bu yol ona göre asla geri dönülmemesi gereken kutsal bir hedeftir. Akif, bu mısralarda da kahraman Türk askerinin büyük cesaret alarak düşman üzerine atıldığını bizlere anlatmaya çalışır. Yine Sarıkamış’ı Rus işgalinden kurtarmaya giden ordumuz için yazılan ancak yazanı belli olmayan bir şiir, yine bir askerın bakış açısından şöyle yansıtılır:

*“Erzurum’da seferberlik kurdular,
Tipi, boran şarapnelle kırdılar,
Sarıkamış’a hucüm etti ordular,
Ağlama, kısmetse gelirim ana,
Canım kurban olsun aziz vatana.*

²³³ Gökay Durmuş, “*Şiirde Şehadet ve Sarıkamış*”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 11, Bahar 2013, s. 23.

²³⁴ Ersoy, **a.g.e.**, (Safahat dışında kalmış şiiri) s. 443.

*Sarıkamış dağları yana devrilir,
Nice anaların bağı kavrulur,
Askerin üstüne kurşun savrulur,
Ağlama, kısmetse gelirim ana,
Canım kurban olsun aziz vatana.*

*Sağ cenahta kaldı Hünker'in Düzü,
İkindide teslim aldık Barduz'u,
Esti sazak yeli üşüttü bizi,
Ağlama, kısmetse gelirim ana,
Canım kurban olsun aziz vatana.”²³⁵*

Mehmetçiğin ağzından yazılmış, bizlere sanki bir mektup okuyormuşuz izlemi veren yukarıdaki şiirde her kıta sonunda yinelenen “*Canım kurban olsun aziz vatana*” mısrası vatan uğruna çıkılan yolda geri dönmek gerektiğinin özetidir. Ayrıca kahramanlarımızın canlarını hiçe sayarcasına bunu yapmaları takdire şayandır. Aynı zamanda askerin o zamanın zorlu koşullarında kıyasıya mücadelesi de “*Askerin üstüne kurşun savrulur.*” söylemiyle bir kez daha vurgulanmıştır. Başka bir kaynakta ise bu şiirin şu kıtalarla devam ettiği görülmektedir:

*“(…)
Allahuekber'den asker söküldü,
Moskof'un başında odlar yakıldı,
Generaller kaçtı Kars'a sokuldu,
Ağlama kısmetse gelirim ana,
Canım kurban olsun aziz vatana.”²³⁶*

“*Moskof'un başında odlar yakıldı.*” ifadesi mağlup olacaklarını bilen askerlerimizin o an için en büyük tesellisinin göstergesidir, denilebilir. Bu hususta kanımızca ayrıca belirtilmesi gereken bir husus da askerin kahramanca mücadelesi ile özdeşleşen “kar” mevhumudur. Bazı şiirlerde, kahramanlığa ket vuran karakış sembolü “kar”ın asker ile özdeşleştirilerek anlatıldığı görülür:

²³⁵ Kafkasyalı, **a.g.b.**, s. 236.

²³⁶ Tekin, **a.g.e.**, s. 40.

*“Anılar silah kuşanmış manga,
Çağırır, deli yağmurlar altına,
Sarıkamış’ın karları mı geldi aklına,
Asker kirpiklerim, asker kaputum”²³⁷*

Bu mısralarda karın dışarı olan askerin kirpiklerine ve üzerindeki giysiye yağması vesilesiyle onun akabinde gelen zorlu koşullara atıfta bulunulmuştur. Bu konuda yazılmış Erzurum/Horasanlı Aşık Temeli’nin bir dede ile torunun arasında geçen konuşmanın anlatıldığı *Dedi Bana* adlı şiirinde karakışa şöyle atıfta bulunulmuştur:

*“Sormuştum dedeme Sarıkamış’ı,
Al kağıtla kalem yaz dedi bana,
Orda neler oldu bir anlat dedim,
Bir of çekti şöyle buz dedi bana.”*

Dörtlükte geçen “*Buz dedi bana*” ifadesi yine askerin buzla özdeşleştirildiği bir durumdur ve dede ile torun arasındaki sohbet şu duygularla devam etmiştir:

*“Dedim vatana biz hep aynı baktık,
Dedi süngüleri düşmana taktık,
Dedim ya düşmanı biz nasıl yıktık,
Türk milletiyyiz Türk biz dedi bana.*

*Dedim dede siz orada dondunuz,
Dedi yatanı ölü mü sandınız,
Dedim yüz bin kişi bir tek kandınız,
Biz gardaşız hem de öz dedi bana.”*

Bilhassa bu kıtalarda geçen “*düşmanı biz nasıl yıktık*” ve “*Türk milletiyyiz*” de olduğu gibi Türklük duyguları hamasi duygularla özdeşleştirilmiştir. Özellikle “*Bin kişi tek bir kandınız*” ve “*Biz gardaşız hem de öz*”de bu durum daha bir pekiştirilerek Türk milletinin birlik ve bütünlük algısına, kardeşlik duygularına göndermede bulunulmuştur. Şiirin diğer kıtalarında şunlar anlatılıyor:

²³⁷ Cem Karaer, “Sarıkamış’ın Karları”, **Türk Dili-Dil ve Edebiyat Dergisi**, C.85, S. 616, Nisan 2003, s. 414.

*“Dedim adalet mi söyleyin hak mı,
Dedi vatan için bu canım çok mu,
Dedim kazanmanın imkanı yok mu,
O mevsim olsaydı yaz dedi bana.*

*Dedim tarihten silinmez bu izler,
Dedi emanet ettik size bizler,
Dedim Türk oğluyum hedefte gözler,
Vatan için verin söz dedi bana.”²³⁸*

Yukarıda kış mevsiminin askerle özdeşleştirildiği mısralarda olduğu gibi şiirin devamındaki “*O mevsim olsaydı yaz dedi bana*” da yine mevsimsel duruma vurgu yapılmış esasen kış değil de yaz mevsimi olsaydı bu harekâtın Türk zaferi ile taçlanacağına gönderme yapılmıştır. Esasında bu içerisinde “keşke” barındıran bir ifadedir. Devamında, “*Dedi emanet ettik size bizler*”, “*vatan için söz dedi bana*” denilerek gelecek nesillere hatırlatmada bulunulmuş ve en önemlisi de “*inancın en büyük koz*” ifadesinde olduğu gibi inanmanın önemine vurgu yapılmıştır. Buradan Sarıkamış Harekâtına giden Türk ordusunun zafere giden yoldaki inançsızlığına değil; bilakis hava koşulları iyi olsaydı durumun tam tersi şekilde vuku bulacağını ve her ne kadar sonu mağlubiyet olsa da bu harekâtın Türk ordusunun gönlündeki zafer olduğuna vurgu yapılmıştır. Zira bu durum Karslı aşıklerce da sıklıkla ele alınmıştır ki Aşık Ensar Şahbazoğlu’nun *Sarıkamış Şehitleri* bunun örneklerinden biridir:

*“Hem Gazanfer hem muzaffer,
Sarıkamış şehitleri,
Kimseye olmadı nefer,
Sarıkamış şehitleri.*

*Kahramanlık Türk’e irsi,
Azmi gaye giryet hırsı,
Köprüköy’de verdi dersi,
Sarıkamış şehitleri.*

²³⁸ Alptekin-Güzel, **a.g.e.** s. 82-83.

*Gençliğin bahar çağında,
Kara kışın soğuşunda,
Allahuekber Dağı 'nda,
Sarıkamış şehitleri”²³⁹*

Bu konu çerçevesinde ele alacağımız bir diğer şiir de “Kağızmanlı Hıfzı” mahlaslı Hafız Recep tarafından Sarıkamış'ta ilerleyen ordumuza ithafen yazılmış olan şu mısralardır:

*“Bu meydanda kılıç-çalıp kan döken
Emr- olunmuş, erkek kuzu bıçağa*

*Kavga bize: Bayram, Düşün, bir safa;
Huda yardımcımız, şefi “Mustafa”*

*Kılıçdır pençemiz, kalkan kolumuz;
Melekler müzeyyen, bekler yolumuz;*

*Bu gelene derler Şanlı Al-Osman;
Sayesinde necat bulur, mazluman;*

*Ordumuz Soğanlı Dağları'n aşdı;
Moskoftar ürküştü, tedbiri şaşdı;”*

Yukarıda bir kısmı verilen şiirde harekâtın “*kavga bize: bayram, düşün, bir safa*” ifadesiyle adeta bir eğlenceye gidiliyormuş gibi yansıtılması Türk askerinin gözü pek yönünü nitelemektedir ve bu mısraları okuyanlarda büyük bir coşku yaratır. Nitekim akabinde gelen “*Şanlı Al-Osman*” ifadesi bu coşkuyu doruk noktasına çıkarırcasınadır. Burada dikkat çeken başka bir husus da Türk askerlerine “*erkek kuzu*” benzetmesi yapılmasıdır. Kanaatimizce şair, harekâtı için hazırlıksız olan ve ağır hava koşullarıyla mücadele eden Türk ordusunun direniş gücünün kırılması konusuna atıfta bulunmuştur. Değınmek istediğimiz bir husus da Türk milletinın ataları Osmanlılara da “*Şanlı Al-Osman*” denilerek gönderme yapıldığıdır. “*Şanlı*”

²³⁹ a.g.e, s. 113.

denilerek bu durumla övünülmesi ve hissedilen bu güçlü duyguyla ordunun cesaretlendirilmesi söz konusudur. Devamı niteliğinde olan:

“(…)

Gürler Alman-topu, oynar felekler;

Havada kuşlar, hem suda semekler;

Bütün merdaneler, dane yetişdi;

Duydu hamidiye, geldi yetişdi;

Ser’ine değmeden, Erzurum-Yeli;

Vurdu Alamanya, kırıldı beli;

“(…)

Türk ordusu, birbirine bitişdi;

Coşup gelen, Bahri-Ummandır bugün.”²⁴⁰

Bu mısralarda bilhassa Türk ordusunun “*coşup gelen bahri-ummandır bugün*” coşkun bir denize benzetilmesi onların kahramanlıklarının bir başka yönünü oluşturmuştur. Bir diğer yandan bu satırlar bizlere Mithat Cemal Kuntay’ın toprakları vatan yapma uğruna savaşmışları anlattığı *On Beş Yılı Karşılarken* şiirinin şu mısralarında:

“Gökler çıkabildin, uçabildinse derindir,

Tarihini kendin yazıyorsan esrindir.

“(…)

Bayrakları bayrak yapan üstündeki kandır,

Toprak eğer uğrunda ölen varsa vatandır.”²⁴¹

geçen “*tarihi kendin yazıyorsan*” ifadesi esasında Sarıkamış Harekâtı’nda düşmanla çarpışmış Türk askeri için de yorumlanabilir niteliktedir. Nitekim vatan toprağını düşmana teslim etmek istememenin yarattığı sıkıntıyı giderecek, bu duruma derman olacak şey yine Türk ordusunun kendisidir. Bu farkındalıkla onlar da verdikleri mücadele ile adlarını tarihe yazdırmaya ant içmişlerdir. Her ne kadar mağlup olsalar

²⁴⁰ Aydın, **a.g.e.**, s. 176-177.

²⁴¹ Kuntay, **a.g.e.**, s. 49.

da bu harekâtı onların buz tutmuş gönüllerindeki zaferdir. Çünkü Kuntay'ın da belirttiği gibi onlar da bu topraklar için kendilerini feda etmiş ve bu şekilde “vatan” kelimesine sınırsız mana kazandırmışlardır.

Onuncu Kolordudan bir asker erinin Sarıkamış Harekâtı sırasında koştuğu ve misafir kaldığı şiirden bir parça da ise o günlerde yapılanlar şöyle anlatılmıştır:

“(…)

Bir gece Fırkaya emir verildi

Kimi sağdan kimi soldan yürüdü,

Bütün düz ovayı duman bürüdü

O saatte sürdük Narman'a kadar

Almışız Oltu'yu düşmüşüz yola,

Kumandan emretti üçüncü-kola,

Asker teslim etti sağ ile sola

Biz harbedeceğiz ölene kadar

Bin iki yüz Kafir birden tutuldu,

Kal'a yukarıdan toplar atıldı

Birbirine Rus'la İslam katıldı

Soğanlı-dağı'nı alana kadar

Dağları nice bin zaferle aştık,

Din, vatan uğruna bu candan geçtik,

Karahamza'da da cenge giriştik

Böyle harb olmamış bu ana kadar”²⁴²

²⁴² Kırzioğlu, **a.g.e.**, (“1915'te Kars Ovasına Giren Askerlerin Destanı” adlı bu şiir, Onuncu Kolordudan bir asker erinin Sarıkamış Harekâtı sırasında koştuğu ve misafir kaldığı Sarıkamış'ın Katranlı köyünde yaşamış **Halil oğlu Derviş**'in defterinden alınmıştır.)s. 91.

Burada da hiç düşünmeden canları pahasına vatan için “*Biz harbedeceğiz ölene kadar*” diyerek verilen emri yerine getirme, düşman üzerine yürüme söz konusudur. Ayrıca “*Biri sağdan biri soldan yürüdü*” ve “*Kal’a yukarıdan toplar atıldı*” ifadeleriyle resmen o anlar resmedilmiş gibidir. Zira ne olursa olsun, her şeye rağmen “*Dağları nice bin zaferle aştık*” mısrasıyla zafere gönülden inanma durumu da dile getirilmiştir. Bu hususta bir başka şiirden alınmış aşağıdaki satırlar bir kez daha Türk ordusunun kahramanlığını görme yolundaki ufkumuzu açmaktadır :

“(…)
*Sarıkamış yolları
Beyaz örtüyle kapandı;
Geçit vermez yüce dağlar
Önlerinde uzandı.
Göz gözü görmüyor
Tipi, rüzgar, kar...
Engel mi bunlar Mehmed’e
Sende vatan sevgisi var!*

*Durmadı Mehmed, ufka doğru yürüdü,
Fakat sonra etrafı bir siyahlık bürüdü,
Kesince gece, Mehmed’imin yolunu,
Bağladı karanlık, kanadını kolunu.”²⁴³*

Esasen gidilen bu yolda karakışla birlikte “*Bağladı karanlık, kanadını kolunu*” ifadesiyle karanlığın da önlerinde bir engel teşkil ettiğini göstermektedir. “*Etrafı bir siyahlık bürüdü*” derken siyah renk sanki somut halinden çıkarak gönüllerini de saran bir soyut bir duyguya dönüşmüştür. Türk ordusunun kahramanlığı yine bir Mehmetçiğin ağzından şöyle anlatılmıştır:

*“Bir beyaz kara kış çıktık sefere,
Gök olduk yer olduk Sarıkamış’ta,
Vatana göz dikmiş zalim kefere,
Toplanıp er olduk Sarıkamış’ta.*

²⁴³Özkaya, a.g.d, (Berna Işık, Kardelenler), s. 15.

*Bin dokuz yüz on dört on beş yılları,
Aralık soğuğu kesmiş yolları,
Karlı dağlar aştık kırdık dalları,
Yürüdük, yorulduk Sarıkamış'ta.”*

Askerin durumun vahimliğinin farkında oluşu başlayan söylem, onların bu koşullarda birlik olmasının önemi “*Toplanıp er olduk...*” şeklinde yansıtılarak devam etmiştir. Bunun yanı sıra harekâtın gerçekleştiği aralık ayına ve mevsimin dondurucu soğuşuna “*Aralık soğuğu kesmiş yolları*” denilerek tekrardan değinilmiştir. Türk askeri her ne kadar düşman karşısında başını öne eğmese de ne yazık ki bu cesaretli duruş karakışın etkisiyle onların “*Yürüdük, yorulduk...*”da olduğu gibi bitkin düşmesine sebep olmuştur:

*“Günah kimin bilmeyiz o bölümü,
Emir varsa düşünmeyiz ölümü,
Biz dokuduk iman denen kilimi,
Böylece sır olduk Sarıkamış'ta.
(...)
Obalı atadan gelir huyumuz,
Bayrak dense canlanır beş duyumuz,
Biz Türkleriz burda oldu toyumuz,
Ölmedik dirildik Sarıkamış'ta.”²⁴⁴*

Bu kıtalardan anlaşılıyor ki Türk askeri asla zorluklardan kaçmamıştır. Her ne kadar “*yürüdük, yorulduk*” kelimeleri kullanılmışsa da sonraki kıtada “*Emir varsa düşünmeyiz ölümü*” denilerek bu yorgunluğunda önemsizleştiği sezdirilmiştir. Özellikle o anların resmedildiği “*Bir beyaz kara kış çıktık sefere*” ve “*Karlı dağlar aştık kırdık dalları*” ifadeleri tekrardan karakışın zorluklarının vurgulandığı durumu yansıtması bakımından önemlidir. Yalnız koşullar her ne olursa olsun vatan aşkıyla yanan askerlerimizin yaptıkları fedakarlıklar göz ardı edilemez. Bu konudaki bir diğer şiirde:

“Sarıkamış deyip geçme arkadaş,

²⁴⁴ Alptekin-Güzel, a.g.e, (Artvinli **Aşık Mustafa Bilir** diğer adıyla **Ozan Obalı**’nın “*Sarıkamış’ta*” adlı şiirinden alıntıdır.),s.72-73.

*Doksan bin yiğidin sesi var burada,
Düşman karşısında eğilmemiş baş,
Karakış denilen pusu var burada.*

(...)

*Bu asker ki nice çemberi delen,
Tarihlerde destanlaşıp yücelen,
Şahadet aşkıyla biter kardelen,
Şüheda ruhunun süs var burada.”²⁴⁵*

“Düşman karşısında eğilmemiş baş” ve “Şahadet aşkıyla biter kardelen” mısralarıyla bu durum bir kez daha yinelenmiş, düşman karşısındaki dik duruş, ortaya konulmuştur. Son olarak Ensar Turgut Tekin’in yazarı olduğu kitapta yer verdiği *Sarıkamış Şehitlerine* adlı şiirinde kahraman Türk askerine seslenişini ele almak istiyoruz:

*“Karlı dağların koynunda
Ay yıldıza sarılarak yatanlar!
Yere düşmüş bir bulut gibi
Karlı toprakları doya doya öpenler,
Al bayrakta gördüğüm al kanım,
Türk’ün halis özünde yüz sürerek öpenler,
Ey Alp-Arslan’ın kılıcın tutanlar,
Ey Fatih’in koca topun atanlar,
Donmuş Bardız dağında;
Şehit olmuş yatanlar!..
Hak yolunda döktüğünü kanlar,
Bütün koca arzı bürümüş.
Senin idi bu vatan, yine senin olacak.*

Şiirin yukarıdaki ilk bölümünde askerler, Türk tarihinde önemli roller üstlenmiş Osmanlı döneminin bazı önemli hükümdarları ile özdeşleştirilerek yansıtılmıştır. Türk ordusunun tıpkı Alp-Arslan ve Fatih Sultan Mehmet gibi kahramanca mücadelesi yansıtılmıştır. Ayrıca bununla da yetinilmemiş Türklüğün mühim

²⁴⁵ a.g.e, (Erzurumlu Aşık Kazanoğlu , *Var Burada*), s. 80.

sembolü bayrağımıza da rengi itibariyle atıfta bulunulmuştur. Şehit kanı al renkli Türk bayrağı üzerinden “*Al bayrakta gördüğüm al kanım*” denilerek anlatılmış ve “*Ay yıldıza sarılarak yatanlar*” ifadesiyle de bayrağın adeta şehitlerin kefeni olduğu dile getirilmiştir. Şiirin aşağıda verilmiş olan diğer bölümünde “*Örtün üzerine al bayrak şalı.*” mısrasında da benzeri bir ifade kullanılmıştır.

*“Allahuekber Dağları karlı,
Kar üstüne serilmiş çamlardan halı
Örtün üzerine al bayrak şalı.
O asker artık bu dağlarda,
Sonsuza dek nöbet tutacak.
Soğanlı Dağları kar ile boran .
Aldı doksan bin evladımı,
Bağrıma saldı verem.”*

Bundan sonraki kısımda Sarıkamış üzerinde sorgulamalara geçildiği görülür. Şair, “*...bu nasıl kış?*”, “*Yok mu senin insaf ile güneşin?*” derken olanlardan Sarıkamış’ı sorumlu tutar bir izlenim verir. Sitemle dolu bu sorular, yine cevabının kendisinde olduğu bilinciyle umutsuz bir havaya bürünür ve doğaya atıfta bulunarak verimsiz geçen bir yılın ardından hasat alınamayan bir tarla gibi bu harekâttan da verim alınmadığını hatırlatır:

*“Sarıkamış Sarıkamış hani senin çiçeğin,
Sarıkamış Sarıkamış bu nasıl kış?
Yok mu senin insaf ile güneşin?
Donduk dağlarında birer gönce iken,
Düştük toprağına gök ekin gibi.
Ne gül olup açtık ne başak verebildik.”*

Şair, “*Ah Sarıkamış*” derken yukarıdaki sitemleri bir kenara bırakarak tüm bu yaşananlara hayıflanır gibidir. Bunun hüznüyle tekrardan tabiatın kollarında “*Al kohnuna, donduk kardan, kıştan*”, “*Sar sar da ısıt bizi*” böyle tesilli bulur:

*“Ah Sarıkamış, ah Sarıkamış!..
Saramadık seni sarmaş dolaş,
Uğruna can verip toprağan düştük,
Biz saramadık bari sen sar bizi.
Al koynuna, donduk kardan, kıştan...
Sar sar da ısıt bizi.
(...)”²⁴⁶*

Ensar Turgut Tekin’in bu mısraları, harekâtı özetler olup Türk ordusunun haklı davasına ışık tutar niteliktedir. Özellikle Osmanlı Devleti’nin döneminde çığır açmış hükümdarlarına anımsatma yapılarak ordu kahramanlığının onların zaferleriyle özdeşleştirilerek anlatılması bu bağlamda önemlidir. Türk milletinin bayrak sevgisinin hamasi duygularla yoğrularak anlatılması ayrıca dikkate değerdir.

4.3. Beyaz Bir Ölümün Dillenışı: Hüzün

“Herkesin bir hikayesi vardır. Hüzünlü veya mutlu...”

Hız. Mevlana*

“Hüzün” günlük hayatta sıkça karşılaştığımız ve adını ne zaman duyarsak duyalım içimizde burukluk yaratan bir duygudur. Bizde bu duyguyu yaratan durumlardan biri de savaşlardır. Zira Türk tarihine bakıldığında çıkılan her seferde başarılı olunamamış, her savaş zaferle taçlanmamıştır. Bizler her ne kadar şanlı mazimizle övünecek nesiller yetişmesini arzuluyor olsak da bu başarısızlıkları duyduğumuzda ya da bir yerlerden okuduğumuzda ister istemez yüreğimizde tarihin arka yüzüne duyduğumuz hüzne açılan bir kapıyı aralanır. Nitekim böyle hissetmemize sebep bir olay da Sarıkamış Harekâtı’dır.

Türk halkının ve tarihimizin yaralarından olan bilhassa yöre halkını derin bir kedere boğan bu hezimet gerek şehit analarının gerekse de ozanlarımızın ve kimi zamanda bir Mehmetçiğin yüreğinden dökülen sözcüklerde hayat bulmuştur. Zaten bu derece

²⁴⁶ Tekin, a.g.e, s. 395.

* Sinan Yağmur, **Aşkın Gözyaşları II “Hız. Mevlana”**, Karatay Akademi Yayınları, Ankara 2011, s. 99.

ağır bir olayın yarattığı keder başka türlü nasıl hafifletilirdi ki? Bu hüznle oluşmuş harap duyuların dile geldiği bir destan dörtlüğü şöyledir:

*“Sarıkamış al kan oldu,
Zalim Urus murat aldı,
Kimsesiz dul, kız, gelinler,
Kara giyip saçın yoldu.”²⁴⁷*

Bir feryat ifadesi olan “Kara giyip saçın yoldu” mısrası Türk geleneklerine de ölenin ardından tutulan yas ifadesi olan siyah renk giysi giymek diğer bir ifade ile karalara bürünmek deyimiyle de ifade edilebilen bir gönderme yapmaktadır. Keza “saç yolmak” ifadesi de ölenin ardındaki feryadın dışa yansımaları kabul edilen bir gelenek olarak bu dörtlüğe yansımıştır. Benzeri bir ifade Sarıkamış Harekâtı akabinde şehit düşenler gömülürken bir Mehmetçiğin cebinden çıkan şiirde Yukarı Sallıpınar Köyü’nden Perizat Çakır’ın ağzından şöyle anlatılmıştır:

*“Arz eder sılayı divane gönül,
Sılada zinnetli çamlar görünmez,
Nice nazlı gelin, sefil analar,
Giyinmiş karalar, allar görünmez.”*

Sarıkamış Harekâtı’nın yüreklere düşürdüğü ateş en çok gidenlerin sevdikleri ve anaların gözyaşlarında, haykırışlarında dışa yansımıştır. “Nice nazlı gelinler ve sefil analar” ifadesinde olduğu gibi şehit haberi anaları sefil kılmış ve sonraki mısra da dile geldiği gibi onlara karalar giydirmiştir. Burada “yas” ın bir ifadesi olan “siyah” renk daha çok halk ağzında “kara” sözcüğüyle ifade edilmiştir. Yürekteki matemin insanın dış görünüşündeki yansımaları olarak kullanılan “karalar bağlamak” deyiminin bu olayla daha da anlam bulduğunu söyleyebiliriz. Şiirin devamında:

*“Seyreyledim Dur Dağı’nın taşını,
Zalim avcı avlar keklik kuşunu,
Lavı ümran, Poyraz aşmış düşünü,
Her gelen avcıya ağlar görünmez,*

²⁴⁷ Haluk Harun Duman, “Sarıkamış Kuşatması’nın Edebiyata Yansıması”, “Şehadetin Adı: Sarıkamış” Dergisi, S. 4, Ocak 2012, s. 20.

*Ezelden yazılmış, bu kara yazı,
Zehirden acıdır düşmanın sözü,
Felek bize mesken kurdu Sivazı,
Laleli, sümbüllü bağlar görünmez.”²⁴⁸*

Şehit yakınlarının durumu “*Ezelden yazılmış bu kara yazı*”da olduğu gibi zoraki kabullenışı söz konusudur. Bu kabulleniş “kara bir yazı” olarak kadere boyun eğişle bütünleşmiş bir haldedir. Bu dörtlüklerde dikkat çeken bir diğer husus da yöre halkının düşmanı “*zalim avcı*” , askerleri de “*keklik kuşuna*” benzetmeleridir. Yukarıda şehitlerle ilgili şiirler kısmında değindiğimiz gibi burada da yine doğada olduğu gibi güçlünün güçsüzü yenmesi durumu söz konusudur.

Bu konu Karamanlı aşıklerce da dilllenmiştir. Karaman/Ermenekli Samimi, Ozan Samimi, Nuri Şahinoğlu, Şahinoğlu gibi mahlasları kullanmış olan Bekir Sami Özsoy *Sarıkamuş*’ta adlı şiirinde harekâtın yarattığı hüznü anlatmıştır:

“(…)
Her haneden yiğitleri seçtiler
Vatan için hepsi serden geçtiler,
Şehadet şerbetin kardan içtiler,
Sılada kalanın gözleri yaşta,
Doksan bin yiğit var Sarıkamuş’ta.
(…)

Canların verdiler şan bıraktılar,
Sarı yağız, esmer, kumral aktılar,
Analar, bacılar ağıt yaktılar,
Kadere isyan var bu davranışta,
Doksan bin yiğit var Sarıkamuş’ta.
(…)

Soğuğu anlattık inceden inceye,
Savaş acı verdi yaşlıya, gence,
Kanlı cenge girenlere gelince,

²⁴⁸Solmaz, a.g.e, s. 43.

*Soğanlı Dağı'nda hem karakışta
Doksan bin yiğit var Sarıkamış'ta.”²⁴⁹*

“*Savaş acı verdi yaşlıya, gence*” mısrasında olduğu gibi yine harekâtın neticesinin şehit yakınlarında yarattığı durumun vahamiyetine dikkat çekilmiştir. Bu hususta ayrıca belirtilmesi gereken bir şey de verilmiş olan şiirlerde de görüldüğü üzere yürekteki acının geçmişten günümüze süregelen ağıt yakma geleneğiyle yansıtılmış olmasıdır. Bilindiği üzere Türk toplumu ölenin ardından daima ağıt yakmış, hüznünü, kederini bu ağıtlarla ifade etmiştir. Çok yaygın olan bu gelenek, yurdun her yerinde görülmüştür. Nitekim Kayseri, Pınarbaşı, Sarız, Tomarza ve Çukurova gibi yurdun dört bir köşesinden gelip Sarıkamış Harekâtı'na katılıp şehit düşmüş askerlerimiz vardır ki bunların birçoğu Avşar Aşiretleri'ndendir. Bilhassa bu bölgede iyi ağıt yakanlar “uğuntu” sözcüğüyle anlatılmaya çalışılmıştır. “Uğunmak” dövünmek, eliyle dizlerine vurarak ağıt yakmak, ölenin acısıyla fırladık gibi dönmek anlamlarında kullanılır. Özellikle Afşar anaları bu konuda rüştünü ispat etmiş, ağıt yakma geleneğinde en ön saflarda yerini almıştır.²⁵⁰ Keza Ozan Samimi'nin yukarıda verilmiş şiirinde geçen: “*Analar, bacılar ağıt yaktılar.*” mısrasında da bu geleneğin devam ettiği görülür.

Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesinin Sindel köyünden Afşar kadını Kara Zala'nın (Zeliha) 5 oğlundan 4'ü seferberlik harbine katılır. Evde kalan bir oğlu da topaldır. Dört oğlu Sarıkamış Harekâtı'nda şehit olur. Bunun üzerine Kara Zala elini dizlerine vurarak uğunur ve şöyle ağıt yakar. Bu ağıt, yukarıda bahsolunan ağıt yakma geleneğine örnek teşkil edecek niteliktedir:

*“Elif bekar Cennet bekar Acemi talime çıkar,
Dört oğlum cephe de durur
Topalım kahrımı çeker
Sarıkamış Altınbulak Soğanlı'yı biz ne bilek
Bizim uşak gökçek gezer Ağca zubun kara yelek
Yüzbaşılar binbaşılar Tabur taburu karşılar
Yağmur yağıp gün değence şehitler ışılar*

²⁴⁹ Alptekin-Güzel, **a.g.e**, s. 110.

²⁵⁰ Atılğan, **a.g.b**, s. 198-199.

*Gadasını aldığım Eşe Tekerim dayandı taşa
Seferberliği durdur elin öpem Enver Paşa
Sivas'tan Sarıkamış'tan yatamıyom kara düşten
Hastam ağır arabacı yavaş indirin inişten
Adamı olan herk ediyor olmayanlar terk ediyor
Her nereye vardım ise gelinler çifte gidiyor
Sarıkamış al kan oldu Zalim Urus murat aldı
Kimsesiz kız dul gelinler Kara giyip saçın yoldu. ”²⁵¹*

Ağdın bütününü ele alındığında asker yakınlarının kara giymeleri olayına tekrardan gönderme yapılmış olup bunu ağıtların akabinde gelen “saç yolma” yaşanan hüznü dışa vurmanın bir diğer şeklidir. Bunun yanı sıra geride kalanların manevi zorlukları dışında maddi konularda da çektikleri sıkıntılara “adamı olan herk ediyor”la dikkat çekilmiştir. Kullanılan “herk etmek” sözcük grubu halk ağzında kullanılan bir ifade olup “tarlayı sürmek” anlamındadır. Harekata katılanlar dönemediği için yöredeki tarlalarda çalışacak kişi de kalmamıştır. Bu durumun sıkıntısı da yöre halkını ayrıca zora sokan bir etkidir.

Karslı Aşık Bahattin Yıldızoğlu'nun *Sarıkamış'ta* adlı şiirinde ise hüznün teması, şöyle dile gelmiştir:

*“(…)
Mehmetçiğim matlubuna ermedi,
Dünya böyle acı zulüm görmedi,
Ağır kış şartları aman vermedi,
Yurt yasa boyandı Sarıkamış'ta.*

*Kars'ın kitabına kara yazıldı,
Analar ağladı kan yaş süzüldü,
Düşmanlar sevindi dostlar üzüldü,
Yüreğimiz yandı Sarıkamış'ta.*

²⁵¹ a.g.b, s. 198-199.

*Allahu Ekber’de ezan sesi var,
Doksan bin şehidin son nefesi var,
Doksan beş senedir bizde yası var,
Yıldızoğlu andı Sarıkamış’ta.”²⁵²*

Bu şiirdeki “*Analar ağladı kan yaş süzüldü*” mısrası içler acısı bir durumun göstergesidir. “*yüreğimiz yandı* “ bu acının bir diğer ifadesidir. Aşığın yaşanan acıyı okuyanların daha iyi anlayabilmesi adına gözyaşına yaptığı “kan” benzetmesi de oldukça etkileyicidir. “*Yurt yasa boyandı*” ifadesi de şehitlerimize duyulan acının sadece bir kişinin bir grubun değil tüm ülkenin olduğu acısı olduğunun yansımasıdır. “*Doksan beş senedir bizde yası var*” derken de bu olayın yaşattığı kara günlerin hiç unutulmadığı ve bu topraklar için şehit düşmüşlerin yasının hep tutulduğu vurgusu yapılmıştır.

Aşık Nihani’nin Sarıkamış Harekâtına ait *1915 Sarıkamış Şehitleri ve Felaketine Ağıt* adlı mersiyesi bu konuyu anlatır:

*“(…)
Bu otuz Harbine can mı dayana,
Nice nevcivanlar bölendi kana,
Dağıldı her biri gitti bir yana,
Yitirdiler bilmem hangi çöldedir.
(…)
Yollara düşenin gelmedi sesi,
Analar ah çeker, atalar yası,
Yad değil bunlar hep ciğer-paresi,
Acep bilen var mı ne ahvaldedir.”*

Aşık Nihani’nin yaktığı bu ağıdın yukarıda verilmiş iki kıtasında geçen “*can mı dayana, bölendi kana*” gibi ifadeler söylerken bile kendisinin zor dayandığının ifade etmek için kullanılmıştır. Nitekim bu durum bilhassa anaların gönlünü-*analar ah çeker atalar yası*’nda olduğu gibi- yakmıştır. Ayrıca şehit düşenlerin tanıdık olsun

²⁵² Adem Balkaya, *Aşık Bahattin Yıldızoğlu ve Şiir Dünyası, (Hayatı ve Eserleri Üzerine İnceleme)* (Karşı Aşık Bahattin Yıldızoğlu , *Sarıkamış’ta*) Fenomen Yayıncılık, Erzurum 2017, s. 287-288.

olmasın “*ciğer-paresi*” yani gönülden çok sevilenler olduğu ve onlarla gönül bağı olduğu vurgusu yapılmıştır. Nihani şöyle devam etmektedir:

*Ahvali bilemez islam, kan ağlar
Ölen şehid oldu ne çeker sağlar,
Urus'un zulmü ciğeri dağlar,
Her biri yani yoklar karakoldadır.
(...)
Sahipsizler hakka dilek diliyor,
Sabi, sıbyan kuzu gibi meliyor,
Deseler ki giden esir geliyor,
Bu yangun NİHAN'ı bu hayal dedir.”²⁵³*

“*Ahvali bilmez islam kan ağlar*” derken yine bu olayın tüm insanlık üzerindeki derin etkisi yansıtılmış, ölenlerin belki bir şekilde kurtuluşa erdiği yalnız kalanların ömür boyu unutulmayacak büyük bir yas içine düştüğü “*Ölen şehid oldu ne çeker sağlar*” mısrasıyla dile getirilmiştir. Bilhassa “*sabi, sıbyan kuzu gibi meliyor*” da yine geride kalan şehit çocuklarının yaşadığı üzüntünün dışa vurumudur. Sarıkamış Harekâtı esnasında bir askerin yazdığı destanda:

*“(…)
Ramazan on beşte harp ilan oldu
Analar sadası bağrımız deldi”*

Bu mısralarda da görüldüğü üzere geride kalan ana ve babalara atıfta bulunulmuş, onların hali perişan durumları yansıtılmış, özellikle *Analar sadası bağrımız deldi*” diyerek yoğun üzüntüden duyulan feryatlar anlatılmaya çalışılmıştır. Yine aynı şiirin devamındaki:

*“(…)
Ananın, babanın benzi büzüldü,
Umum memleketler asker düzüldü,*

²⁵³ Aydın, a.g.e, s. 219-220.

*Hidayet Mevladan çoklar ezildi
Hayli vakit geçer bulana kadar*”²⁵⁴

yukarıdaki mısralarda da anne ve babalardan bahsolunmuş ve şehit ailesi olmanın verdiği hüznün “benzi büzüldü” sözcüğüyle dillenmiştir. Anaların yaşadığı tarifsiz acıyı anlatan bir başka şiirde de benzeri tabloyu görmek mümkündür:

“(…)
Sarıkamış bucakları,
Yaktı nice ocakları,
Gözü yaşlı anaların,
Bomboş kaldı kucakları.”²⁵⁵

Konuya vurgu yapan aşağıdaki dörtlüklerde de askerlerin mağduriyetinden “*Asker gelmedi bataкта kaldı*” şeklinde bahsedilmiştir. Esasen içinde bulunulan durum kar-karakış etkisi hepsini içine çeken bir batağa benzetilmiştir. Nitekim “*Gelmedi yiğitler tutsakta kaldı*” mısrası da buna benzerdir ve u defa içindeki durum bir tutsaklık halini almıştır. Ayrıca asker yakınlarının onların böylesi tutsakta kalmalarını bilmelerine rağmen “*Nasıl erimesin yürekler yağı*” nda olduğu gibi çaresizlikle donanmış bir yürek sancısı çekmeleri acıyı katbekat arttıran durumdur. Şehit yakınları, bütün bu yaşananların bilinciyle artık yazı yaşamayacak ve bu olay onların gönlünde kar ve boranla donanmış bir hatıra olarak kalacaktır. Bizlere bu izlenimi veren ise onların “*Yaz gelmesin bu yıl bizim ilkeye*” dedikleri hüznü dolu sözcükleridir:

“*Savaş bitti hani yurduna giden,
Gelmedi yiğitler tutsakta kaldı,
Yad illere düştü kurtar Yaradan,
Kimi yaylak kimi kışlakta kaldı.*

(…)

²⁵⁴ Kırzioğlu, a.g.e, s. 91.

²⁵⁵ Alptekin-Güzel, a.g.e, (“Aşık Sadık Miskini” mahlaslı Kars/Kağızmanlı Sait Küçük, Maniler) s. 124.

*Akın akın bastı yadlar ayağı,
Obada yer kalmadı bize bayağı,
Nasıl erimesin yürekler yağı,
Askerler gelmedi bataкта kaldı.
(...)
Yaz gelmesin bu yıl bizim ilkeye,
Kimler yan gelecek koyu gölgeye,
Yaslan yaşlı yaşlı eski peykeye,
Bir çocuk mu vardır kundakta kaldı.”*

Şiir, Sarıkamış’ın bir köyünde yaşanan hüznü anlar, şehit yakınları ve köy halkı şahısların tepkileri eşliğinde şöyle devam ediyor:

*Bakımsız kaldı tarlalar bağlar,
İssız ıssız ırmak boş yere çağlar,
Analar yas tutar bacılar ağlar,
Yavuklu yavrular ırakta kaldı.”*

Bu kıtadan sonra özellikle belirtilmesi gereken ve yöre insanlarına ayrıca üzüntü veren bir husus da o günlerde yaşadıkları açlık ve sefalettir. Çünkü yoğun asker alımı yapılan bölgelerde, azalan işgücü yöre halkını ekonomik sıkıntıya sokmuştur. Savaşın sonlarına doğru 15 yaşındaki çocuklara varıncaya kadar tüm erkekler silah altına alınmıştır.²⁵⁶ Nitekim “*Bakımsız kaldı tarlalar bağlar*” mısrasında tam da bu durum kastedilmiştir; çünkü tarlalar sürülemez ve mahsül elde kalmış haldedir. Şair, bu mağduriyetin geride kalanlar üzerinde yarattığı çaresizliği, gidenlerin aç susuz ölmesine dair sitemleri bunlarla da sınırlı bırakmıyor:

*“Gitti geldi sordu anladı Memiş,
Gizir’in eline bir biti gelmiş,
Çam dalı gardaşı sevimli İbiş,
Aç susuz ölmüş çıplakta kaldı.*

²⁵⁶ Salih Koralp Güreşir, **Edebiyatımızda Sarıkamış Harbi (1914)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s. 160.

*Ağlardı kızcağz derdi vah yazık,
Gönderdik orduya koymadık azık,
Un bulgur kaftan yorgan taşıdık,
Oğlan uşak bakın toprakta kaldı.
(...)
Varmadı mı yoksa dikdiğim gömlek,
Kime giydirildi pamuklu yelek,
Bilmem bize şimdi kim ne verecek,
Ne üstte ne başta bacakta kaldı.”²⁵⁷*

Esasen burada yöre halkının harekâtı için yaptığı fedakarlıklara da değinilmiştir. “Gönderdik orduya koymadık azık” cümlesi söylediğimizi destekler niteliktedir. Ayrıca Türk halkının geçmişten günümüze yapılmış birçok savaşta orduya destek olduğu bilinen bir gerçektir. Elllerinde avuçlarında ne varsa kendilerince destek olmaya çalışan bu insanlar için ne yazık ki bu defa destek vermeye çalıştıkları mücadele hazin bir sonla neticelenmiştir. Onları üzen bir başka durum da askerlerin yazlık kıyafetle ölmeleridir. “Kime giydirildi pamuklu yelek” diye serzenişte bulunurken bir kez daha o anki görüntüler sanki gözlerinin önüne gelir ve yüreklerde hiç bitmeyecek bir matem yerini daha da sağlamlaştırır. Açlık sınırına gelindiği böylesi bir durumda bir oğlan anasının vahim durumunu anlatan mısralar ise şöyledir:

*“Dokuz oğlan anasıyım
Elden orakçı aradım”*

*“Yedi oğlan anasıyım
Elden fitire alıyom”²⁵⁸*

Böylesi zulüm çekerek ölen binlerce insan, Sarıkamış Harekâtı’nı ele almış şairlerce “çiçek” benzetmesi yapılarak anlatılmıştır. Buna sebep ise narin ve kırılgan olan kar çiçeğinin güçsüz bedenleri olan askerleri yansıtmasıdır. Keza donmuş halleriyle bile

²⁵⁷Erdoğan Altınkaynak, “Sarıkamış Harekâtı ve Etrafında Oluşan Ağıklar”, **Bütün Yönleriyle Sarıkamış Sempozyumu, (Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 04-06 Ekim 1924 Sarıkamış Ziyaretinin 80. Yılı Anısına)**, s. 276.

²⁵⁸ Güreşir, **a.g.t.** s. 160.(Alıntı, bu yüksek lisans tezinden yapılmış olup tezde bu satırlar için Erdoğan Altınkaynak’ın “Sarıkamış Destanı” adlı kitabı kaynak gösterilmiştir.)

güzel olan şehitleri anlatmak için de tercih edilmiştir. Bu konuda bir örnek niteliğinde olan aşağıdaki şiirde “*Kefensiz yatıyor kar çiçekleri.*” yinelenmesi kalplerdeki yası ebedi bir sızıya dönüştürmüştür. Şiir, harekâtı esnasında yaşananları sadece o ana tanık olmuş insanların bildiği bu durumu, bizlere hissettirmesi bakımından önemlidir. Nitekim şair de “*Görmeyen ne bilir Sarıkamış’ı*”derken böylesi bir ruh hali içerisinde:

“(…)

*Yorulmuş güç yoktur ayaklarında,
Donmuş buz parçası bıyıklarında,
Allahuekber’in doruklarında,
Kefensiz yatıyor kar çiçekleri.*

*Yaşı yirmi daha civan çağında,
Çoğu donmuş umut bitmiş sağında,
Bardız yaylasında hüinkar dağında,
Kefensiz yatıyor kar çiçekleri.*

*Erğani ’yim anaların gözyaşı,
Suladı cephede toprağı taşı,
Görmeyen ne bilir Sarıkamış’ı,
Kefensiz yatıyor kar çiçekleri.”²⁵⁹*

Şehitler için çiçek benzetmesinin kullanıldığı bir başka şiirden alınan parçada ise dörtlük sonlarında yinelenen “*kar çiçekleri*” bu defa vatan uğruna feda olma konusunda kullanılmıştır. Bu bağlamda “*Ruhu ile birleştirmiş vatani*” cümlesi bu duyguların güçlülüğü noktasında önemli bir ifadedir:

*“İstiklal uğruna bahşetmiş canı,
Ruhu ile birleştirmiş vatani,
Baktığında selamlıyor insanı,
Sanarsın yelpaze kar çiçekleri.*

²⁵⁹ Alptekin-Güzel, **a.g.e.** (Erzurum/Şenkayalı **Aşık Erol Ergani**’, *Kar Çiçekleri*), s. 92.

*Her zaman her yerde beraber onlar,
Vatanın aşığı sevdakar onlar,
Gelenden gidenden haberdar onlar,
Bakarlar göz göze kar çiçekleri.”²⁶⁰*

“İstiklal uğruna bahsetmiş canı” ifadesi ise Türk milletinin , milli duygularının ve bağımsızlığının önemi noktasında şairce üzerinde durulmuş bir konudur. Ayrıca bu konu, “Vatanın aşığı” şehitlerin haklı mücadelesini de bizlere yansıtmış olması yönüyle önemlidir.

4.4. Bitmeyen Bekleyiş: Hasret

*“Yaşayan her fani,
Yaşayan ruh özler,
Her sıkıldıkça arar,
Dar hayatında ya dost ufku ya canan ufku.”*
Yahya Kemal Beyatlı*

Hasret, kimi zaman evlada, kimi zaman anaya, babaya ve kimi zaman da gidip de dönmeyen yarene duyulan en güzel duygulardandır. Çoğunlukla bizlere sınırsız bir mutluluk yaşatan bu duygu ne yazık ki her zaman böyle hissetmemizi sağlamaz. Hele de bu duygu, hiç kavuşulmayacak birine hissediliyorsa bu durum iyiden iyiye çaresiz bir hale dönüşür. Ve yoksunluğun yarattığı bu vaziyet, zamanla bunu hisseden kişinin yüreğinde hiç sönmeyecek bir kor olmaya başlar. Nitekim bu ateşle yaşamaya mecbur olanlar ise genellikle şehit aileleridir. Zira bu mevzu bizi konumuz olan Sarıkamış Harekâtı’na götürmektedir.

Harekâta katılan neferler, geri döneceklerini umarak bu yola çıkmışlar; ancak arkalarında gözü yaşlı bir yığın insan bırakmışlardır. Bu noktada onlara duyulan özlem, gözyaşlarıyla yoğrularak ömürlük bir hal almış ve şiirlerde dillenmiştir. Keza **Yaşar Kemal**’in Anavarza köyü, Hemiteden ve Sarız Avşarlarından derlediği *Vay Anam Kurasının Ağıdı*’nda bir ana evladına hasretini şöyle anlatmıştır:

²⁶⁰ **a.g.e.**, (Erzurum/Şenkayalı Aşık Nuri Çırağı , *Kar Çiçekleri*) ,s. 93-94.

* Yahya Kemal Beyatlı, **Kendi Gök Kubbemiz**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1995, s. 95.

“(…)
Oğlum gitti güle güle,
Gelmedi el ile bile,
Biri nergiz, biri nevrüz,
Biri sümbül biri lale.”²⁶¹

Görüldüğü gibi evladını görmek için “*Gelmedi el ile bile*” demiş bir ananın çaresiz bekleyişi söz konusudur. Bir benzeri durum Şenkaya’nın Bardız Nahiyesi’nde yaşamış Lütfi Çakmur Soğanlı Dağı eteğinde tarla sürerken kotan (saban)ına takılıp çıkan bir şehit kafatasına hemen oracıkta içlenerek şu dörtlükleri yazmıştır:

“Bir yanın Akmezar, bir yanın Tabıya,
Bölük bölük askerlerin hani ya?
Terhis edip gönderdin mi sılaya
Söyle civanları nettin Soğanlı?

Kara yas giyinmiş ovalar, düzler,
Hasret ölülerin kemiği sızlar,
Yol bekleyen var; gelinler, kızlar,
Söyle sahibini nettin Soğanlı?”²⁶²

Bu dörtlüklerde görüldüğü gibi bu defa özleme konu olanlar yol bekleyen “*gelinler, kızlar*”dır. Esasında şehitlerin gözü de “*Hasret ölülerin kemiği sızlar*” da olduğu gibi arkada kalmıştır. Burada cansız bedenleri, ruhları onlara hasret çekenleri hissetmiş gibidir. Bu tarifi olmayan duygulara sahip olanlar sadece gözü yaşlı gelinler değil; harekâta şahitlik etmiş “*ovalar, düzler*”de yasa bürünmüştür.

Bu konudaki ağıtların ya da destan parçalarının Pınarbaşı, Sarız ve Tomarza(Kayseri) ilçeleri ve çevresinde yaşayan Avşarlardan derlenmiş geride kalanların halini anlatan bir başka dörtlüklerde gidenlere hasret kalan gelinlerin gözyaşlarında şöyle ifade bulmuştur:

²⁶¹ Kemal, **a.g.e.**, s. 161.

²⁶² Solmaz, **a.g.e.**, s. 96.

*“Bardız deresi kan çağlar,
Analar ciğeri dağlar,
Çilhorozun dallarında
Neğadere gelin ağlar.”*

Bu dörtlük sonrasında hasretle ağlayan gelinin ağzından şunlar dökülür:

*“Ne enişin başındayım,
Ne yohuşun gaşındayım,
Bana dulluh yahışır mı,
Daha on beş yaşındayım.”*²⁶³

Keza hasret ve ayrılık acısıyla dolan bu gelinlerin çatlamış ve kuru dudaklarından dökülen bir türkünün sözleri şöyledir:

*“Denizin dalgasına,
Kapının halkasına,
Ben yârimi yolladım,
Urus’un kavgasına.”*²⁶⁴

Elbetteki özlemle bekleyenler sadece gidenlerin sevdicekleri değildir. Konuya vurgu yapan bir başka şiirin aşağıdaki kıtalarında bu defa hasret çekenler, gidenlerin komşuları ve yol gözleyen kardeşleridir. “*Konu komşu bütün merakta kaldı.*” derken ki ifade bu durumu destekler niteliktedir. “*Çalardık düğünün komşu kızıyla*” diğer dörtlükte geçen bu mısra da hayalleri yarım kalmış yuva kuramadan bu dünyadan göçmüş civan askerleri anmak adınadır:

“(…)

*Yaktı yandırdı dün gece bizi,
Komşumuz Keziban Durmuş’un kızı,
Ansızın inmiş içine sızı,
Konu komşu bütün merakta kaldı.*

²⁶³ Altınkaynak, **a.g.b.**, s. 268.

²⁶⁴ İsmail Bilgin, **Sarıkamış Beyaz Hüzün**, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 13.

(...)

*Çekilen emekler hep gitti yele
Kardaşım gelseydin tınmazdım bile,
Çalardık düğünün komşu kızıyla,
Sevgilin yaslıdır bucakta kaldı. ”²⁶⁵*

Elbetteki harekâtın sebep olduğu hasretten muzdarip olanlar sadece şehit yakınları değildir. Çünkü bu durum karşılıklı yaşanan bir durumdur ki harekâta katılmış Mehmetçiklerin de sevdiklerine hasret içinde olduğu, Dursun Sunar’ın *Sarıkamış*’ta adlı aşağıda verilmiş şiirinden açıkça anlaşılmaktadır:

*“Yine düşmesin yüzüne perçemin,
Pınara dönmesin kömür gözlerin,
Vatanım için cepheye giderim,
Allah ’ın izniyle sılaya dönerim.*

*Ayrıldım anamdan; hastaydı bilirim,
Yakın zamanda görmek dilerim,
Muharebe zaferle bitsin isterim,
Dönünce ellerini hasretle öperim.*

*Yarimin buğulu gözlerinde tüterim,
Mektubu gelince açmadan öperim,
Okurum, katlarım; koynuma gizlerim,
Kavuşunca gözyaşını ellerimle silerim. ”²⁶⁶*

Bir askerin özlem noktasındaki hissiyatının sözcüklerdeki ifadesi olan bu dörtlüklerde, büyük bir “Allah ’ın izniyle sılaya dönerim” de olduğu gibi ümit söz konusudur. Bu ümit ise sevgiliye, anaya, babaya geri dönme, onlara kavuşma noktasındadır. Nitekim onların bu umutlu bekleyişi, her geçen saniye katlanarak büyümüştür. Keza sevenlerine kavuşulduğu anın “Kavuşunca gözyaşlarımı ellerimle

²⁶⁵ Altınkaynak, a.g.b, s. 276.

²⁶⁶ Kara Düşen Kırk Ateş, s. 72.

silerim.” şeklinde hayal edilmesi bunun ispatı niteliğindedir. Bu özlem sadece anaya, babaya değil aynı zamanda evladadır. Evladından ayrı düşmenin hasreti ise onların hiç kabuk bağlamayacak yarasıdır:

“(…)
Bazen düşer aklıma memleket,
Daha yıl olmadı doğalı Hikmet,
Kalanların hepsi bana ziynet,
Onlar bana, ben onlara hasret.”²⁶⁷

Dağlarda soğuk ve açlıkla mücadele veren, ruhunu, bedenini bu dağlara yadigar eden ve Emine’sine kavuşamadan ona hasretle ölen bir Mehmetçiğin destanında ise şunlar yazmaktadır:

“Köyümden yürüdüm, çantamı taktım,
Döndüm, köyüm etrafına bir daha baktım,
Ağlaya ağlaya üç kurşun attım,
Belki ondan verem oldun Eminem.
(…)
Urus’tan daha düşmandı soğuk,
Nefesle ısınmaz yattığım kovuk,
Bugün var isek yarın yoğuk,
Belki ondan verem oldun Eminem.”

Emine’sine kavuşamayan askerin umutsuz haykırışı olan bu anlatımda yine soğğun pençesinde oluş “Urus’tan daha düşmandı soğuk” şeklinde dile gelmiş ve soğğun kaskatı kestiği beden daha içler acısı bir vaziyete gelmiştir. Hatta bu durum bizlerde nefesin bile donması raddesine gelmişken canlı ve sıcak olan tek şeyin gönüllerdeki özlem duygusu olduğu hissiyatını uyandırır. Çünkü bu koşullarda bile dile gelen şey sevdiceğine bir şey olması korkusu taşıyan “Belki ondan verem oldun Eminem” bu ifadedir. Ve donma noktasındaki durum ilerleyen dakikalarda daha umutsuz bir hal alır ve artık onları bekleyen hazin son kapıdadır:

²⁶⁷ Kara Düşen Kırk Ateş (Dursun Sunar, Sarıkamış Destanı), s. 74.

*“Gözümde yaşlar buz olmuş akmaz,
Binlerce asker yarına çıkmaz,
Kapandı gözlerim bir daha bakmaz,
Belki ondan verem oldun Eminem.”²⁶⁸*

Geride kalmış bir şehit çocuğu ve eşinin anlatıldığı bir diğer şiirde adeta resmedilmiş bir tablo karşımızda durur gibidir. Şiire bir şehit çocuğunun asker olma hayali yansıtılarak başlanmıştır. Devamında hiç gelmeyecek babasına göndermeyi düşündüğü bir fotoğraf ve o fotoğrafın arkasına not düşülen özlem dolu satırların yansıtıldığı duygu yüklü ifadelerin kelimelerde bulduğu anlam şöyledir:

*“Kısa pantolonlu güzel oğlan
Ayakta, dimdik selam durmuş!
Bir beyaz köy evi önünde
Bellik o da asker olacak büyüdüğünde.*

*Fotoğrafın arkasında eğri büğrü bir yazı:
‘Baba buradan sana küçük bir hediye,
Evimizin resmini yolluyorum,
Belki özlemiştir diye.’*

*Bahçede genç bir kadın,
Sırtını dayayacak bir ağaç bulabilmiş hele,
Belliki havalar soğumaya başlamış,
Kalkık çünkü mantosunun yakası
‘Seni işte bu çimenlikte,
Savaş bitene kadar bekleyeceğim ’diyor.”²⁶⁹*

Yukarıda da değinildiği gibi savaşa gidenler kiminin eşi kiminin babasıdır. Onları, bin bir ümitle bekleyenler, en azından onların döneceği ümidiyle yaşamışlardır. Ne çare ki bu ümit onları ayakta tutmaya yetmemiş, zamanla gidenin gelmediği ve

²⁶⁸ Aydın, **a.g.e**, s. 164.

²⁶⁹ Tekin, **a.g.e**, (Aydın eski milletvekili Eğitimci-Yazar: **Mustafa Kemal Yılmaz Ölü Askerin Cebinden Çıkanlar**),s. 399.

sadece çaresiz bekleyiştten oluşın bir vaziyete dönüşmüştür. “*Belki özlemiştir diye*” ifadesi hasret çekenlerin sadece gidenlerin yakınları değil aynı zaman da askerlerin kendilerinin de olduğunu hatırlatır bizlere. Bu durum, zamanla “*Evimizin resmin yolluyorum*” da olduğu gibi evlada, eşe olduğu kadar yuvaya da duyulan büyük bir hissiyat haline gelmiştir.

Ana baba özleminin hasretle yoğrulurarak anlatıldığı bir başka örnek dörtlükte bu hissiyatın bayrakla bütünleştiği görülür:

*Sancağımız kırmızı, hilalimiz beyazdır
Ana, baba özlemdir, şahadetse niyazdır.
Allahuekber hala dayanılmaz ayazdır,
Sarıkamış içinde gözyaşımız har bizim.”²⁷⁰*

Başka bir şair, geride kalan gözü yaşlı insanların şehitlere özlemini hüsrın dolu bir bakış açısıyla şöyle yansıtmıştır:

*“(…)
Ellerinde soldu taze kınası,
Herkesede tatlıdır kendi balası,
Ey şehit anası, şehit babası,
Bu gece de gözümü uyku tutmadı.*

*Günler diyin mektup boynumda durur,
Yaralı sevdiğim boynumu burur,
Yetim yavrularım hep seni sorur,
Bu gece de gözümü uyku tutmadı.*

*Kaç defa yoluna çıktım, ağladım,
Elimi koluma soktum, ağladım,
Cansız hayaline baktım, ağladım,
Bu gece de gözümü uyku tutmadı.
(…)”²⁷¹*

²⁷⁰Özkaya, a.g.d, (İhsan Turhan, Sarıkamış Anısına), s. 8.

Anlatılanlara bakılacak olursa ozanımızın yaşadığı sıkıntı oldukça açıktır. Bunu her kıtanın sonunda yinelenen “*Bu gece de gözümü uyku tutmadı*” mısrasında görmekteyiz. Burada ayrıca belirtilmesi gereken bir mevzu da “*Kaç defa yoluna çıktım, ağladım*” da olduğu gibi gideni gelmeyeceğini bile bile hasretle beklemedir. Elbette bekleyenler sadece gözü yaşlı gelinler değil bu durumdan acı bir şekilde nasibini almış “*Yetim yavrularım hep seni sorar*” mısrasındaki yetim çocuklardır.

4.5. İlahi Bir Haykırış: Din

*“Ey şehid oğlu şehid, isteme benden makber,
Sana ağuşunu açmış duruyor Peygamber.”*

Mehmet Akif Ersoy*

Allah’a inancımız, tarih boyunca yapılan savaşlarda, edilen cenklerde, muharebelerde ve daha pek çok durumda adeta ordunun kalkanı olmuştur. Bu güçlü maneviyat, Allah adıyla çıkılan yolda yüce Rabbe gönülden bağlılığı da akabinde getirmiştir. Bu duygularla donanmış Türk ordusu, çıktığı bütün yollarda Allah’a olan güvenini hiç yitirmemiş, ondan gelecek her şeyi büyük bir minnetle kabule geçmeyi bilmiştir. Onları her türlü zorluğa karşı ayakta tutan şey işte bu “iman duygusu” olmuştur. Keza kahraman Türk ordusunun bu duygularla donanarak çıktığı yollardan biri de Sarıkamış Harekâtı’dır. Bu harekâtta, içinde bulunulan koşullar ne olursa olsun ordu son dakikaya kadar Allah yolunda mücadeleden kaçınmamıştır. Nitekim onlara böylesi mücadele ve direnme gücü veren bir başka anlayış da milletimizin iliklerine kadar işlemiş, kökleri yüzyıllar öncesine uzanan “ölürsem şehit kalırsam gazi” düşüncesidir. Bilhassa bu konuda şehitliğin Kur’an ve sünnette övülmüş bir mertebe olması ve İslam inancına göre şehitlerin cennetle müjdelenmesi²⁷² bu düşüncüyü daha bir pekiştirmiştir. Ne mutlu bizim kahraman askerlerimize ki sonu hezeyan olan bir harekâttan alınlarının aklıyla böylesi bir mertebeye ulaşarak çıkmışlardır.

²⁷¹ Alptekin-Güzel, a.g.e,(Ustası Murat Çobanoğlu olan “ **Aşık Çiftçioğlu**” mahlaslı **İlgar Çiftçi**, *Tutmadı*) s. 115.

* Ersoy, a.g.e, (**Asım** bölümü *Çanakkale Şehitlerine* adlı şiirden alıntıdır.), s. 357.

²⁷² Tutar, a.g.e, s. 125.

Böylesi yüce bir mertebeye ulaşmış Sarıkamış Harekâtı şehitlerinin aziz hatırasını yaşatmak adına yazılmış şiirlerde de bu güçlü iman duygusuna vurgu yapıldığı görülmektedir. Hatta bu konuda yazılmış şiirlerin bazıları besmele ile başlamaktadır:

*“Başladım destana dedim bismillah,
Harbe hazır olduk ümüdümüz Allah,
Yetmiş yaram olsa dönmezem Billah,
Eski vatanımı alana kadar.”*

Hasankaleli Hasan adlı bir gazinin ağzından alınmış *Olan Kadar* başlıklı destanın yukarıda verilmiş ilk kıtasında görüldüğü gibi “Allah” adı anılarak giriş yapılmıştır.

Destan dini mefhumlar eşliğinde şöyle devam etmektedir:

*“Ramazan ayında harp ilan olundu,
Mübarek Ramazan kazaya kaldı,
Analar sedası bağrım deldi,
Çarpışalım ömrümüz bitene kadar.*

*Hareket eyledik Cuma gecesi,
İstikbale çıkmış genci kocası
Hem alay müftüsü mektep hocası
El kaldırıp dua edene kadar.
(...)”²⁷³*

Bu destanı yazan gazi Rus saldırısına şahit olmuş bir zat olmakla birlikte, ikinci kıtada da anlattığı gibi bu destanı da saldırının Ramazan Bayramına denk geldiği gün söylüyor. Fakat destan, ölümünden çok kısa bir zaman önce kahramanımız, hasta düşüp Pasinler Devlet Hastanesi’nde yattığı gün yani 1330 yılında destanını dile getiriyor ve sonunda iyileşeceği günün özlemini çekerken nasip olsa da bu destanı bir de kendi memleketimde söylesem diye sabırsızlanırken birkaç gün sonra bu dileğini yerine getiremeden hakkın rahmetine kavuşuyor.²⁷⁴ Ayrıca burada Müslümanların da mübarek saydığı “Cuma günü”ne o gün diğer günlerden daha mübarek sayıldığı için harekete geçildiği vurgusu yapılmıştır.

²⁷³ Aydın, a.g.e, s. 214-215.

²⁷⁴ a.g.e, s. 214.

Bu konuda Aşık Dursun tarafından yazılmış 1914-1915 *Sarıkamış Harekatı ve Köylerin Kırğını* adlı bir destanda geçen:

*“İmkan eden bize Hazreti Hünkar
Yoldaşın Hızr olsun ey nur-i Enver”*

“hızr” adıyla Enver Paşa’ya dua edilmesi yukarıda anlattıklarımızı destekler vaziyettir. Harekata gitmeden önce komutana yapılan bu dua her şeyden önce Allah’a sığınışın ve ondan bir yardım bekleyişin açıkça görünür bir ifadesidir. Yine aynı destanda geçen:

“Ya Rabbi, İslam’ı Urus’tan kurtar”

Bu nida vatani hislerimizin dini duygularımızda yankı bulmuş şeklidir. Allah’a “*Ya Rabbi*” diye gönülden yapılmış bu yakarışın akabinde gelen -“*İslam’ı Urus’tan kurtar*”- dua, kanımızca ordunun en büyük zırhı olmuştur. Nitekim bu seslenişle doruk noktasına çıkan iman duygusu, Rusları durdurmaya yetmese de amaca giden yolda orduyu manen daha da güçlü kılmış, onları kurtuluşa erdirecek yegane kuvvet olmuştur. Aşık Dursun, bu duyguların meydana getirdiği maneviyatla dua içinde destanına bu satırlarla son vermiştir:

*“(…)
Talancının sanma gönlü yumuşak,
Allah yardım etsin kime danışak*

*Duam budur dertli gönlüm siline,
Otuzbir’de bu destana yetiştim.”²⁷⁵*

Onuncu Kolordudan bir er’in Sarıkamış Harekâtı sırasında koştığı bir başka destanda ise- 1915’te *Kars Ovasına Giren Askerlerin Destanı*- dini duygular şöyle dillenmiştir:

*“(…)
Anda harbe girdik hasbeten lillah,
Bin Rus’a bir nefer etmez eyvallah,*

²⁷⁵ Kırzioğlu, a.g.e, s. 106-107.

*Yardımcımız olsun Hazreti Allah,
Bir nefer, bir zabıt kalana kadar.”²⁷⁶*

Görüldüğü üzere harekâtı dini duygular eşliğinde “*hasbeten lillah*” söylemiyle Allah için, Allah yolunda başlamıştır. Bu söylem orduya güç vermiştir. Çünkü onlar için bu harekâtın amacı kazanmak dışında ilah yolunda can vermektir. Ayrıca “*Bin Rus’a bir nefer etmez eyvallah*” söylemi de bu konuda cesaret noktasında orduya güç vermiş ve böylelikle Türk ordusunun Rus ordusu karşısındaki dik duruşu, cesareti ortaya konulmuştur. Bunu yaparken de tekrardan manevi coşkuyla Allah’tan “*Yardımcımız olsun Hazreti Allah*” şeklinde yardım istenmiş ve onları kutlu yollarında güçlü kılmış bir etken olmuştur. Benzeri konunun işlendiği bir başka şiirde ise:

*“Her taraf kar duman yağıyor tipi,
Mehmet’im dağlarda Sarıkamış’ta,
Tutunacak tek dal Allah’ın ipi,
Yürekler dağlarda Sarıkamış’ta.”²⁷⁷*

“*Tutunacak tek dal Allah’ın ipi*” ifadesinde olduğu gibi her şeyden önce yine Allah’a sığınış, ona güveniş söz konusu olmuştur. Allah’a sığınışın, ondan yardım dileyişin dile geldiği bu şiirler dışında bu uğurda can vermişlere Allah’ın rahmetiyle muamele edeceği de belirtilmiştir:

*“Örtünü at üstünden göster bize kahraman,
Cesur, atılğan, yiğit dünyada eşsiz insan,
O kefansız uyuyan yurdumun Mehmed’ini,
Yağdırıyor Tanrı bak onun için rahmetini.”²⁷⁸*

Elbette ki Allah’a güvenle donanan bu maneviyat akabinde birlik ve beraberliği getirmiştir. Din olgusuyla daha da pekişen bu sözcüğün örnek kullanımını Keza Kağızmanlı Hıfzı tarafından ilerleyen ordumuza ithafen yazılmış 1914-1915 Kışında

²⁷⁶ a.g.e, s. 91.

²⁷⁷ Alptekin-Güzel, a.g.e, (Çukurovalı Aşık Harika Ufuk , *Sarıkamış’ta*), s. 57.

²⁷⁸ Aydın, a.g.e, s. 179. (Bu dörtlük, Nurhan Aydın tarafından Mehmet Gökalp’in *Karşının Sesi Dergisi*, S.1, s.23’teki 28 Eylül 1920 *Mehmetçik Sarıkamış’ta* adlı şiirinden alıntılanmıştır.)

İlerleyen Ordumuza Destan'da birlik ve beraberlik temasına şöyle vurgu yapmaktadır:

“(…)

Din-kardeşi Ehl-i iman'dır bugün,

Can kurban olacak zamandır bugün.”

Birlik ve beraberlik olgusu “*kardeş*” sözcüğü kullanılarak anlatılmış, Türk ordusunun derin duygularla bezenmiş Allah'a olan inanç ve bağlılığı hamasi duygularla donanmış cesaretini arttırmada önemli bir etken haline gelmiştir. Ayrıca bu birlik ve kardeşlik duygusu onların düşman karşısındaki en büyük silahları olmuştur. Şiirin devamı içerisinde şehitlerin cennetle müjdelenmesine, İslam birliğine “*cennet*” ve “*İslam*” sözcüklerini barındıran ifadelerle coşkulu bir şekilde şöyle değinilmiştir:

“(…)

Gaziler Hu-çeker, sağ ve solumuz,

Şehidler, Cennet'e mihmandır bugün.

Önünde düşmanı olur perişan,

Ehl-i İslam derdine dermandır bugün.”

Kağızmanlı Hıfzı'nın bu şiirinde büyük bir felaket olarak addedilen Nuh Tufanı'na²⁷⁹ gönderme de vardır. Harekatta yaşananlar kutsal kitap ve efsanelere göre bildiğimiz

²⁷⁹ Hz.Nûh'un Sâm, Hâm ve Yâfes (Yâfet) adındaki üç oğlu dünyaya geldikten sonra (Tekvîn, 5/32). Allah, Nûh'tan bir gemi yapmasını ister ve hangi ağaçtan, hangi ölçülerde olacağını da bildirir. Nûh gofer ağacından uzunluğu 300, genişliği 50, yüksekliği 30 arşın olan üç katlı gemiyi inşa eder. Gemiye Nûh ve eşiyle üç oğlu ve eşleri binerler. Ayrıca kuşlar, sığırlar ve toprakta sürünenlerden, her canlı türünden erkek ve dişi olmak üzere birer, eti yenilenlerden ise (kaşer olanlardan) yedişer çift gemiye alınır (Tekvîn, 6/14-21; 7/2). Rivayete göre Nûh 480 yaşında iken gemi yapma emri almış, bu emirden sonra geminin yapılacağı sedir ağaçları dikilerek büyümüş ve ancak 120 yıl sonra gemi tamamlanmıştır. Nûh 600 yaşında iken tûfan başlar (Tekvîn, 7/6). Kırk gün süren ve yüz elli gün boyunca suları yeryüzünü kaplayan tûfan sonrasında (Tekvîn, 7/117; krş. 7/24) Nûh ve gemidekiler karaya çıkar. Nûh, Rabb'e bir mezbah yaparak her temiz hayvandan ve kuştan yakılan takdime arzeder. Buna memnun olan Rab ise artık bir daha toprağı lânetlemeyeceğini belirtir. Allah, Nûh'u ve oğullarını mübarek kılıp onlara çoğalıp yeryüzünü doldurmalarını emreder ve her şeyin onların emrine verildiğini, hareket eden her hayvanı yiyebileceklerini bildirir. Buna karşılık kanlı et yememelerini ve insan kanı dökmemelerini ister ve bir ahid yapar. Nûh vasıtasıyla Allah ile bütün insanlar arasında yapılan bu ahde göre insanlar, Allah'ın bildirdiği kurallara uydukları takdirde bir daha tûfan gibi bir musibet meydana gelmeyecektir ve bu ahdin alâmeti gök kuşağı olacaktır (Tekvîn, 8/13-9/17). (“**Nuh**”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 33, İstanbul 2007, s. 225.)

Allah'ın insanoğlu üzerine ceza amaçlı gönderdiği Nuh-Tufanına benzetilip “melekler” şahit gösterilerek şöyle anlatılmıştır:

“(…)

Yerde insan ağlar gökte melekler,

Koptu Nuh-Tufanı dumandır bugün.”²⁸⁰

Sarıkamış Harekâtı'nın manevi bir ruhaniyetle ele alındığı aşağıdaki satırlarda ise Hz. Muhammed (S.A.V)'den ve yine meleklerden bahs olunmuştur. Bu bağlamda şehitlerin melekler gibi gökyüzüne uçuşu olgusu üzerinde durulmuştur. Soyut bir durumu hayal ettiren bu olgu “Güler Peygamber” ifadesiyle bizleri adeta bir rüyada gezdirir:

“(…)

Kefenin kandır Mehmed'im

Yorganın kar

Okşar melekler

Güler Peygamber

Uçan bir kuşsun Mehmed'im

Açan bir gülsün sonsuza kadar.”²⁸¹

Şehitlerin meleklerle benzetilmesi noktasında yazılmış bir başka şiirde geçen aşağıdaki dördlük yine bu hususta bir örnek teşkil etmektedir:

“Demeyin kardelen yandı ciğerim,

Hesaplar çok ağır yaram çok derin,

Ağırdır dostlarım, ağır kederim,

Melekler uçtu Sarıkamış'ta.”²⁸²

1915 yılının ilk günlerinde ordumuzun Sarıkamış'a varacak olduğu günlerde Kars yöresi halkının sevinçleri doruğa çıkmış, ümitleri artmıştır. Sarıkamış'ın Karahamza köyünde söyleyeni belli olmayan bir destanın ilk mısralarında o günlerde yüce Allah'tan beklenen umudun ordunun bakış açısından bizlere yansıması şöyledir:

²⁸⁰ Aydın, a.g.e, s. 176-177.

²⁸¹ a.g.e, (İlhan Demirci , Sarıkamış Şehitleri) s. 181.

²⁸² Özkaya, a.g.d, (Ömer Ekinci Micingirt, Sarıkamış'ta), s. 4.

*“Mevla’nın ihsanı çoktur, bak
Koçak Türk eyledi, Urus’u naçar
Zemheride olan bu yaza gel bak.”²⁸³*

Görüldüğü üzere her ne olursa olsun “*Mevla’nın ihsanı çoktur*” diyerek Allah’tan ümidi kesmemek noktasında ona sırtını dayamanın verdiği biri güven söz konusudur. Anlaşılan o dur ki karakış, gönüllerdeki umutla yaza dönmüştür. Benzeri bir duygu, aşağıdaki satırlarda da söz konusudur:

*“(…)
Her yiğide teselliydi rıza-yı ilahi
Şehidimin ahı tutacak sebebine vallahi.”*

Pek tabii ki bu duygular akabinde gelen de dualar da askerler için tuttukları en önemli yoldur. Çünkü dualar, onları hidayete erdirecek en büyük silahlarıdır. Ve Allah’ın birliği zikredilerek yine aynı şiirin bir başka bölümünde şöyle duada bulunulmuştur:

*“(…)
Buzları eriten tekbir: ‘Allah-u Ekber!’
Dualar hep bir: Rabb’im kıl bizi muzaffer.”²⁸⁴*

Büyük bir maneviyatla edilen tüm bu dualar ne yazık ki karşılık bulmamış, büyük bir hezimete uğrayan Mehmetçik, ölümle burun buruna gelmiştir. Hakka kavuşma esnasındaki o anın “melek” ve “cennet” kavramlarıyla bir şehidin ağzından anlatıldığı aşağıdaki satırlar, kanımızca bunları okuyanların yüreğinde büyük bir burukluk yaratmaktadır:

*“(…)
Buzdan bir düşman tutmuştu sanki ayaklarımdan...
Sesimizi duymaz olmuştu artık hiçbir komutan,
Son anda melekler şefkatle ısıtıyordu üşüyen ellerimizi...
Baktım, karların içinden göründü anamın o nurlu yüzü,
Bakıyordu bir yerden eşimin o ceylan sürmeli gözü,
Duydum, ‘Yavrum haydi gel!’ der gibiydi babamın sözü,*

²⁸³ Tekin, a.g.e, s. 37.

²⁸⁴ Kara Düşen Kırk Ateş, (Asiye Yılmaz Aslan ,Sarıkamuş), s. 34-35.

*Artık Sarıkamış olmuştu bize, bir nur denizi...
Meleklerle gamze olacaktı meğer yüzlerdeki buzların izi,
Sarıkamış'ta bedenlerle, cennette ruhlarla bekleriz sizi... ”*

Bu mısralarda çalışmamızın “şehitlik” temalı kısmında (Bkz. Ulvi Bir Mertebe: Şehitlik, s.55.) ele aldığımız gibi şehitlerin Kur'an-ı Kerim'de cennetle müjdeleneceği olgusu özellikle “...cennette ruhlarla bekleriz sizi” ifadesiyle vurgulanmıştır. Keza bu duruma şiirin devamındaki şu satırlar da örnek teşkil etmektedir:

*“Zaman haklı çıkardı, eşim cennete gitti diyen nenemi,
Cennetteki törende gördüm, 93 Harbi'ne giden dedemi...
Dün akşam Cennet'e bir başka şehitler ordusu geldi yeniden,
Yüzleri ay gibi parlıyordu, kimi Çanakkale'den, kimi Yemen'den.
(...)”²⁸⁵*

Bu şekilde cennetle müjdelenecek hakka yürüyen şehitlerin geride bıraktıkları eşlerinin, çocuklarının, ana ve babalarının yaşadıkları üzüntü, hayalkırıklığı ise şüphesizki hafızalardan silinecek gibi değildir. Zira bu durumu kabullenmek de bir o kadar zor olmuştur. Ancak bu noktada belkide gönüllere bir nebze olsun ferahlık veren gidenlerin Allah yolunda vatan uğruna can vermiş olmaları, düşüncesidir. Bundan sonra geride kalanlara düşen Kur'an okumaktır:

*“(...)
Bekledi düşman viran, Türkler Turan olacak,
Kim derdi; İsimsizlere yıllarca Kur'an okunacak?”²⁸⁶*

Son olarak bu konuda gelecek nesillere din kardeşliği ekseninde nasihat edilen Erzincanlı “Aşık Hayali” mahlaslı Zeki Altunsay'un *Yiğitleri Şimdi Yatar Burada* adlı şiirinden birkaç kıtaya yer vermek istiyoruz:

*“(...)
Bayrağı, tüfeği asmış sağına,*

²⁸⁵ Atılğan, **a.g.b.**, s. 239. (*Sarıkamış Şehitlerine* adlı bir şiirden alıntılanan bu parçanın yazarı hakkında bilgi verilmemiştir.)

²⁸⁶ **Kara Düşen Kırk Ateş**, s. 34-35.

*Toprak ana nasıl basmış bağrına,
Kurban olmuş bu vatanın uğruna,
Yiğitleri şimdi yatar burada.*

*Ey yolcu geçme sen bir Fatiha'sız,
Ahmeri kardeşin olur rahatsız,
Bu toprağın oğlu kayıtsız, şartsız,
Yiğitleri şimdi yatar burada.*

*Ruhu bizi görür üzme yazıktır,
Ruhlarına Kur'an oku azıktır,
Onu sevmeyenin kanı bozuktur,
Yiğitleri şimdi yatar burada.”²⁸⁷*

Görüldüğü gibi şair, gelecek nesillere “*Kurban olmuş bu vatanın uğruna*” söylemindeki gibi kahramanca mücadele etmiş atalarının bu uğurda can verdiklerini anlatmış, “... *geçme sen bir Fatiha'sız*” diyerek de duaya layık olduklarını belirtmiştir. “*Ruhlarına Kur'an oku azıktır*” ifadesiyle de bunu desteklemiştir. Dini duygularla büyük coşku içerisinde verilmiş bu mesajlar gelecek nesiller adına dikkate değerdir.

4.6. Şiirlerle Resmedilen Komutan: Enver Paşa

“Hayatımın sonuna dek mefkureme doğru yürüyeceğim.

Mefkurem, sevgili vatanımın büyüklüğü ve refahıdır.”

Enver Paşa*

Bir tarihi felaket olarak bilinen Sarıkamış Harekâtı, tarihi mazimizden bugüne sadece bu yönüyle değil bu felakete sebep olanlar açısından da sürekli sorgulanır olmuştur. Bu durum doğal olarak akıllara harekâtı yöneten komutan Enver Paşa'yı getirmektedir. Çalışmamızın Enver Paşa ile ilgili olan kısmında da bahsettiğimiz gibi (Bkz. Eleştirilerin Odağında Vatansever Bir Lider: Enver Paşa, s. 17.) yaptığımız araştırmalar neticesinde de birçok yönden olumsuz eleştirilerin hedefinde olduğunu

²⁸⁷ Alptekin-Güzel, **a.g.e.**, s. 76-77.

* Köseoğlu, **a.g.e.**, s. 169.

anladığımız Enver Paşa, pek tabi olarak bu durumdan muzdarip bir kahraman profili çizmektedir. Biz de çalışmamızın bu bölümünde hakkında pek çok şey yazılıp çizilmiş Enver Paşa'nın şiirlerde kendine nasıl bir yer edindiğini, onunla ilgili düşüncelerin ne şekilde dillendiğini ele almaya çalışacağız.

Bu konuda ilk olarak Kağızmanlı Hıfzı'nın ilerleyen ordumuza ithafen yazdığı şiirinde Enver Paşa'dan nasıl övgüyle bahseden mısraları ele almak istiyoruz:

“(…)
Ordumuz Soğanlı Dağları'n aşdı;
Moskoflar ürküştü, tedbiri şaşdı;

Enver Paşa, Paşalar'ın zireği;
Hürriyet mülkünün orta diğeri;

Kışın Zemberi'de dağları sardı;
Dediler:Ser çekti, İran'a vardı;
(…)”²⁸⁸

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Enver Paşa, harekâtın en başında gelecek olan büyük felaketten habersiz ordunun gözündeki “*Enver Paşa paşaların zireği*” nde olduğu gibi adeta bir kahramandır. Keza bu kahramanlık Sarıkamış'ın Karahamza köyünde adı bilinmeyen biri tarafından söylenmiş bir destanda da ifade bulmuştur:

“(…)
Yaşa Enver Paşa ordu serdarı,
Urus'un ömrünü eyledi yarı,
'Alındı Ardahan'müjdeli haberi,
Donattı cihanı, sen bize gel bak.”²⁸⁹

Nitekim böylesi övülen bir kahramanla harekâtın kazanılacağına olan inanç da sonsuz bir hal almıştır. Bu inançla daha da yüceltilen Paşa, daha da ileri gidilerek serdar olarak nitelendirilmiştir.

²⁸⁸ Aydın, **a.g.e.**, s. 176.

²⁸⁹ Tekin, **a.g.e.**, s. 37.

“(…)
Al-Osman’a Urus etti hileyi,
Horum’da bozuldu yedi silleyi,
Serdar Enver Paşa gelir Kars deyi,
Sabit-kadem pehlivana yetiştin.”²⁹⁰

Böylesi övülen Enver Paşa, harekâtın ilerleyen günlerinde vaziyetin tam tersi bir hal almasıyla bu methiyelerden mahrum kalmıştır. Ordunun harekâtın başarısına olan tavrı değişmiş, Enver Paşa’nın da zafere olan inancı yıkılmıştır. Enver Paşa’nın Rusların hamlesi karşısındaki tavrı şöyle olmuştur:

“(…)
Enver Paşa dedi: Ardahan uzak
Urus kurdu başımıza bir tuzak
Bir yanda saldatlar, bir yanda kazak
.....”²⁹¹

Bu mısralardan anlaşıldığı kadarıyla Enver Paşa, Rusların bu saldırıları karşısında içinde bulunulan kötü koşullara rağmen harekâta devam etmekte ısrarcıdır. Tıpkı aşağıda verilmiş: “Söz geçmedi asla Enver Paşa’ya” ifadesinde olduğu gibi:

“(…)
Yüce dağlar beyazlara boyanır,
Eksi kırk derece can mı dayanır,
Kanı donan asker nasıl uyanır
Savaşmadan göçtü Üçüncü Ordu”

Söz geçmedi asla Enver Paşa’ya,
İzzet Paşa düştü bir telaşaya,
Bu çetin şartlarda kimler yaşaya,
Bezsiz kefen biçti Üçüncü Ordu.”²⁹²

²⁹⁰ Alptekin-Güzel, a.g.e, (Kars/Selimli **Havasi** mahlaslı **Hüseyin Yiğit**, *Yetiştin*), s. 134.

²⁹¹ Solmaz, a.g.e, s. 64.(*Sarıkaş Harekatı’na Koşulan Destan* adlı bu mısralar, 1983 Temmuz’unda Sarıkaş’ın Belencik (Şadvan) köyünden Mehmet Saylak ve Balıklı köyünden Ali Karadeniz ve Eşref Aras ağzından yazılmıştır.)

²⁹² Alptekin-Güzel, a.g.e, (Sivaslı **Aşık Kaptani** mahlaslı **Mehmet Köşe**, *Üçüncü Ordu*), s. 142.

Dondurucu soğuğa dayanamayan bedenlere rağmen düşman üzerine durmaksızın yürünmesinin getireceği netice tahmin edilerek askerler Enver Paşa'ya yalvarırcasına onu ikna etmeye çalışmışlardır. Adeta herkes:”Komutanım, siz Allahuekber’i bilmiyorsunuz, gelin yapmayın” der gibidir. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi Enver Paşa harekâtın gerçekleşmesi konusunda kararlıdır:

*“ Allahuekber’de Sarıkamış’ta,
Ak kefen görmüştüm yor Enver Paşa,
Planın projen vardı ilk bakışta,
Dağların hışmını sor Enver Paşa.*

*Yöre insanları feryad eyledi,
Yalvarıp yakarıp giryan eyledi,
Dağların sırrını üryan eyledi,
Ne yazık duymadı Mir Enver Paşa.”*

Uyarıların devam ettiği noktada Enver Paşa, öncelikle “*Planın, projen vardı ilk bakışta*” söylemiyle yargılanmıştır. Burada Paşa’nın harekâtın en başında zafer kazanılacağına dair planının orduyu ikna ettiği ve yine bu hususta başarı vaad eder gibi bir proje ortaya koyduğuna dair düşünceler dile gelmiştir. Sonrasında gelen felaket, büyük suçlamalara yol açmış ve Enver Paşa yöre halkının sitem dolu sözlerine maruz kalmıştır.

*“Yanlış hesap maceraya dönüşür,
Ordu zemin bulur ise vuruşur,
Cesaretle güç o zaman buluşur,
Çetin kış önünde var Enver Paşa.*

*Yazın bile buna estirir samı,
Karı fırtınası yutar adamı,
Ayazlar doldurur sanki zamanı,
Zorluk zirvededir olur Enver Paşa.”²⁹³*

²⁹³ Alptekin, a.g.m, (Âşık Mustafa Yıldırım, *Enver Paşa*), s. 39.

Ona yapılan uyarılardan biri de kış şartları dışında Sarıkamış'ın mevsimsel özelliği ile ilgili “*Yazın bile buna estirir samı*” söylemidir. Yazın bile çevresel koşulların olumsuz olduğu söylenirken yapılan planın gidişata uymaması, harekâtın binlerce insanın canıyla ödediği bir bedel halini almasına sebebiyet vermiştir. Bu durum Enver Paşa'yı hayatı boyunca ve ölümü sonrasında büyük suçlamaların odağı haline getirmiştir. Nitekim bir askerin yaktığı türküde de aynı mevzu söz konusudur:

“*Biz Urus'u alt ederdik,
Sebep oldu Enver Paşa.*”²⁹⁴

Enver Paşa'ya sitemler bununla da bitmemiş, özellikle zafer elde edeceklerine dair inançları yıkılan askerlerin Paşa'ya serzenişleri şöyle devam etmiştir:

“(…)
*Emir verdi Enver Paşa,
Rus'unan girdik savaşa,
Biz düşmanı alt ederdik,
Yenik düştük karakışa.*

*Emri alınca Paşa'dan,
Hücum eyledik neşeden,
Zamansız bir harekâtı,
Gelmesinler hiç haşadan.*
(…)”²⁹⁵

Harekâtın bu şekilde büyük bir facia ile sonuçlanması herkeste bilhassa şehit aileleri üzerinde büyük bir şaşkınlık yaratmıştır. Bu durumu, Ardahan/Göleli Aşık Kevseri mahlaslı Dursun Doğan'ın, *Sarıkamış Şehitleri*'nde açıkça görmekteyiz:

“(…)”

²⁹⁴ Ömer Ekinci Micingirt, “*Bir Tarih Yarıldı Sarıkamış'ta*”, “*Şehadetin Adı: Sarıkamış*” Dergisi, s. 72.

²⁹⁵ Alptekin-Güzel, a.g.e, (“*Aşık Sadık Miskini*” mahlaslı Kars/Kağızmanlı **Sait Küçük** “*Maniler*”), s. 124.

*Başta varmış Enver Paşa,
Akıl ermiyor bu işe,
Tutulmuşlar karakışa,
Sarıkamış şehitleri.”²⁹⁶*

Pek tabi olarak yaşanan olaylar Enver Paşa’ya ithamları daha da arttırmıştır. Paşa, bu ahvalden sorumlu tutulurken özellikle şehit yakınlarının yaktıkları ağıtlarda Enver Paşa’nın hırsla kapıldığı ve hırslıyla bütünleşen kibrinin büyük yıkıma neden olduğu söylenmiştir:

*“(…)
Hasan İzzet Paşa azarlanmıştı,
Enver hocasını kötü anmıştı,
İhtirasa, kibre, şana kanmıştı,
Bunun hesabını sor Sarıkamış.*

*Şehit askerlerim içinde Enver,
Ölecekler idi zaten bir gün der,
Enver Paşa uyan hesabını ver,
Gün geçtikçe acı kor Sarıkamış”²⁹⁷*

Yöre halkının Enver Paşa’ya feryadının anlatıldığı bir diğer şiirde askerlerin genç oluşuna üzüntü anlatılırken akabinde gelen söylemler, “*Enver Paşa neden yaktın yüreği*” de olduğu gibi oldukça sorgulayıcıdır. Bunun gibi pek çok sorunun yankılanması cevabı noktasında bizleri yine Enver Paşa’ya götürmektedir:

*“(…)
Doksan bin neferim canım askerim,
Yaşları küçücük şanlı erlerim,
Dağlar geçit vermez kolay mı erim,
Acınız sağlarda Sarıkamış’ta,*

²⁹⁶ a.g.e, s.71.

²⁹⁷ a.g.e, (Çukurovalı Aşık Harika Ufuk , *Sarıkamış*), s. 56.

*Enver Paşa neden yaktın yüreği,
Mevsimsiz zamandı var mı gereği,
Emir verdin ere menzil ereği,
Anlayana ar da Sarıkamış'ta.*"²⁹⁸

Bu bölümde ele alınmış şiirlerde görüldüğü üzere karakışa eşlik eden açlık, susuzluk gibi zor şartlar altında binlerce şehidin verildiği elem bir vakanın sorumlusu olarak Enver Paşa görülmüştür. Sarıkamış Harekâtı'na tanık olmamış bizler, şiirlerden, böylesi çetin şartlar altında mücadeleye devam etmek isteğinde olduğunu anladığımız Enver Paşa'nın o günki gerçek niyetini, bu konudaki amacını ve yaşananları ancak kaynaklar aracılığıyla anlamaya çalışıyoruz. Nitekim görünen o dur ki Enver Paşa-bilhassa ordunun gözünde- bu harekâta büyük umutlarla katılmış bir komutandır. Fakat süreçte yaşananlar, harekâtın hazin sonunu gören Türk halkı için büyük bir yıkım yaratmış ve Enver Paşa'nın yıllarca suçlanmasına neden olmuştur.

Enver Paşa, Sarıkamış Harekâtı döneminde böylesi bir ahval içinde iken harekâtı sonrası dönemde Türkistan'a gidip Basmacı Hareketi'nin²⁹⁹ başına geçmiştir.

²⁹⁸ a.g.e, (Çukurovalı Aşık Hairka Ufuk, *Sarıkamış'ta*), s. 57.

²⁹⁹ **Basmacı Hareketleri**'nin tek gayesi, "Türkistan Türkistanlılarındır" sloganında ifadesini bulan, Türkistan'ı Ruslar'dan kurtararak istiklâline kavuşturmak. 1918 yılında Korbaşı Ergaş'ın liderliğinde Hokand şehrinde başladı ve kısa zamanda diğer bölgelere de yayıldı. Hokand'da üç gün içinde Ruslar tarafından 10.000'den fazla Türkistanlı öldürüldü. 1918'de kırktan fazla korbaşının (Türkistanlı lider) önderliğinde yapılan mücadelelerde ayaklanmalar Fergana vadisine yayıldı. Bu bölgede Ruslar'la birlikte hareket eden Ermeniler 180 köyü ateşe verdiler ve yaklaşık 20.000 kişiyi öldürdüler. 18 Ağustos 1919'da Rus orduları Türkistan cephesi kumandanlığına getirilen Frunze'nin belirttiği gibi Sovyetler'in amacı bütün Türkistan'ı işgal etmektir. Basmacılar ile Kızıl Ordu arasında çok kanlı savaşlar oldu. Fergana vadisinde Mehmed Emin Beg, Şir Muhammed Beg, Nur Muhammed Beg, Hal Hoca ve Korbaşı Parpi gibi liderlerin emri altındaki mücahidler zaman zaman Sovyet ordusuna kayıplar verdirdiler ve mücadelelerini 1921'e kadar sürdürdüler; hatta bölgenin lideri Mehmed Emin Beg 1919'da geçici bir Fergana hükümeti kurduysa da 7 Mart 1920'de Sovyetler'e teslim olmak zorunda kaldı. Yerine geçen Şir Muhammed Beg de Sovyetler'e boyun eğmedi, 3 Mayıs 1920'de geçici bir Türkistan hükümeti kurarak komşu devletlerle münasebet kurmaya çalıştı. Bu arada 31 Mayıs'ta kardeşi Nur Muhammed'i Afganistan'a elçi olarak gönderdiyse de Kızıl Ordu Hıve Hanlığı'nı ve Buhara Emirliği'ni işgal etti. Sovyet Rusya'nın buralarda merkeze bağlı halk cumhuriyetleri kurmasına rağmen halk millî mücadeleye devam etti. Basmacı hareketleri Enver Paşa'nın 8 Kasım 1921'de Türkistan'a gelip başa geçmesiyle daha da şiddetlendi. Onun Türkistan'daki millî mücadelelerin başkumandanı olmasından sonra Ruslar önemli kayıplar verdiler ve 19 Nisan 1922'de barış istemek zorunda kaldılar. Fakat Enver Paşa, "Barış antlaşmasının ancak Türkistan topraklarındaki Sovyet askerlerinin çekilmesinden sonra söz konusu olabileceğini belirterek" bu teklifi reddetti. Bu sıralarda Semerkant şehrinde Türkistan Türk Müstakil İslâm Cumhuriyeti kurulmuştu. Yıllardır bütün Türkistan'ı ele geçirmek için savaşan ve Türkistan'dan çekilmek niyetinde olmayan Sovyetler daha şiddetli saldırılara başladılar. 1922'de Sovyetler'in genel bir saldırıya geçmesi üzerine Basmacı liderleri birbirlerinden ayrılmak zorunda kaldılar ve geçici Türkistan hükümeti dağıldı. Şir Muhammed Beg Afganistan'a geçti, diğer liderlerden Muhyiddin Beg öldürüldü, Canı Beg de teslim oldu. 4 Ağustos 1922'de Belcuvan'a giren bir Sovyet birliğine karşı bizzat yakın muharebeye katılan Enver Paşa on bir Rus'u öldürdü, fakat karşı tarafın makineli tüfek ateşi altında kendisi de şehit oldu. (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, "**Basmacı Hareketi**", Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.5, İstanbul 1992, s. 107-108.)

Bundan sonraki süreçte Enver Paşa için yeni bir dönem başlamıştır, denilebilir. Türkiye’de bin bir ithamla yargılanan Paşa, Basmacı Hareketi’ndeki çabasından dolayı Türkistan’da oldukça methedilmiştir. Bunu ise Basmacıların söyledikleri bir halk türküsünden anlıyoruz:

*“Bu dağlarda kim yatar!
Genç askerler yatar orada...
Göğüsleri kaya gibi...
Atarlar Rus düşmanlara kurşunu...
Askerlerimiz gençtir.
Yolları çok çetin ve taşlı...
Fakat onları kim gençleştirdi.
Ki onun yüksek hedefi hürriyettir.
Onun en
büyük rehberi Enver Paşa.
Bataklıklardan ve derelerden askeri çıkarır.
Onun hedefi hürriyet, memleketin ve milletin hürriyeti!..
Onun dünyalar değer hayatına paha biçilmez.
O rehberimiz Enver Paşa!”³⁰⁰*

³⁰⁰ Yaver Suphi Bey, **a.g.e**, s. 228-229.

Çalışmamızın Sarıkamış Harekâtı'na dair yazılmış şiirlerin tematik olarak ele alındığı “Harekâtın Sanata Düşmesi: Şiirde İfade Buluş” bölümüne, 1971 yılında Sarıkamış Tümen Komutanlığı yapan **Muzaffer Erendil**'in yazdığı ve Bando Binbaşı **Halit Çolak**'ın bestelediği adeta Sarıkamış'ın bütün özelliklerini ortaya koyar şekilde yazılmış *Sarıkamış Marşı*” ile son veriyoruz:

SARIKAMIŞ MARŞI

“Sarıkamış şehit yurdu,

Erleriyle milli ordu,

Kahramanlar koşuyordu,

Senin için, senin için.

Kırk yıl düşmana dayandın,

Gönülden vatani andın,

Orda ateş, burda yangın,

Senin için, senin için.

İhtiyarın delikanlı,

Laleleriyle Soğanlı,

Oyunların anlı, şanlı,

Senin için, senin için.

Sarıkamış zümrüt belde,

Yeşili gör hele gel de,

Ay-yıldızlı bayrak elde,

Senin için, senin için.”³⁰¹

³⁰¹ Özkaya, **a.g.d.**, s. 148.

5. ŞİİR METİNLERİNİN DİL VE ÜSLUP İNCELEMELERİ

5. 1.Sembolik Anlatım ve Slogan Dil

“Şiir, dildir- düzyazıda veya konuşmada uğradığı bozulmadan önceki, ilk dildir-ama aynı zamanda fazladan bir şeydir. Bu şey ise yalnızca dille ulaşılabilse de dille açıklanamaz. Sözden doğan şiir, kendisini aşan bir şeye açılır.”

Octavio Paz *

Duygu ve düşüncelerin estetik ifadesi olan edebiyat, bir anlatım sanatı olarak gerek nazımda gerekse de nesirde farklı şair ve yazarların kaleminde çeşitli anlatım şekilleriyle kendini göstermiştir. Nitekim bunlardan biri sembolik diğeri ise sloganik anlatım tarzıdır. Bu noktada ilk olarak sembolik anlatımdan bahsedecek olursak bu anlatım şeklinin kendini daha çok şiirde göstermiş olduğunu görmekteyiz. Keza birçok şair, bu anlatım yöntemini şiirde kullanmıştır. Şairlerin böyle bir anlatıma gereksinim duyma amaçları kendilerini kullandıkları bu dilin ardına saklamakta yatmaktadır. Bu tür bir yöntem her ne kadar yanlış/eksik anlamalara yol açsa da yine de duygu ve düşüncelerin doğrudan değil de örtük bir biçimde, daha doğrusu birtakım sembolik değerler üzerinden dile getirilmesi, anlatılanların daha ilgi çekici olmasına ve okuyucunun yaratıcı düşünmesine vesile olmaktadır.³⁰²Bu vesile ile de görünenin ötesinde görünmeyeni anlatma amacı yüklenen şiir, okuyucunun yaratıcı hayal dünyası çerçevesinde farklı boyutlara bürünür.

Bu anlamda bir önceki bölümde tema olarak incelediğimiz Sarıkamış Harekâtı konulu şiirlerde de sembolik anlatımlara yer verildiğini ve bu şiirlerin bir kısmında ozanlarımızın içlerinde birikmiş yoğun duyguları bu anlatım dilini kullanarak ifade ettikleri görülmektedir. Bu konuda vermek istediğimiz ilk örnek Ramazan İnan'ın *Sarıkamış Şehidine* adlı şiiridir. Bu şiirde şair bu büyük felakete sebep olan “**kar**” algısını “**gelin**”sözcüğü ile yansıtmış ve bu sözcüğü renklerin benzerliği itibarıyla de

* J-L. Joubert, **a.g.e**, s. 93.

³⁰² Şener Demirel, “*Sembol, Sembolik Dil ve Bu Bağlamda Mesnevi'nin İlk 18 Beytindeki Sembolik Unsurlar*”, **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, S. 4/3, Yaz 2012, s. 916.

sembol olarak kullanmıştır. Bu şiirde işaret edilen bir başka sembol ise ikinci dörtlükte geçen “**kor**” sözcüğüdür. Bu sözcükle de koşulların zorluğu sebebiyle zafere giden yolun çetin oluşu “**kor**” sözcüğü ile sembolik bir anlam kazanmıştır:

*“Bir aralık ayıydı, kasvetli ve ayazlı,
Allahüekber Dağı **gelin** gibi beyazlı,
Yola çıkmıştı doksan bin nefer sözlü, sazlı,
Hakkını helal eyle Sarıkamış şehidi.*

*Bu yol ki; çetin ve güçtü, aşılması zordu.
Üstünden geçmen gereken bembeyaz bir **kordu**,
Adım adım yürüyecekti koskoca ordu,
Hakkını helal eyle hamiyetli şehidim.”³⁰³*

Herakat için çıkılmış yolda karakış geri dönüşü imkansız kılmıştır. Bu noktada koşullar, bedenlerin buz kesmesine sebep olurken yağan kar ordunun üzerini örtmekte ve bu manzara aynı şiirin devamındaki bir başka dörtlükte geçen “**kar**” sözcüğünün “**beyaz kefen**” ile özdeşleştirilerek ifade edilmesine sebebiyet vermektedir:

*“Daha yola başlamadan buz kesti bedenini,
Farkındaydın gideceğin uzun mesafenin,
Bilemezdin **kar** olacaktı **beyaz kefenin**,
Hakkını helal eyle kanı sıcak şehidim.”*

Beyaz renk hususunda örnek verilecek bir başka şiirden alınmış aşağıdaki mısralarda geçen “**beyaz örtü**” sözcük grubu yine **kar**’la özdeşleştirilerek anlatılmıştır:

*“(…)
Sarıkamış yolları
Beyaz örtüyle kapandı;
Geçit vermez yüce dağlar
Önlerinde uzandı.*

³⁰³ Özkaya, a.g.d, s. 11.

Göz gözü görmüyor
Tipi, rüzgar, kar...
Engel mi bunlar Mehmed'e
Sende vatan sevgisi var!"³⁰⁴

İlhan Demirci'nin *Sarıkamış Şehitleri* adlı şiirinde de yoğun yağışıyla askerin üzerini örten **kar**, "**yorgan**" sözcüğü kullanılarak sembolleştirilmiştir:

"(...)
Kefenin kandır Mehmed'im
Yorganın kar
Okşar melekler
Güler Peygamber
Uçan bir kuşsun Mehmed'im
Açan bir gülsün sonsuza kadar." ³⁰⁵

Harekâtın felaketle bitme nedenlerinden olan karakışın neticesi "**kar**"ın yoğun yağışı sonucu dağların beyaza bürünmesi renk benzerliği dolayısıyla da yine "**gelin**" sembolüyle anlatılmıştır. Bu bağlamda "**gelin**" sözcüğünün sembolik olarak oldukça sık kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu gelin sözcüğünün "**kefen**" ve "**kar**" sözcükleriyle renk itibarıyla benzer olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun bir diğer sebebi de harekâtın bir düğünmüşçesine algılanması ve şehitlerin de ölüme giden bir gelin gibi yansıtılmak istenmesidir. En nihayetinde zafer kazanmak amaçlı mücadele edilmiş bu hareket, her ne kadar facia ile sonuçlanmış olsa da, ordunun gönlündeki zaferidir ve ölüme yürüme noktasında onların düğünüdür:

"Bir aralık ayıydı, kasvetli ve ayazlı,
Allahuekber Dağı **gelin gibi beyazlı**,
Yola çıkmıştı doksan bin nefer sözlü, sazlı,
Hakkını helal eyle Sarıkamış şehidi." ³⁰⁶

³⁰⁴ a.g.d, (Berna Işık, *Kardelenler*) s. 15.

³⁰⁵ Aydın, a.g.e, s. 181.

³⁰⁶ Özkaya, a.g.d, (Ramazan İnan, *Sarıkamış Şehidine*), s. 11.

Buraya kadar verdiğimiz semboller, hareketin hava koşulları noktasında örnek teşkil etmektedir. Yukarıda verilen örnek şiirin devamında ise bu koşullar noktasında taban tabana bir zıtlık söz konusudur:

*“Bu yol ki; çetin ve güçtü, aşılması zordu.
Üstünden geçmen gereken **bembeyaz bir kordu**,
Adım adım yürüyecekti koskoca ordu,
Hakkını helal eyle hamiyetli şehidim.”*

Bu mısralarda geçen **“bembeyaz bir kordu”** ifadesi ile **“kar”** ve **“kor”** sözcükleri arasında ortaya konulmuş olan tezatlık, oldukça dikkat çekicidir. Esasında burada zıtlıkların oluşturduğu bir uyum, ahenk söz konusudur, denilebilir. Şöyle ki **“kar”** ın sebep olduğu ölüm, geride kalanların kalplerindeki acıyla yani **“kor”** sembolüyle özdeşleştirilerek anlatılmaya çalışılmıştır. Bu anlatım, hareketin neden olduğu bu dramatik tablonun zıtlıklarla şekillenmiş bir hal aldığını gösterir niteliktedir.

Bahsolunan semboller dışında şehitlerin ardından yakılmış ağıtlarda tarihi **“bülbul”** ve **“gül”** mefhumuna gönderme yapıldığı görülür. Bu bağlamda nasıl ki bülbul güle kavuşmak için feryat ediyorsa evladına, sevdiğine kavuşmak isteyen bir şehit yakını da aynı şekilde feryat etmiş ve bu durum **“bülbul”** ve **“gül”** sembolleriyle anlatılmıştır:

*“Sineler buz tutmuş yatar ayazda,
Bülbul figan eyler **güller** niyazda,
Ağıt anlatamaz duyguda sazda,
Hür vicdanlar kıştı Sarıkamış’ta.”³⁰⁷*

İncelediğimiz şiirlere baktığımızda **“gül”** mefhumunun **“Gül ve Bülbul”** hikâyesi dışında şehitleri adlandırmada da kullanıldığı görülmüştür. Sarıkamış Harekâtı şehitleri için Özhan Eren’in yazdığı bir türkünün sözlerinde bu durumun bir örneğini görmekteyiz:

³⁰⁷ a.g.d, (Ömer Ekinci Micingirt, *Sarıkamış’ta*), s. 4.

“Sarıkamış üstünde kar,
Kar altında Mehmed'im yatar,
Gülüm donmuş kara dönmüş,
Gören sanmış yârini sarar.”³⁰⁸

“**göl**” dışında donanların güzelliğini yansıtmada “**kardelen**” sembolünün de kullanıldığı görülmüştür. Şehitlerin genç oluşu ise “**fidan**” sözcüğüyle anlatılmıştır:

“Bu asker ki nice çemberi delen,
Tarihlerde destanlaşıp yücelen,
Şahadet aşkıyla biter **kardelen**,
Şüheda ruhunun süsü var burada.”³⁰⁹

Nitekim Sarıkamış yöre halkı tarafından söylenmiş bir başka dörtlük de benzeri bir sembol kullanıldığını görmekteyiz:

“Çadırlar dağa kuruldu,
Hücum borusu vuruldu,
Bir sarı kamış uğruna
Doksan bin **fidan** kırıldı.”³¹⁰

Verilen örneklerden hareketle, çiçek türlerinin şairlerin duygularını anlatmada bir sembol olarak kullanılması çiçeğin hem görüntü olarak güzelliğinden hem de narin oluşundandır. Bu bağlamda kullanılmış kavramlar, harekata katılanların daha çok gençliğine gönderme yapmak içindir. Kaldı ki Türk edebiyatında nazım türünde gerek sevgilinin güzelliğini anlatmada gerekse de tabiat unsuru olarak “**çiçek**”, “**göl**” sembolü çokça yer almıştır. Buradan hareketle şairlerin de şehitleri özellikle de kar çiçeklerine benzeterek anlattıkları da görülür. Bu noktada çiçeğin “**kar**” adını alması şüphesiz ki bu trajediye neden olmuş kış koşullarındandır:

³⁰⁸ Ulurasba, **a.g.e**, s. 2.

³⁰⁹ Alptekin-Güzel, **a.g.e**, (Erzurumlu **Aşık Kazanoğlu**, *Var Burada*), s. 80.

³¹⁰ Karaşah, **a.g.b**, s. 282.

“Çıktım bu dağlara seyran eyledim,
Serpilmişler düze **kar çiçekleri**,
Durdum onlarınan sohbet eyledim,
Karıştılar söze **kar çiçekleri**.

(...)

Ölmemişler canlı fakat konuşmaz
Aklı idrak eden bu işe şaşmaz,
Yazık kışın renkleri de değişmez,
Her zaman taptaze **kar çiçekleri**.

İstiklal uğruna bahşetmiş canı,
Ruhu ile birleştirmiş vatani,
Baktığında selamlıyor insanı,
Sanarsın yelpaze **kar çiçekleri**.³¹¹

Erzurum/Şenkayalı Aşık Nuri Çırağı'nın *Kar Çiçekleri* adlı şiirinden alıntılanmış yukarıdaki parçada, görüldüğü üzere şair, her dördlüğü **kar çiçekleri** ifadesiyle bitirmiş ve onları bir tepeden izlercesine duygularını yansıtmış, hatta daha da ileri giderek **kar çiçeği** ile sembolleştirdiği şehitlerle adeta sohbet eder bir vaziyete gelmiştir. Konuya vurgu yapan bir başka şiirde bu elem acının yarattığı hüznün yine çiçek sembolüyle dillenmiştir:

“Her ne ise kalan olanlar oldu,
Tanrının yazgısı yerini buldu,
Gönül çiçekleri açmadan soldu
Koşmalar söylendi kulakta kaldı.”³¹²

Şehitlerin ölümle buluşması noktasında kullanılmış bir diğer sembolik ifade “**uyku**” sözcüğüdür. Ölüm olgusu, toprakla bütünleşerek hiç uyanılmayacak bir “**uyku**” haliyle şöyle resmedilmiştir:

³¹¹Alptekin-Güzel, **a.g.e**, s. 93.

³¹²Altınkaynak, **a.g.b**, s. 276.

“Sürmüş düşmanları yurdundan atmış,
Kanını yoğurmuş toprağa katmış,
Kahraman ölür mü, **uykuya yatmış**
Var mı evladına çatan diyordu.”³¹³

Bu konu çerçevesinde ele alacağımız bir diğer şiir de **Kağızmanlı Hıfzı** tarafından Sarıkamış’ta ilerleyen ordumuza ithafen yazılmış olan şu mısralardır:

“Bu meydanda kılıç-çalıp kan döken
Emr- olunmuş, **erkek kuzu** bıçağa

Kavga bize: **Bayram, düğün**, bir safa;
Huda yardımcımız, şefi “Mustafa”³¹⁴

Şiirin ikinci mısrasında geçen “**erkek kuzu**” tamlamasıyla Rus ordusu karşında her durumda bir kuzu kadar savunmasız Türk ordusu kastedilmiştir. Üçüncü satırda ise “**erkek kuzu**” sembolüyle anlatılan askerlerimizin bu durumlarına rağmen düşman üzerine ilerleyişleri, okuyucuya bir dram olarak değil de “**bayram**” ve “**düğün**” algısı yaratacak şekilde yansıtılmıştır. Ayrıca tabiat şartlarındaki ölüm yine tabiatla pekiştirilerek anlatılmıştır. Buradaki ana unsur ise “**toprak**” tır. Toprak sembolik anlatım noktasında bir insan hüviyetine bürünür:

“Bayrağı, tüfeği asmış sağına,
Toprak ana nasıl basmış bağrına,
Kurban olmuş bu vatanın uğruna,
Yiğitleri şimdi yatar burada.”³¹⁵

Bu satırlarda “**toprak**” kişileştirilerek bir “**ana**” gibi şefkat gösterici olarak anlatılmıştır. Ayrıca bu dörtlükte insanoğlunun topraktan gelip toprağa dönmesi olayına ve şehitlerimizin ana ocağından ayrı, anaya hasret şehadete yürüdüklerine de vurgu yapılmıştır. Keza bu hasret aynı zamanda bir şehidin cananınıdır da. Nitekim Dursun Sunar’ın *Sarıkamış’tan* adlı şiirinden verilmiş aşağıdaki dörtlükte bir şehidin

³¹³ Özaydın, a.g.e, (Aşık Mevlüt İhsani, Şehit Mezarı),s. 62.

³¹⁴ Aydın, a.g.e, s. 176-177.

³¹⁵ Alptekin-Güzel, a.g.e, (“Aşık Hayali “ mahlaslı Erzincanlı Zeki Altunsay, Yiğitleri Şimdi Yatar Burada), s. 76-77.

eşine sevgisinin onun gözlerinde **“kömür”** sözcüğüyle sembolik bir hal alması bunun en güzel örneklerindendir:

*“Yine düşmesin yüzüne perçemin,
Pınara dönmesin **kömür** gözlerin,
Vatanım için cepheye giderim,
Allah’ın izniyle sılaya dönerim.”³¹⁶*

Sarıkamış Harekâtı’yla ilgili yazılmış bu şiirlerde aynı zamanda sloganvari bir anlatıma da yer verilmiştir. Sarıkamış Harekâtı konulu şiirler-yukarıdaki bölümlerde de ele aldığımız gibi- daha çok sosyal konuludur; ancak içerisinde az da olsa bu tarz bir anlatım görülmektedir. Buradan hareketle halk şiiri sloganvari bir anlatımdan tamamen kopuktur denilemez. Çünkü yukarıda sembolik anlatım mevzusunda da bahsettiğimiz gibi şairin şiir içerisinde gizli bir kimliği vardır ve şair şiir dili bu kimliği ortaya koyar. Bu noktada gönderici durumda olan şair, şiir dili içerisinde, aynı zamanda mizacını, kültürünü, içinde bulunduğu ruh halini, niyetini, kendi kabuller dünyasına ait unsurları alıcı durumdaki insanlarla kuracağı ilişkisini dilin sunduğu imkânlar açısından yapacağı sözcük seçimiyle belirlemiş olur.³¹⁷ Sarıkamış Harekâtı konulu şiirlerin bazılarında da şairlerin düşüncelerini desteklemek ve okuyucuya yansıtmak amacıyla sloganvari bir anlatım tercih ettikleri görülmüştür. Şairler, bu anlatım tarzını, sorgulanamaz bir düşünceyi körü körüne savunmaktan ziyade milli bir duyarlılıkla ve daha çok “vatan”, “bayrak”, “Türk”, “Türklük” kavramlarının yarattığı bilinçle kullanmışlardır. Bu bağlamda ele alınmış şiirlerde düşman hareketine karşı duruşun sloganlaştığı ifadeler , hamasi duygularla ve konu hassasiyetinin farkındalığıyla yansıtılmıştır.

Keza bu konuda yukarıda verilmiş dörtlükte geçen **“Vatanım için cepheye giderim”** ifadesi vatan toprağını canı pahasına korumanın sloganik bir ifadesidir, denilebilir.

Bu hususta benzeri bir ifadeye Aşık Şeref Taşlıova’ya ait aşağıdaki dörtlükte de yer verilmiştir:

³¹⁶ Kara Düşen Kırk Ateş, s. 72.

³¹⁷ Mitat Durmuş, Melih Cevdet Anday’ın Şiir (Ç)Evreni, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s. 468.

*“Baştakiler yön vermişler
Karlı dağa yar vermişler
Vatan için can vermişler
Genç çağında Sarıkamış”³¹⁸*

Sarıkamış Harekâtı’na katılan ordumuz için yazılan ancak yazanı belli olmayan bir şiirde şehitlerin bu yoldaki amaçlarının en net ifadesi olan **“Canım kurban olsun aziz vatana”** yinelemesi bu hususta değindiğimiz konunun bir diğer örneğidir:

*“Erzurum’da seferberlik kurdular,
Tipi, boran şarapnelle kırdılar,
Sarıkamış’a hucüm etti ordular,
Ağlama, kısmetse gelirim ana,
Canım kurban olsun aziz vatana.*

*Sarıkamış dağları yana devrilir,
Nice anaların bağı kavrulur,
Askerin üstüne kurşun savrulur,
Ağlama, kısmetse gelirim ana,
Canım kurban olsun aziz vatana.*

*Sağ cenahta kaldı Hünker’in Düzü,
İkindide teslim aldık Barduz’u,
Esti sazak yeli üşüttü bizi,
Ağlama, kısmetse gelirim ana,
Canım kurban olsun aziz vatana.”³¹⁹*

Harekattan dönüşün kadere bırakıldığı bu şiirde, o anlarda yaşananlar anlatılırken geride kalanlar hakkında duyulan bir endişe söz konusudur. Ancak **“Canım kurban olsun aziz vatana.”** söylemi, bu durumu duygusal boyutundan çıkarmış niteliktedir. Bu konuya **“vatan için”** ifadesi kullanılarak yapılmış bir başka atıf da şöyledir:

³¹⁸ Ersöz, **a.g.t.**, s. 155.

³¹⁹ Kafkasyalı, **a.g.b.**, s. 236.

*“Dedim unuttun mu kara günleri,
Dedi engel doluydu hep önleri,
Dedim bilir misin şehit canları,
Vatan için bunlar az dedi bana.”*

Yaşanılan toprakla özdeşleşen bir diğer şey de **“Türk”** ve **“Türklük”** olgularıdır. Nitekim Sarıkamış Harekatı adına yazılmış şiirlerde bu tarz söylemlere rastlanmaktadır. Milli kimliğin, duyusun sözcüklerde bu olgularla anlam buluşu bu durumu sahiplenişle şekillenerek sanki tüm insanların zihnine kazınmak istercesine **“Türk milletiyyiz Türk biz”** şeklinde sloganlaşır:

*“Dedim vatana biz hep aynı baktık,
Dedi süngüleri düşmana taktık,
Dedim ya düşmanı biz nasıl yıktık,
Türk milletiyyiz Türk biz dedi bana.”³²⁰*

Benzeri bir anlatım, Artvinli Aşık Mustafa Bilir’in *Sarıkamış’ta* adlı şiirinin aşağıdaki şu dördlüğünde de görülür:

*“Obalı atadan gelir huyumuz,
Bayrak dense canlanır beş duyumuz,
Biz Türkleriz burda oldu toyumuz,
Ölmedik dirildik Sarıkamış’ta .”³²¹*

Bu bilinçle hareket eden şairler, “vatan”, “Türk”, “Türklük” gibi kavramlar dışında “bayrak” konusunda da milli bir duyarlılıkla hareket etmişlerdir. **“Bayrak dense canlanır beş duyumuz”** da olduğu gibi bayrağa olan sevgi, onun Türk ruhunun gıdası olması yönüyle ele alınmıştır. **“Sancağımız kırmızı, hilalimiz beyazdır”** nidası bayrağın renginden yola çıkarak adeta sözcüklerle şöyle sloganlaşmış gibidir:

³²⁰ Alptekin-Güzel, a.g.e, (**“Aşık Temeli”** mahlaslı Erzurum/ Horasanlı **Yakup Temel**, *Dedi Bana*), s. 82.

³²¹ a.g.e, s. 73

*“Sancağımız kırmızı, hilalimiz beyazdır
Ana, baba özlemdir, şahadetse niyazdır.
Allahuekber hala dayanılmaz ayazdır,
Sarıkamış içinde gözyaşımız har bizim.”³²²*

“Türk’ün halis özünde...” ifadesiyle yukarıda değindiğimiz hususu pekiştirici nitelikte olmakla birlikte Türklük ruhuna, benliğine de gönderme yapılmış olan mısralarda dikkat çeken bir başka ifade de *“Al bayrakta gördüğüm al kanın”* da geçen yaşanılan toprak üzerinde dalgalanan *“al bayrak”* mefhumunun, Türklük olgusuyla özdeşleştirilerek anlatılmasıdır. Keza bayrağın *“al”* renginin *“al kanım”* şeklinde anlatılması vatan uğruna kan dökmenin sloganik ifadesidir:

*“Karlı dağların koynunda,
Ay yıldıza sarılarak yatanlar!
Yere düşmüş bir bulut gibi,
Karlı toprakları doya doya öpenler,
Al bayrakta gördüğüm al kanım,
Türk’ün halis özünde yüz sürerek öpenler,
Ey Alp-Arslan’ın kılıcın tutanlar,
Ey Fatih’in koca topun atanlar,
Donmuş Bardız dağında;
Şehit olmuş yatanlar!..
Hak yolunda döktüğünü kanlar,
Bütün koca arzı бүрүмүш.
Senin idi bu vatan, yine senin olacak.”³²³*

Bu mısralarda tarihi mazimize, atalarımıza da *“Ey Alp-Arslan’ın kılıcın tutanlar, Ey Fatih’in koca topun atanlar”* şeklinde gönderme yapılmıştır. Fatih’in İstanbul’u fethine giderken ki cesareti ve Sultan Alp-Arslan’ın Anadolu’nun kapılarının Türklere açılmasını sağlamadaki kahramanlığı Sarıkamış Harekâtı’na yürüyen kahraman Türk ordusu için örnek teşkil etmiş ve sanki bu ifadeler bu hükümdarlar gibi cesur, kahraman bir asker olmanın bir sloganı olmuştur. Ayrıca belirtmek

³²² Özkaya, a.g.d, (İhsan Turhan, *Sarıkamış Anısına*), s. 8.

³²³ Tekin, a.g.e, s. 395.

gerekir ki **“Türk”** sözcüğüne “kahraman” sıfatının eklenmesi bu sözcüğün bizlerde yarattığı duyguların daha coşkun bir ifadesidir:

*“Bir aslan heykeli mezar taşında,
Silahlı, çantası yanı başında,
**Kahraman Türk’lerin her savaşında,
Şehit abidesi yatan diyordu”.**³²⁴*

Bu duyguların bayrak, millet ve devlet bütünlüğü içerisinde anlatılması ve bu ifadelerde bulduğu mana gelecek nesillerin emanet alacağı bir ülke profili çizer niteliktedir:

*“Mevlüt der ki Türk gencin emanetin al,
**Şerefli Al Bayrak, ak yüzlü hilal,
Aziz Cumhuriyet, şanlı istiklal,
Emanet bıraktı Atan Atan diyordu.”***

Konu kapsamında yer vermek istediğimiz bir diğer parça da ise şehitlerin verdikleri haklı mücadele okuyanların zihninde **“İsmi yazmıştın altın harflerle ebede, Yer gök ‘Sarıkamış Şehidi’ diye inlemede”** cümleleriyle adeta yankılanır. Sarıkamış şehitleri, her ne kadar arekâttan mağlup çıkmış olsalar da bu mısralar, onların kalplerindeki zaferin sloganıdır:

*“Artık çok geçti, ulaşmıştın şehadete,
**İsmi yazmıştın altın harflerle ebede,
Yer gök “Sarıkamış Şehidi” diye inlemede,
Hakkını helal eyle tarih yazan şehidim.”**³²⁵*

5.2 İmgeselilik ve Realite

Şiir, tarih boyunca insanların duygu ve düşüncelerini dışavurdıkları bir anlatım biçimi olarak edebiyattaki yerini almıştır. Bu işlevini yerine getirirken de belli bir değer ifade etmiş ve şiirin değerini belirleyici durum ise konuyla değil, konuyu

³²⁴ Özeydın, a.g.e, (Aşık Mevlüt İhsani, Şehit Mezarı), s. 62-63.

³²⁵ Özkaya, a.g.d, (Ramazan İnan, Sarıkamış Şehidine), s. 11.

işleyiş biçimiyle ölçülmüştür.³²⁶ Bu işleyiş biçiminde, şair kimi zaman okuyucuyu zihnin soyut dünyasında gezdirici imgesel bir yol denemiş kimi zaman da duyguları somut ifadelerle anlatma yolunu seçerek şiire realist bir mana katmıştır.

Bu hususta ilk olarak imgesel anlatıma değinecek olursak imgenin şiirin esasını oluşturan öğelerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Hatta bu konuda Rus incelemecisi Alexander Potebnya: “İmgesiz sanat olmaz, şiir ise hiç olmaz.”³²⁷ diyerek şiir dilinde imge ve imgesel anlatımın önemine vurgu yapmıştır. Bu noktada akıllara gelen şey ise şiir için bu derece mühim olan “imge” nin ne demek olduğudur? Bu soruya cevaben Emin Özdemir’in imge tanımına yer vermek istiyoruz. Ona göre imge: “Duyulanla algıladığımız varlıkların, durumların zihnimizdeki görüntüleri, bunların şiire yansımış biçimleri”³²⁸dir. Bu bağlamda şiirinde imgesel bir anlatım yolu seçen şair, tanımlamadan da anlaşılacağı üzere zihnindekileri yansıtırken okuyucudan da bunu anlayabilmesini bekler. Çünkü imgesel anlam, metnin karşısındaki okurun donanımına, tasarlama yetisine bağlı olarak yayılan, genişleyen bir anlamlandırmayı işaret eder.³²⁹

Bu bağlamda çalışmamızın bu bölümünde, Sarıkamış Harekatı’nın şairlerin hayal gücünde nasıl anlam bulduğunu konu kapsamında bazı şiirleri ele alarak anlamlandırmaya çalışacağız.

*Mehmed'im çarıksız Yemen'den gelmiş,
Pak beden mor oldu Sarıkamış'ta,
Gök mavi yer beyaz kefene almış,
Ne tufan görüldü Sarıkamış'ta.”*

Bu dörtlükte verilmiş olan “**gök mavi yer beyaz kefene almış**” ifadesiyle şair, yeri ve göğü bir bütün olarak “**...kefene almış**” sözcüğüyle yas tutar şekilde hayal edip okuyucuya yansıtmıştır. Bu şekilde hüznün temasını doğayla özdeşleştirerek anlatan şair, “**tufan**” sözcüğüyle de hafızalara sonunun adeta bir “**tufan**” a benzediği harekât profilini çizer. “**Yıldızlar ağlaştı, bulutlar indi**” ifadesiyle de doğa teması

³²⁶ Nurullah Çetin, *Şiir Çözümleme Yöntemi*, Öncü Basımevi, Ankara 2008, s.12.

³²⁷ Doğan Aksan, *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2013, s. 35.

³²⁸ Aksan, *a.g.e.*, s. 36.

³²⁹ Durmuş, *a.g.e.*, s. 481.

etrafında bizleri yine imgesel bir anlatımla hayal dünyasında gezdirmeye devam ettirir:

*“Yıldızlar ağlaştı bulutlar indi,
Defterler dürüldü Sarıkamış’ta,
Namlular yırtıldı taşlar delindi,
Bir tarih yarıldı Sarıkamış’ta.”*

Keza “**Yıldızlar ağlaştı bulutlar indi,**” cümlesinde şaire göre o kadar büyük bir acı gizlidir ki bu durum, bulutları yere indirir, yıldızları ağlatır ve bizleri olağanüstü bir aleme taşır. Şiirin devamındaki dörtlüklerde ise tabiat unsuru ilahi boyutta ele alınır. Yaşanan olaylar kadersel bağlamda ele alınarak kabullenişe geçilir ve bu durum “**ruhlar**”a süs veren imgeye dönüşür:

*Cilvesidir lakin bu da **kaderin,**
Zor nizam kuruldu Sarıkamış’a
Yaram çok ağırdır, çıban çok derin,
Silahsız vuruldu Sarıkamış’ta.*

*Sarıkamış dinle tarih seslenir,
Şehitler soruldu Sarıkamış’ta,
Abide gerekli **ruhlar süslenir,**
Emr-i Hak verildi Sarıkamış’ta.”*

Bu şekilde ilahi boyutta bir başka imgesel anlatım da “**Nur arşa ulaştı**” ifadesinde görülür. Burada da körpecik bedenlerden çıkan ruhlar, “**nur**”a benzetilerek hayal dünyamızda o andaki göğe yükselişin adeta bir tablosu çizdirir gibidir:

*“Bakışlar karakış göğe dikildi,
Mevsimler ağlaştı Sarıkamış’ta,
Körpecik bedenler kara ekildi,
Nur arşa ulaştı Sarıkamış’ta.”³³⁰*

³³⁰ Özkaya, a.g.d, (Ömer Ekinci, *Sarıkamış’ta*), s. 14.

Erzurumlu Aşık Ümit Coşkuni'nin *Sarıkamış Şehitleri* adlı şiirinden bir parçayı ele alacak olursak yine tabiat unsuru **“dağlar”** sözcüğünün imgesel anlatım bağlamında insani vasıflar yüklenerek kullanılmış olduğunu görürüz. Keza **“dağlar kan ağlar”** söylemi, okuyanda şehidine ağıt yakan bir insan izlenimi verir:

*“Doksan bin şehidi saklayan dağlar,
Aşılması güç oldu yolu Mehmet'in,
Ne yana baksalar **dağlar kan ağlar**,
Çok perişan oldu hali Mehmet'in.”*³³¹

Yukarıda verilmiş örnek şiirlerden de anlaşılacağı üzere imgesel anlatım, bizleri kimi zaman hayal dünyasının sınırlarında gezdirir kimi zaman da bu sınırları bile aşarak olağanüstü bir hayal alemine taşır. Elbetteki okuduğumuz tüm şiirlerde durum böyle değildir. Çünkü bazı şairler bizlere yaşadığımız dünyadan ve somut gerçeklerden haber verir. Yani şiirler realizm akımının etkisinde realist bir bakış açısıyla yansıtılır. Realizm akımında çevre, insan ve olayların olduğu gibi yansıtıldığı³³² dikkate alınırsa Sarıkamış Harekatı etrafında şekillenmiş şiirlerde de aynı etki görülmektedir, diyebiliriz. Bu noktada realite etrafında şekillenen bu tarz şiirleri tapınağa benzetecek olursak burada şair, anlamı tapınağın en iç tarafına gizlemek yerine onun maddi varlığını sergileyen³³³ bir tavır içerisine girer. Yani şair, okuyucuyu imgelerin oluşturduğu hayal dünyasından uzaklaştırarak ona, sosyal dünyanın gerçeklerini sunar. Bu noktada da okuyucu şiire, olabilirliği noktasında daha gerçekçi yani realist bir bakış açısıyla yaklaşır.

Keza Sarıkamış Harekatı konulu şiirlerde de Sarıkamış yöresi, halkı ve onların hareket dolayısıyla yaşadığı trajedi bu akım çerçevesinde ifade bulmuştur. Şairler hareket esnasında yaşananları, Sarıkamış'ın iklimini o günleri yaşamışçasına büyük bir gerçeklikle ortaya koymuşlardır. Şimdi konu itibarıyla de bu duruma örnek teşkil edecek ilk şiiri vermek istiyoruz:

³³¹ Alptekin-Güzel, **a.g.e**, s. 104.

³³² İlknur Ay, *“Realizm Akımının Tesiriyle Kurgulanmış Bir Anlatı Örneği: ‘Şeftali Bahçeleri’* **“Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,”**, C. 7, S. 33, s. 21.

³³³ Terry Eagleton, **Şiir Nasıl Okunur?**, Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul 2011, s. 66.

“Emir verdi Enver Paşa,
Rus’unan girdik savaşa,
Biz düşmanı alt ederdik,
Yenik düştük karakışa.

Emri alınca Paşa’dan,
Hücum eyledik neşeden,
Zamansız bir harekâtı,
Gelmesinler hiç haşadan.

(...)

Soğanlıyı aşamadık,
Hedefe ulaşamadık,
Zemheriyle cenge girdik,
Düşmanla savaşamadık.”³³⁴

Kars/Kağızmanlı Aşık Sadık Miskini (Sait Küçük)’ün *Maniler* adlı bu şiirinde harekâtın nasıl başladığı **“Emir verdi Enver Paşa”** ile anlatılmış, Enver Paşa komutasında başlayan harekâtın Rus’lar üzerine yürümeyle devam etmesi ise **“Rus’unan girdik savaşa”, “hücum eyledik”, “zemheriyle cenge girdik”** ifadeleri ile yansıtılmıştır. Esasen burada koşullar ne olursa olsun düşman üzerine yüründüğü genel hatları ile realist bir bakış açısıyla gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Genel itibariyle vaziyet böyle iken askerin fiziki koşulları da şiirlerde şöyle dile gelmiştir.

“Dondurucu ayazda çarıkla çıktılar sefere,
Azık yoktu verecek, vatan sevdalısı nefere.

Sarılacak libas da yok, açıkta kalan kollara,
Dayanır mı çarıklar bu çetin, amansız yollara?

Isıtamıyordu ellerini çocukluğun nefesi,
Yaklaşmıştı şehadetin beyaz ayak sesleri.”³³⁵

³³⁴ Alptekin-Güzel, a.g.e, s. 124.

³³⁵ Kara Düşen Kırk Ateş, s. 34-35.

Harekât öncesi ordunun sefil durumu gözler önüne serilmiştir. Bilhassa “*çarıkla çıktılar sefere*”, “*sarılacak libas da yok*” ifadeleriyle üzerlerinde onları soğuktan koruyacak hiçbir şeyin olmadığı durumuna dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Ve bu durum - “*ısıtamıyordu ellerini çocukluğun nefesi*” nde görüldüğü gibi- onları kendi kendini ısıtamayacak duruma getirmiştir. Ordunun böylesi vaziyeti gerçekçi izlenim vermesi noktasında bu satırları okuyanları bile üşütmeye yetmiştir, denilebilir. Elbette ki en somut ifadesi ile yansıtılmaya çalışılan durum sadece bundan ibaret değildir. Askerlerin üzerlerinde gerekli kıyafetler olmadığı gibi azıkları da oldukça sınırlıdır. Esasında tam bir sefalet ortamının hakim olduğu bu durum şöyle anlatılır:

*“Hoşafı mönüsü, yağsız yemekler,
Öğünler bir oldu Sarıkamış’ta,
Ağlaştı mevcudat ve de melekler,
Ak yaşlar nar oldu Sarıkamış’ta.”*³³⁶

Konu kapsamındaki bir diğer şiirde ise o an yaşananlar şöyle gözler önüne serilmiştir:

*“Daha yola başlamadan **buz kesti bedenini,**
Farkındaydın gideceğin uzun mesafenin,
Bilemezdin kar olacaktı beyaz kefenin,
Hakkını helal eyle kanı sıcak şehidim*

*Durmadın hep ilerledin **elinde tüfekte,**
Aşılmaz dağlar seslendi sana; dur ve bekle
Aldırmadan yürüdüñ muzaffer bir yürekle,
Hakkını helal eyle faziletli şehidim.”*

*“Ağırlık çökmüştü göz kapaklarına bir an,
Kendi kendine diyordun; dayan Mehmet dayan!
N’olur askerim uyuma, kalk ayağa uyan!
Hakkını helal eyle metanetli şehidim.”*³³⁷

³³⁶ Özkaya, a.g.d, (Ömer Ekinci, Sarıkamış Şehitlerine), s. 14.

³³⁷ a.g.d, (Ramazan İnan, Sarıkamış Şehidine), s. 11.

Şair, burada ölümün kollarına yürüyen askerlerin o andaki vaziyeti anlatır. Bunu ise onların vücut uzuvlarına **“buz kesti bedenini”, “elinde tüfek”, “ağırlık çökmüştü göz kapaklarına”** bu ifadelerle yer vererek yapar. Esasen bu ifadelerle kastedilen şey yaşananları betimleyerek, resmederek anlatmaktır. Şair, o anların adeta fotoğrafını çekmiş gibidir ve böylelikle olayın somut olarak idrakını sağlamaya çalışır. İlk dörtlükte geçen **“Buz kesti bedenini”** ifadesi tabiat koşulları sebebiyle şehit olanların bu vaziyetinin anlatıldığı resmin bir parçasını oluşturur niteliktedir ve ikinci dörtlükte geçen **“elinde tüfek”** söyleminde geçen **“tüfek”** ifadesi soğuktan kaskatı kesilmiş vücudun adeta vazgeçilmez bir unsuru olarak yansıtılmıştır. Nitekim bu anlatılanların **“ağırlık çökmüştü göz kapaklarına”** ifadesi ile devam etmesi buz kesmenin akabinde gelen ölüme teslimiyeti açıkça gözler önüne serer ve bu tablo acıması bir bütünlük kazanır.

*“Mehmed'im çarıksız Yemen'den gelmiş,
Pak beden mor oldu Sarıkamış'ta,
Gök mavi yer beyaz kefene almış,
Ne tufan görüldü Sarıkamış'ta.”³³⁸*

Burada da **“pak beden mor oldu”** ifadesi ile ölüme çoktan teslim olmuş bedenlerin soğuktan gitgide renk değiştirdiği anlatılmaya çalışılır. Sarıkamış harekâtına bizzat tanıklık etmiş askerlerin o an yaşadıkları, hissettikleri duygular, bir askerinin kaleminden aşağıdaki satırlara şöyle yansımıştır:

*“Urus'tan daha düşmandı soğuk,
Nefesle ısınmaz yattığım kovuk,
Bugün var isek yarın yoğuk,
Belki ondan verem oldun Eminem.*

*Mevzerler ince ince bağırrır,
Sanarım validem beni çağırır,
Çaresizim her tarafım ağırır,
Belki ondan verem oldun Eminem.*

³³⁸ a.g.d, (Ömer Ekinci, *Sarıkamış Şehitlerine*), s. 14.

*Gözümde yaşlar buz olmuş akmaz,
Binlerce asker yarına çıkmaz,
Kapandı gözlerim bir daha bakmaz,
Belki ondan verem oldun Eminem.*”³³⁹

Özellikle “*Nefesle ısınmaz yattığım kovuk*”ta olduğu gibi yine karakışın yaşattığı soğuk anlatılmıştır. Esasen burada bulunduğu halden memnun olmayış, bile bile ölüme gidişin farkında oluş söz konusudur ve bunun en somut ifadesi “**Kapandı gözlerim bir daha bakmaz**” mısrasıdır. Asker durumunu böyle anlatırken bu vaziyetin doğurduğu çaresizliği de “*Çaresizim her tarafım ağıır*” şeklinde dillendirmiştir.

Sarıkamış Harekâtı şairlerce en somut ifadesiyle ve realist bir bakış açısıyla böyle anlatılmıştır. Şairlerce dile gelenler sadece bunlar da değildir. Şehitlerin ardında kalanlar da yine aynı gerçekçilikle yansıtılmıştır. Nitekim Âşık Mustafa Yıldırım’ın *Enver Paşa* adlı destanı buna örnek teşkil eder vaziyettedir:

*Yöre insanları feryad eyledi,
Yalvarıp yakarıp giryan eyledi,
Dağların sırrını üryan eyledi,
Ne yazık duymadı Mir Enver Paşa.*

***Yazın bile buna estirir samı,**
Karı fırtınası yutar adamı,
Ayazlar doldurur sanki zamanı,
Zorluk zirvededir olur Enver Paşa.*”³⁴⁰

Bilhassa yöre halkının “*yalvarıp yakarıp giryan eyledi*” cümlesinde olduğu gibi Enver Paşa’ya haykırıyla bütünleşmiş sitemleri sanki bizlere o anları yaşatır ve akabinde gelen haykırışın sesleri de adeta yeri göğü çınlatır. Elbette ki sitemler, karakışta harekâta gidilmesi ve bunun ısrarcı bir tutumla sürdürülmesinedir. Çünkü yöre halkının “*Yazın bile buna estirir samı*” söyleminde olduğu gibi yaz mevsiminde bile koşulları uygun olmayan bir memlekette yaşamaktadırlar. Keza

³³⁹ Aydın, **a.g.e.**, s. 164.

³⁴⁰ Alptekin, **a.g.m.**, s. 39.

“Karı fırtınası yutar adamı” ile de yine bu noktada en gerçekçi haliyle tabiat etkenine gönderme yapılmıştır.

SONUÇ

Türk şiirinde kendine edindiği yer bağlamında ele aldığımız Sarıkamış Harekâtı, üzerinde önemle durulması gereken bir olaydır. Çünkü bu olay, hem harbe bizatihi katılmış Türk askerlerini hem de Sarıkamış yöre halkını derinden etkilemiş, psikolojik yıkımlara sebep olmuştur. Bunları ise giden evlatlarının bir daha geri gelmeyeceğini bilen şehit anaları ve babalarının, sevdiceğine özlem duyan bir kadının feryatlarını adeta duyar gibi olduğumuz şiirlerden rahatlıkla anlayabiliyoruz. Bunun yanı sıra şiirlerde dile gelmiş bu feryatların Allah’a yakarış noktasında oluşturduğu dini duyguların, şehitlerin kahramanlığı hususunda vatanseverlik olgusuyla kazandığı bütünlük bu olayı önemli kılan diğer bir durumdur.

Altı farklı temada, bir zincirin halkaları gibi birbiriyle ilintili olarak ele aldığımız şiirler, ilk olarak “şehitlik” teması çerçevesinde incelenmiş daha sonraki kısım “kahramanlık” teması ile devam etmiş ve şiirlerin özellikle bu temalar etrafında şekillendiği görülmüştür. Nitekim Sarıkamış Harekâtı’nı gerçekleştirenlerin tüm olumsuz koşullara rağmen vatansever bir coşkuyla düşman üzerine yürümeyi amaç edinmeleri bunun başlıca sebebidir. Harekâtın neticesinde binlerce kişinin şehit düşmesi ise şiirlerin büyük çoğunluğunun bu iki tema üzerinde yoğunlaşmasının bir diğer sebebidir. Bunlardan sonraki “feryatlar” temasının ele alındığı kısımda şehitlerin ardından yakılan ağıtların bir neticesi olan daha çok sesli haykırışların dillenişi söz konusudur. Bir diğer tema “hüzün” de ise bu sesli haykırışların, yerini yavaş yavaş sessiz çılgınlara bıraktığı ve söz konusu olan hüznün insanoğlunun maneviyatı noktasında dini duygularla daha da içselleştirildiği görülür. Bu noktada insanoğlunun tarihi mazimizden bugüne dini en çaresiz anlarda tutunacak dal olarak görmesi olayına da gönderme yapılır. Keza “din” temasının ele alındığı kısımdaki şiirlerde böylesi bir mevzu ele alınmıştır. Acının yarattığı dizginlenmesi zor duygular, Allah’a yakarıyla teselli bularak daha sakin bir hal almıştır. Şiirlerin tema olarak ele alındığı bölümün son kısmını ise “Enver Paşa” için yazılmış şiirler oluşturmaktadır. Harekâtın ana kahramanı ve pek çoklarının sorumlusu olan Enver Paşa, şiirlerde de gerek harekâta katılmış askerler gerekse de şehit yakınları tarafından sitem dolu sözcüklerle anılmaya devam etmiştir.

Sembolik, imgesel, realist ve sloganvari anlatımlar üzerinde durulmuş olan dil ve üslup incelemeleri bölümündeki şiirlerde imgeselliğin arka planda kaldığı ve şiirlerin daha çok realist bir yaklaşımla ele alındığı görülmüştür. Harekâtın Sarıkamış'ta meydana gelmiş olması, olaya tanıklık etmiş askerlerin ve şehit yakınlarının Sarıkamış yöre halkının çoğunluğunu oluşturması bu konudaki şiirlerin sayıca fazla olmasının başlıca sebeplerini oluşturmuştur. Sembolik anlatım ve slogan dil kullanımına ilişkin ise bir dengenin söz konusu olduğu söylenebilir. Bu şiirlerde bilhassa “Türk”, “Türklük”, “Bağımsızlık”, “Bayrak sevgisi”, “Vatanseverlik”, “Vatan uğruna can verme” gibi temaların şairlerce de desteklenen sloganvari bir anlatımla şiirler içerisine yerleştirildiği görülmüştür. Sembolik anlatımın kullanıldığı şiirlerde karla aynı renkte olması ve kefenle benzerliği noktasında daha çok “gelin” sözcüğü kullanılmış ve bu sözcük, şehitlerin üzerini örten karın kefenle özdeşleştirilmesi hususunda önem arz edici bir sembol haline gelmiştir. Bunun akabinde gelen “ölüm” olgusunu sembolize etmek amacıyla da “uyku” sözcüğü tercih edilmiştir. Bazı şiirlerde geçen “kar çiçekleri”, “kardelen” gibi sözcüklerin de özellikle şehitleri sembolize etmek amacıyla kullanıldığını söylemek mümkündür.

Ele aldığımız bu şiirler üzerinde yaptığımız inceleme ve analizler neticesinde vardığımız en nihai sonuç, şiirlerin birçoğunun şehitler için yazılmış sınırlı sayıdaki ağıtlardan oluştuğudur. Bu sınırlama, sadece ağıtlar için de geçerli değildir. Bu konuda yazılmış destanların, türkülerin de oldukça sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Keza bu sonuç, bizleri büyük bir sorunsalla karşı karşıya getirmektedir. O da Türk tarihine mal olmuş bu derece önemli bir olayla ilgili gelmiş, geçmiş ve yaşayan şairlerin, yazarların bu konu üzerinde pek fazla durmamış olduğudur. Bunun neticesi olan sanatsal çalışmalarda ciddi kısırlık pek tabi olarak akıllara da şu soruyu getirmektedir: Sarıkamış Harekâtı'yla ilgili kaynak sayımız neden bu kadar azdır? Devri içinde ve sonrasında gerek edebi gerekse de diğer sanat dallarında niçin milli sorunlarımız yeterince işlenmemiştir? Bunu hangi sebeplere bağlayabiliriz? Bu soruları bizlere sorduran şey kanaatimizce tarihi mazimize ilgisizliğimizdir. Zira buna bireysel duyarsızlıklarımız da eklenebilir. Kaldı ki bu tarihi olay, üzerinde yaşadığımız topraklarda meydana gelmiş ve binlerce insanın katline neden olmuş bir trajedidir. Nitekim böylesi bir durumda edebi alandaki büyük boşluğun doğurduğu kaynak yetersizlikleri bu alanda çalışma yapan bizleri kısır bir döngüye soktuğu gibi

konu üzerinde araştırma, inceleme yapmak isteyecekleri de fazlasıyla mağdur edecektir. Ayrıca Türk tarihi açısından atalarımızın yaşadığı bu kadar badireye duyarsız kalmak gelecek nesiller adına da ciddi bir problemin habercisidir.

Bunu aşmanın yolu, ulusal benliğimiz açısından Türk tarihine geçmiş her olayın dikkate değer olduğundan yola çıkarak böylesi bir soruna milli duyarlılıkla yaklaşmaktır. Bu bilinçle nice savaflara tanıklık etmiş vatan toprağıımıza, tarihi mazimize sahip çıkmak ve bu alandaki edebi, sanatsal çalışmaları arttırmak sorunu çözmek adına bir başlangıç olacaktır. Bunu başarabildiğimiz zaman, bir nebze de olsa genç sanatkarların ve nesil yetiştirici kurumların dikkatini üzerinde durduğumuz sorular/sorunlar üzerine çekmeyi başaracak ve bu çalışmanın da ulaşılmasını umut ettiğı sonuca ereceğizdir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

AGABEKOV, Grigoriy Sergeyeviç, **Enver Paşa Nasıl Öldürüldü?**, (Haz. Hasan Babacan), Bengi Yayınları, İstanbul, 2011.

AKÇURA, Yusuf, **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1940.

AKSUN, Ziya Nur, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008.

AKYÜZ, Kenan, **Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, (1860-1923)**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2014.

ALPASLAN, Teoman, **Sarıkamış**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2008.

ALPTEKİN Ali Berat- GÜZEL Abdurrahman, **Geçmişten Günümüze Aşıkların Dilinde Sarıkamış**, Omnia Yayınları, İstanbul, 2010.

ATA, Sefa, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk “Edebiyat”**, B Yayınları, İstanbul, 2010.

AVCI, Orhan ve diğerleri, **Tarih El Kitabı-Selçuklular’dan Bugüne**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2004.

AYDEMİR Şevket Süreyya, **Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa (1914-1922)**, C.3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa (1908-1914)**, C.2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.

AYDIN, Nurhan, **Bütün Yönleriyle Sarıkamış Sempozyumu(Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 04-06 Ekim 1924 Sarıkamış Ziyaretinin 80.Yılı Anısına)**, , Bakanlar Medya Yayıncılık, İstanbul, 2006.

AYDIN, Nurhan, **Her Yönüyle Sarıkamış**, Bakanlar Media Yayınları, Kars, 1998.

- AYDIN, Nurhan, **Zamansız Mahşer: Sarıkamış**, , Kars Valiliği Kültür Yayınları, Kars, 2010.
- AYVERDİ, Samiha, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları**, Damla Yayınevi, İstanbul 1976.
- BALCI, Ramazan, **Sarıkamış Yolun Sonu**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2010.
- BALCI, Ramazan, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, Nesil Yayınları, İstanbul, 2006.
- BALKAYA, Adem Balkaya, **Aşık Bahattin Yıldızoğlu ve Şiir Dünyası, (Hayatı ve Eserleri Üzerine İnceleme)**, Fenomen Yayıncılık, Erzurum, 2017.
- BARDAKÇI, Murat, **Enver**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- BELLİ, Oktay, **Kars 2. Kent Kurultayı /Kafkasya’da Ortak Geleceğimiz**, Kars Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- BENAZUS, Hanri, **Sarıkamış Gerçeği “Beyaz Ölüm”**, Bizim Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2008,
- BEYATLI, Yahya Kemal, **Kendi Gök Kubbemiz**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1995.
- BİLGİN, İsmail, **Sarıkamış Beyaz Hüznü**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- BOZGEYİK, Burhan, **Kurtuluş Savaşı Nasıl Kazanıldı?**, Türdav Yayın Grubu, İstanbul 2009.
- BOZGEYİK, Burhan, **Osmanlı’nın 7 Cephede 7 Düvellerle Savaşı**, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2013.
- CEBESÖY, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.
- ÇALIK, ,Kemalettin Çalık, **Son İstasyon Sarıkamış**, İskenderiye Yayınları, İstanbul, 2009.
- ÇETİN, Nurullah, **Şiir Çözümleme Yöntemi**, Öncü Kitap Yayınları, Ankara, 2008.

ÇETİNOĞLU, Oğuz, **Türklerin Muhteşem Tarihi**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2014.

ÇONGUR H. Rıdvan - TAN, Nail , **“Bu Vatan Kimin?” Şairi, Yazar Orhan Şaik Gökay I**, İnkansa Yayınları, Ankara, 2002.

ÇULCU, Murat,, **Kaymakam Şerif Bey’in Anıları “Sarıkamış”**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2005.

DEMİRCİ, Zeki, **“Kar Yağdı Gül Üşüdü” Sarıkamış**, B Yayınları, İstanbul, 2011.

DURMUŞ, Mitat, **Melih Cevdet Anday’ın Şiir (Ç)Evreni**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.

DURMUŞ, Mitat, **Ömer Seyfettin’in Anlatılarında Kendilik Bilinci ve Öteki**, Karadeniz Dergi Yayınları, Ankara, 2014.

EAGLETON, Terry, **Şiir Nasıl Okunur?**, Agora Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 2011.

EREN, Özhan, **Sarıkamış’a Giden Yol Rehin Alınan İmparatorluk**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2006.

ERSOY, Mehmet Akif, **Safahat**, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.

ESATLI, Mustafa Ragıp, **İttihat ve Terakki’nin Son Günleri**, Bengi Yayınları, İstanbul, 2007.

GÖZE, Ergun, **Sarıkamış’tan Çanakkale’ye Buz Tutan Gözyaşları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2009.

GÜMÜŞOĞLU, Hasan, **Devlet-i Aliyye’nin Sonbaharı**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014.

HANİOĞLU, M.Şükrü, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

HANİOĞLU, M.Şükrü, **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, Der Yayınları, İstanbul, 1989.

İLDEN, Köprülü Şerif , **Sarıkamış**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

İNALCIK, Halil, **Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Belleten, S. 46, (Ayrı basım), Ankara, 1948.

J-L. JOUBERT, **Şiir Nedir?**, Öteki Yayınevi, Ankara, 1993.

KARAALİOĞLU, Seyit Kemal, **Türk Edebiyatı Tarihi /Cumhuriyet'ten Günümüze**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1982.

KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı**, Tekin Yayınevi, Ankara, 1990.

KARABEKİR, Kazım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995.

KEMAL, Yaşar , **Ağıtlar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Edebiyatımızda Kars**, Işıl Yayınları, İstanbul, 1958.

KOCABAŞ, Süleyman, **Sarıkamış Faciası Aralık 1914**, Vatan Yayınları, İstanbul, 2007.

KOLEKTİF, **Atatürk'ten Ölmez Sözler**, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2006.

KOLEKTİF, **Kara Düşen Kırk Ateş**, 40'lar Kulübü Yayınevi, İstanbul, 2014.

KÖPRÜLÜ, Fuad, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.

KÖSEOĞLU, Nevzat, **Şehit Enver Paşa**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.

KUNTAY, Mithat Cemal, **Türkün Şehnamesinden**, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul 1971.

KÜÇÜK, Sait- GÜLDEREN, Lemin, **Kağızman'da Yaşanan Rus Zulmü ve Ermeni Mezalimi**, Ürün Yayınları, Ankara, 2007.

MANTRAN, Robert, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II (XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa)**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

MARANCI, Cavit, **Sarıkamış Harekatı ve 91. Alay**, Alioğlu Yayınları, İstanbul, 2015.

MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, **Sarıkamış Dramı**, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2006.

NİYAZİ, Mehmet, **Türk Devlet Felsefesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1993.

OĞUZ, Öcal ve diğerleri, **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2008.

ORTAYLI, İlber, **Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

ORTAYLI, İlber, **Son İmparatorluk Osmanlı (Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek-2)**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007.

ÖNAL, Sami, **“Sarıkamış’tan Esarete” Tuğgeneral Ziya Yergök’ün Anıları (1915-1920)**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.

ÖRENÇ, İlknur, **Anadolu’nun Kurtuluş Destanı**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2010.

ÖZAYDIN, Erol, **Son Kurtarılan Şehir**, Akı Ajans Yayınları, İstanbul, 2007.

SARIKAMIŞ KAYMAKAMLIĞI, **Şehitler Yurdu Dans Eden Karlar Diyarı “Sarıkamış”**, Yay: Sarıkamış Kaymakamlığı, Kars, 2002.

SAYAR, Nihat , **Osmanlı Padişahları Dönemi Tarihi (Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi,Askeri, İdari ve Mali Olayları)**, Nihat Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları, İstanbul, 1978.

SERHADOĞLU, M. Rıza, **Savaşçı Doktorun İzinde (Kırım, Sarıkamış Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı)**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.

SOKU, Ziya Şakir, **Talat-Enver-Cemal Paşalar**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010.

SOLMAZ Gürsoy, **Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü**, 100. Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Van, 1995.

ŞAPOLYO, Enver Behnan, **Ziya Gökalp İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, İnkılap ve Aka Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1974.

T.S. Elliot, **Edebiyat Üzerine Düşünceler**, (çev.: Sevim Kantarcıoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

TAŞYÜREK, Muzaffer , **Bir Hüznün Tarihi Sarıkamış**, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2014.

TEKİN, Ensar Turgut, **Yıl Dönümünün 100. Yılında Sarıkamış Harekâtı ve Ötesi**, Top Yayıncılık, İzmir, 2015.

TÜRKİYE DİYANET VAKFI, **Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meali**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009.

UĞUR, Merve, **100. Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu (25-27 Eylül 2014, Erzurum)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

ULURASBA, Ali, **Karlara Gömülen Tarih Sarıkamış**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2011.

YAĞMUR, Sinan, **Aşkın Gözyaşları II “Hz. Mevlana”**, Karatay Akademi Yayınları, Ankara, 2011.

YAVER SUPHİ BEY, **Enver Paşa'nın Son Günleri**, (Haz. Mehmet Kuzu), Çatı Yayınları, İstanbul, 2011.

Makaleler

ALPTEKİN, Ali Berat ,“*Türk Halk Şiirinde Enver Paşa*”, **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S.26, Güz 2009, s. 29-44.

AY, İlknur, “*Realizm Akımının Tesiriyle Kurgulanmış Bir Anlatı Örneği: ‘Şeftali Bahçeleri’* ”**Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**,”, C. 7, S. 33, s. 21-27.

AYDEMİR, Mustafa -YILMAZ, Nusret, “*Toplumsal Bellek Bağlamında Sarıkamış Harekâtı’nın Türk Romanına Yansıması*”, **Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Folklor/Edebiyat Dergisi**, C.23, S. 89, Ocak 2017, s.1-23.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, “*Doksan Üç Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler*”, **Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.3, S.2, 1945, s. 183-192.

CAN, Ali, “*Kur’an ve Yeni Ahit’ e Göre Şehitlik*”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 8, S. 17, Nisan 2015, s. 1035-1048.

ÇETİNSAYA, Gökhan, “*II. Abdülhamit’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi*”, **İstanbul Şehir Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, S. 47, 2016, s.353-409.

ÇİLLİLER, Yavuz, “*Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları*”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C.10, S.2, 2015, s. 45-65.

DEMİREL, Şener, “*Sembol, Sembolik Dil ve Bu Bağlamda Mesnevî’nin İlk 18 Beytindeki Sembolik Unsurlar*”, **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, S. 4/3, Yaz 2012, s. 915-947.

DUMAN, Haluk Harun, “*Sarıkamış Kuşatması’nın Edebiyata Yansıması*”, “**Şehadetin Adı: Sarıkamış**” **Dergisi**, S. 4, Ocak 2012, s. 19-22.

DURAK, Gökhan, “*Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Kafkas Siyaseti ve Sarıkamış Harekâtı*”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.3, S.9, Mart 2015, s.506-520.

DURMUŞ, Gökay, “*Şiirde Şehadet ve Sarıkamış*”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 11, Bahar 2013, s. 15-27.

ELBAN, Mehmet, “*Tarih Eğitimi ve Vatanseverlik Üzerine Bazı Düşünceler*”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S. 4/3, Eylül 2015, s. 1302-1319.

ERCİLASUN, Bilge, “*Romanda Birinci Dünya Savaşı*”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C. 7, S. 14, Yaz 2014, s. 247-262.

EROL, Kemal, “*Tarih-Edebiyat İlişkisi ve Tarihi Romanların Tarih Öğretimine Katkısı*”, **Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi**, C.1, S.2, 2012, s. 59-70.

EYYÜBOĞLU, İsmail, “*91. Yılında Sarıkamış Taarruzu*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C.12, S.31, 2006, s. 93-103.

GEÇİT, Mehmet Seyid, “*Kur’an’da Şehitlik*”, **Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 9, Nisan 2017, s. 121-144.

KAMİL, İbrahim, “*Enver Paşa’nın I. Dünya Savaşı Sırasında Balkanları Teftişi ile İlgili Bilinmeyen İki Belge*”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.2, C.18, Aralık 2016, s. 83-107.

KANAL, Hümmet, “*Sarıkamış Harekâtı Esnasında Cephede Yaşananlar ve Anadolu’ya Etkileri*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C.54, S.2, 2014, s. 87-114.

KARAER, Cem, “*Sarıkamış’ın Karları*”, **Türk Dili-Dil ve Edebiyat Dergisi**, C.85, S. 616, Nisan 2003, s. 414-416.

KELEŞOĞLU, Vahdet, “*Kafkas Harekâtı’nın Perde Arkası*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.16, S.47, Temmuz 2000, s. 368-376.

- KILIÇ, Sezen, “*Alman Deniz Ateşesi Humann’ın Mektuplarında Enver Paşa*” , **Bilig- Türk Dünyası Sosyal Dergisi**, S.77, Bahar 2016, s. 109-130.
- KIRCA, Ersin, “*I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt-Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi*”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C.3, S.1, Nisan 2017, s. 24-56.
- KODAMAN, Bayram, “*Osmanlı Devri’nde Doğu Anadolu’nun İdari Durumu*”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.1, S.1, Kasım 1986, s. 3-20.
- KÖSEOĞLU, Tülay, “*Mustafa Çokayoğlu’nun Kaleminden Enver Paşa ve Paşa’nın Şehadeti*”, **Türkiyat Mecmuası**, C.28, S.1, Haziran 2018, s. 77-89.
- KURT, Hasan, “*İslam İnancına Göre Şehitlik*”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.16, S.1, s.189-220.
- KURTARAN, Uğur, “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi*”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 8, Sonbahar 2011, s. 57-71.
- MİCİNGİRT, Ömer Ekinci, “*Bir Tarih Yarıldı Sarıkamış’ta*”, “**Şehadetin Adı: Sarıkamış**” **Dergisi**, s. 71-72.
- ÖĞÜN, Tuncay, “ *I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Basınında Rusya Müslümanları*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.34, S. 97, Bahar 2018, s. 81-108.
- ÖRMECİ, Ozan, “*Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*”, **Tarih Okulu Dergisi**, S.8, Eylül- Aralık 2010, s. 95-109.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin, “*Sarıkamış’ın Nüfus Özellikleri*”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi**, C. 9, S.9, Mart 2011, s. 120-131.
- SEMİZ, Yaşar, “*İttihat ve Terakki ve Türkçülük Politikası*”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.35, 2014, s. 217-244.

SEVİNDİ, Cemal, “Garnizon Şehirlerine Tipik Bir Örnek: Sarıkamış”, **Doğu Coğrafya Dergisi**, C.7, S.5, Eylül 2011, s. 309-348.

SİVRİ, Pir Murat, “Seferberliğin İlanından Sarıkamış Harekâtı’na Kadarki Gelişmelerde Hafız Hakkı Bey”, **Anasay Dergisi**, C.1, S.2, Kasım 2017, s. 13-50.

TEKİR, Süleyman, “Sarıkamış Harekâtı Esnasında Ardahan Baskını”, **“Şehadetin Adı: Sarıkamış” Dergisi**, S. 4, Ocak 2012, s. 53-56.

URAL, Selçuk, “1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesi’nde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yankıları”, **Atatürk Dergisi**, C.4, S.4, Temmuz 2005, s. 65-89.

YARDIMCIEL, Ayhan, “Sarıkamış Coğrafyası’nın Sarıkamış Harekâtı’na Etkileri”, **“Şehadetin Adı: Sarıkamış” Dergisi**, S. 4, Ocak 2012, s.63- 66.

Ansiklopediler, Dergiler ve Enver Paşa Hakkında Çıkan Gazete Yazısı

“Arif Nihat Asya”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 3, İstanbul, 1991, s. 543.

“Basmacı Hareketi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.5, İstanbul, 1992, s. 107-108.

“İttihat ve Terakki Cemiyeti”, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Milliyet Gazetesi Yayınları, C.12, İstanbul, 1986, s. 5992-5994.

“Nuh”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 33, İstanbul 2007, s. 224-227.

HANIOĞLU, M. Şükrü, **“İttihat ve Terakki Cemiyeti”**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.23, İstanbul, 2001, s. 476-484.

Kars Eli Dergisi, S. 4, Yıl: 1, Yay: Kars Halkevi Derneği, Kars, Kasım 1964.

KOLOĞLU, Orhan, **“Her Yönüyle Enver Paşa”**, Milliyet , 3 Ağustos 1996. s.2.

ÖĞÜN, Tuncay, **“Kafkas Cephesi’nde Kader Anı: Sarıkamış Harekâtı ve Sonuçları”**, Türkler Ansiklopedisi, C.13, Ankara, 2002, s. 398-408.

ÖZKAYA, İbrahim ve diğerleri, **Beyaz Ölüme Direnen Kar Çiçekleri Şiir Albümü**, Yay: Kars Valiliği, Kars, Aralık 2009.

TUTAR, Hüseyin ve diğerleri, **Türk Halkının Sarıkamış Algısı**, Yay: Serhat Kalkınma Ajansı, Kars, Aralık 2011.

Tezler

ALŞAN, Songül , **Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Şehitlikleri**, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitü Müdürlüğü, (Yüksek Lisans Tezi), (Yöneten: Prof. Dr. S.Esin Dayı), Erzurum, 2010.

ARAZ, Yusuf-TAŞ, İbrahim- YILMAZ, Mervenur, **Kars Şiirleri**, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (Lisans Tezi), (Danışman: Yrd. Doç .Dr. Adem Balkaya), Kars 2012.

DEMİRTAŞ, Asuman Arslan, **Rus Kaynaklarına Göre Sarıkamış Harekâtı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), (Yöneten: Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu), Ankara, 2015.

EKSİK, Betül, **Siyasi ve Sosyal Açından Kafkas Cephesi (1914-1918)**, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), (Yöneten: Yrd. Doç. Dr. Ayşe Yanardağ), Sivas, 2018.

ERSÖZ, Ferya Çalış, **Sarıkamış Harekâtı’nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), (Yöneten: Yrd. Doç. Dr. Fatma Ahsen Turan), Ankara, 2007.

GÜNER, Hanife, **XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus İlişkileri**, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), (Yöneten: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Süme), Bolu, 2014.

GÜREŞİR, Salih Koralp, **Edebiyatımızda Sarıkamış Harbi (1914)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,(Yüksek Lisans Tezi), (Yöneten: Doç. Dr. Haluk Harun Duman), İstanbul, 2006.

KARADANA, Şenol, **II. Abdülhamit Dönemi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Faaliyetleri**, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), (Yöneten: Prof. Dr. Ahmet Eyicil), Kahramanmaraş, 2017.

TURLYBEK, Aslan, **Enver Paşa (1918-1922)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), (Yöneten: Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu), Ankara, 2013.

YALÇIN, Hatice, **Harp Ceridesi (I.Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), (Yöneten: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Mercan),Tokat, 2008.

Kars ve Ardahan Yöresi Aşıklarından Tarafımızca Derlenen Şiirler

AKBABA, Gültekin, “**Yer Sarıkamış'ta**”, Kars, 7 Aralık 2018.

AYDIN, Sultan, **Sarıkamış Destanı “Her Dağında Sarıkamış”**, Kars, 27 Haziran 2019.

KARATAŞ, Taner, **Sarıkamış (Ağladı)**, Kars, 20 Haziran 2019.

KAZAKLI, Kazım, “**Sarıkamış**”, Kars, 7 Aralık 2018.

OKTAY, Mehmet, “**Sarıkamış Şehitlerine**”, Ardahan, 26 Haziran 2019.

SARIBATIR, Eyüp, “**Allahuekber**”, Kars, 7 Aralık 2018.

TELLİOĞLU, Arif, “**1914 Yılında**”, Kars, 7 Aralık 2018.

TELLİOĞLU, Arif, “**Sarıkamış**”, Kars, 7 Aralık 2018.

UZUNKAYA, İsrail, “**Sarıkamış Şehitleri**”, Ardahan, 26 Haziran 2019.

YILDIZ, Günay, “**Sarıkamış Destanı**”, Kars, 18 Mayıs 2019.

YILDIZOĞLU, Bahattin, “**Sarıkamış Şehitlerine**”, Kars, 8 Aralık 2018.

İnternet Kaynakları

<https://www.antoloji.com/sarikamis-sehitleri-2-siiri/>

<https://www.antoloji.com/sarikamis-destani-3-siiri/>

<https://www.antoloji.com/sarikamis-harekatı-siiri/>

<https://www.antoloji.com/sarikamis-sehitleri-ne-2-siiri/>

<https://www.antoloji.com/bende-dondum-siiri/?siralama=p>

http://www.dostkalemler.com/index.php?option=com_kunena&Itemid=56&func=view&catid=17&id=85

<https://www.facebook.com/kangalim5858/photos/a.1652347368394249/1938082089820774/?type=3>

<http://bedirhangokce.com/?p=2619>

<https://sarki.alternatifim.com/sarkici/ahmet-safak/sarikamis>

<https://sarkisozu.xyz/nursac-dogan-isik/sarikamis-destani/sarkisozleri/>

<https://www.uludagsozluk.com/k/enver-pa%C5%9Fa-foto%C4%9Fraf-ar%C5%9Fivi/>

<https://www.google.com/search?q=SARIKAMIŞ+HAREKATI+fotoğraf&rlz=>

EKLER

Ek. 1. Kars ve Ardahan Yöresi Aşıklarından Tarafımızca Derlenen Şiirler

ALLAHUEKBER

*“Ant içip çıkmışlar vatan uğruna,
Can esir tutmuşsun Allahuekber,
Yüz seksen bin ayağı çektin bağrına,
Çok mu göresmişsin Allahuekber.*

*.Mahkum ettin kara tipi borana,
Pusulası meçhul soran sorana,
Vatan için el basmışlar Kur'an'a
Ne kadar sevmişsin Allahuekber.*

*Çarıklı ayaklar yorgun, aç susuz,
Kesmişler gümanı senden umutsuz,
Buz tutmuş her yanın boranın huysuz,
Can kurban almışsin Allahuekber.*

*Süngüsü, kazması mevzi kazmamış,
Belliki etrafı laçın buzlamış,
Beklemiş konağı gelsin sarkamış,
Salı vermemişsin Allahuekber.*

*Kimi nişanlanmış kimi söz kesmiş,
Konu vatan diye rücu etmemiş,
Kaderin rüzgarı tersine esmiş,
İmkan kılmamışsin Allahuekber.*

*Yandaşın çil horoz yaman soğanlı,
Ansız, acımasız çok soğuk kanlı,
Onlar da sen gibi oldular zanlı,
Hale sevinçlisin Allahuekber.*

*Kardan yorganları yastıklar kütük,
Amansız her taraf dağlar kör kütük,
Tarihi yokladık bir sen de gördük,
Cünt konak etmişsin Allahuekber*

*Alem şikayetçi senden bilesin,
Şamu seher asla yüzün gülmesin,
Gitsin acı günler geri gelmesin,
Yalnız kalasın Allahuekber.*

*Vatan namusumdur kutsal bir ocak,
Eyüp der benimdir benim olacak,
Her zerre çakılın yer bucak bucak,
Topyekün kanımsın Allahuekber.”³⁴¹*

³⁴¹ Aşık Eyüp Sarıbatır ile 7 Aralık 2018 ‘de yapılmış röportajdan alıntıdır.

YER SARIKAMIŞ'TA

*“Solmuş Şukufeler dağlar yas tutar,
Yıllardır bu matem var Sarıkamış'ta,
Doksan bin nev civan libaslı yatar,
Kavuşmuş Süphan'a er Sarıkamış'ta.*

*Dağlar, taşlar şahit malum acıya,
Ecel hasret koymuş ana bacıya,
Allahuekberdir adı hancıya,
Uğra bir selamın ver Sarıkamış'ta.*

*Çelikten miğferler yapışmış başa,
Yaslanmış kayaya ser koymuş taşta,
Üçü bir arada kardaş kardaşa,
Can teslim eylemiş gör Sarıkamış'ta.*

*Çil horoz Soğanlı ansız amansız,
Yol kesmiş kapatmış boran imkânsız
Sığınak bulamamış kalmış gümansız,
Bilinmez maziler sır Sarıkamış'ta.*

*Süngüsü kaması kından çıkmamış,
Kalmış parmakları tetik çekmemiş,
Ah çekmiş amana kimse gelmemiş,
Çekmişler bir hayli zor Sarıkamış'ta.*

*Gültekin metamli olmaya değer
Cahil maskaralar kendini öğer,
Encamını benden sorsalar eğer,
Akbaba anlatsın yer Sarıkamış'ta.”³⁴²*

*Urbaları narin üşümüş canlar,
Suoktan soğulmuş akmamış kanlar,
Bir ocak umudu delikanlılar,
Saklamış koynunda kar Sarıkamış.*

*Şedit ayam nefesleri kalmamış,
Oturduğu yerden biri kalmamış,
Ayaz vurmuş yüzlerine çatlamış,
Karışmış türaba ser Sarıkamı*

³⁴² Aşık Gültekin Akbaba ile 7 Aralık 2018'de yapılmış röportajdan alıntıdır.

SARIKAMIŞ

*“Her biri bir aslan olmuş kükremiş,
Düşman sürüsüne dalan yiğitler,
Bin dokuz yüz on dört aylar aralık,
Ne hayalle yurdu alan yiğitler.*

*Himmetli kul servet harcar binnete,
Hakka aşık hakka gider minnete,
Layık olmaz her yaranan cennete,
Ulviyette mekan bulan yiğitler.*

*Emir vermiş Enver Paşa komutan,
Olanları kimlerolar unutar?
Düşmanlara gücümüzü tanıtan,
Özü gedif namı kalan yiğitler,*

*Kardeş döndü kardeşine dalını,
Uydu ele zahir etti balını,
Ay Kazaklı Kazım müşkül halını,
Deme yoktu yada salan yiğitler.”³⁴³*

*Dünya devletleri hayran kaldılar,
Bu toprağı ne zorluklar aldılar,
Bayrak ulus için şehit oldular,
Mezarları meçhul olan yiğitler.*

*İklim kıştı hava aman vermiyor,
Mehmetçikler menzile ermiyor,
Boran sarmış önlerini görmüyor,
Cefan oldu şimdi yalan yiğitler.*

*Sarıkamuş dağlarına yayılmış,
Kimi donmuş ölmüş kimi bayılmış,
Feryatları bu alemden duyulmuş,
Veran olmuş senin sılan yiğitler.*

*Kadir kıymet bilen dostlar öldüler,
Düşmanlarımız seyreyliyif güldüler,
Edirdene’den Ardahan’a böldüler,
Siz aldınız ettik talan yiğitler.*

³⁴³ Aşık Kazım Kazaklı ile 7 Aralık 2018’de yapılmış röportajdan alıntıdır.

SARIKAMIŞ ŞEHİTLERİNE

*Bin dokuz yüz on dört tarih yaprağı,
Unutulmaz gündü Sarıkamış'ta,
Kar yağmış kapamış taşı toprağı,
İmkanlar tükendi Sarıkamış'ta.*

*Yirmi dört aralık bir kar başladı.
Soğuk tipi el ayağı haşladı,
Askerin iliğine işledi,
Civan canlar dondu Sarıkamış'ta.*

*Vatanın doğusu düşman doluydu.
Enver Paşa emri dağın yoluydu,
Mehmetçik mecburdu emir kuluydu,
Talih terse döndü Sarıkamış'ta.*

*Fırtına yirmi gün devam etmişti,
Çantalarda erzakları bitmişti,
Üşüyenler son uykuya yatmıştı,
Gökte yıldız söndü Sarıkamış'ta.*

*Bin dokuz yüz on beşlere gelindi,
Yiğitler yorgundu ayak yalındı,
Karlı dağdan kara haber alındı,
Şehit doksan bindi Sarıkamış'ta.*

*Ocak ayı sekiz oldu günlerden,
El üzüldü şehit olan canlardan,
Topladılar kar altından inlerden,
Acel yeli dindi Sarıkamış'ta.*

*Evladını arıyordu babası,
Halkın ceset taşımaydı çabası,
Öküzarabası ata arabası,
Ah arşadayandı Sarıkamış'ta.*

*Mehmetçiğim matlubuna ermedi,
Dünya böyle acı zulüm görmedi,
Ağır kış şartları aman vermedi,
Yurt yasa boyandı Sarıkamış'ta.*

*Kars'ın kitabına kara yazıldı,
Analar ağladı kan yaş süzüldü,
Düşmanlar sevindi dostlar üzüldü,
Yüreğimiz yandı Sarıkamış'ta*

*Allahu Ekber'de ezan sesi var,
Doksan bin şehidin son nefesi var,
Doksan beş senedir bizde yası var,
Yıldızoğlu andı Sarıkamış'ta.³⁴⁴*

³⁴⁴ Aşık Bahattin Yıldızoğlu ile 8 Aralık 2018'de yapılmış röportajdan alıntıdır.

SARIKAMIŞ

*“Tarih bin dokuz yüz on dört yılında,
Kalktı taarruza erbaş erimiz,
Maksat vatan idi ölüm ucunda,
Çattı Soğanlıya erbaş erimiz.*

*Soğanlı çil horoz kesti amanı,
Kapattı yolları tipi boranı,
Aşılmadı gitti souğa giranı,
Battı buz içine erbaş erimiz.*

*Doğsan bin sükarın dondu nefesi,
Çıkmadı elinde silahın sesi,
Yatağı buz oldu yorgan kisvesi,
Yattı uykusuna erbaş erimiz.*

*Allahu akberdir bu dağın adı,
Bir aman vermedi tuttu inadı,
Çaresiz neferin yok ihtiyadı,
Tattı uykusunu erbaş erimiz.*

*Arifim bilirler çektiğim zarı,
Halkın aşığıyım sözün mimarı,
Bitmemiş arzular muratlar yarı,
Bastı yüreğine erbaş erimiz.”³⁴⁵*

³⁴⁵ Aşık Arif Tellioğlu ile 7 Aralık 2018’de yapılmış röportajdan alıntıdır.

1914 YILINDA

*“Tarih bin dokuz yüz on dört yılında,
Şahitsiz tarihe dön Sarıkamış’ta,
Şehit olmuş karlı dağlar dalında,
Destan yazmış aşık an Sarıkamış’ta.*

*Soğanlı dağları karlı çil horoz,
Doğsan bin civandı borana maruz,
Kaldı yollarını kapattı kar buz,
Tuttular bin meskan han Sarıkamış’ta.*

*Tellioğlu doğsan bin fidan sükardı,
Üstü tipi boran dağları kardı,
Yükselen sedalar dört yanı sardı,
Yar oldu rahmana can Sarıkamış’ta.”³⁴⁶*

³⁴⁶ Aşık Arif Tellioğlu ile 7 Aralık 2018’de yapılmış röportajdan alıntıdır.

SARIKAMIŞ DESTANI

*“Tarihte bir destan yanan meşhale,
Bitmez anlatmakla Sarıkamış,
Bir vatan uğruna etten bir kale,
Bitmez anlatmakla Sarıkamış,
Hürriyet yolunda doksan bin kişi.*

*Vatan aşkı buza dönmüş ellerde,
İstiklaller yarım kalmış dillerde,
Astral bir yolculuk var yollarda,
Bitmez anlatmakla Sarıkamış,
Hürriyet yolunda doksan bin kişi.*

*Beyaz bir sessizlik kar dolu her yanın,
Ayaktaki postallarda donmuş kanın,
Miğferleri yastık kaputlar yorgan,
Bitmez anlatmakla Sarıkamış,
Hürriyet yolunda doksan bin kişi.*

*Her adımda bir yorgunluk bir telaş,
Görünmeyen beden tanınmayan baş
Ne mevzi var ne düşman var ne savaş,
Bitmez anlatmakla Sarıkamış,
Hürriyet yolunda doksan bin kişi.*

*Orman ıssız dağlar duman içinde,
Kayıp olmuş devran aman içinde,
Umutlar toplanmış bir han içinde,
Bitmez anlatmakla Sarıkamış,
Hürriyet yolunda doksan bin kişi.*

*Defterler kapanmış silinmiş yazı,
Her yan makber şehit dolu gökyüzü,
Günay Yıldız bitmiş herkesin sözü,
Bitmez anlatmakla Sarıkamış,
Hürriyet yolunda doksan bin kişi.”³⁴⁷*

*Allahuekber Dağı’nın bitmez yası var,
Her tasında bir şehidin sesi var,
Onda Allah aşkı hak nidası var,
Bitmez anlatmakla Sarıkamış,
Hürriyet yolunda doksan bin kişi.*

³⁴⁷ Aşık Günay Yıldız ile 18 Mayıs 2019’da yapılmış röportajdan alıntıdır.

SARIKAMIŞ (Ağladı)

*“Beyaz bir hüznün ey Sarıkamış,
Hayallerim söndü düşler ağladı,
Sende hiç merhamet insaf kalmamış,
Gökyüzünde uçan kuşlar ağladı.*

*Şartlar çok ağırdı, düşman azılı,
Kaderden kaçılmaz neyse yazılı,
Telef oldu canlar boşa fuzuli,
Aktı gözümüzden yaşlar ağladı.*

*Fidan boylar nakış olmuş üstüne,
Acımadın felek neden kastın ne,
Uzanmış yatıyor karlar üstüne,
Feryat etti dağlar, taşlar ağladı.*

*Açmış kollarını Allahuekber,
Yatıyor bağrında binlerce makber,
Ruhunuz şad olsun ey büyük asker,
Sarpa sardı, bütün işler ağladı.*

*Böylesi zulüme dayanmaz yürek,
Civan candan geçmiş vatan diyerek,
Anacağz sizi hep ürperterek,
Kalbimiz tekledi dölşler ağladı.*

*Dünyayı titreten Mehmet'im durgun,
Aç, susuz, uykusuz perişan, yorgun,
Ey yiğit Mehmet'im ben sana vurgun,
Mizani yonarak saçlar ağladı,
Dağda taşlar, gökte kuşlar ağladı,
Ana, baba, eş, gardaşlar ağladı.”³⁴⁸*

*Ayağı potinsiz, parkasız üstü,
Zemheri soğuşu ferini kesti,
Ölüm rüzgarları üstüne esti,
Dudaklar titredi, dişler ağladı.*

*Doksan bin askeri dondurdu boşa,
Çünkü heves etmiş olmaz bir düşe,
Mevla'm o günleri vermesin başa,
Analar yas tuttu, eşler ağladı.*

*Ahu nala figan sardı her yanı,
Karlar teslim aldı nice bin canı,
Bıraktı tarihte acı bir anı,
Merhametli mamur başlar ağladı.*

³⁴⁸ **Ozan Mizani (Taner Karataş)** ile 20 Haziran 2019'da yapılmış röportajdan alıntıdır.

SARIKAMIŞ DESTANI

“ HER DAĞINDA SARIKAMIŞ ”

*“Kafkas Cephesi kan ağlar,
Kar altında Sarıkamış,
Aşılmamış yüce dağlar,
Her dağından Sarıkamış.*

*Dağların neden dumanlı,
Başın kar, tipi, boranlı,
Allahüekber, Soğanlı,
Her dağında Sarıkamış.*

*Yatıyor doksan bin yiğit,
On beş şehitlikte, şehit,
Mehmetler olmuştur şehit,
Her dağında Sarıkamış.*

*Gelmiş İstanbul, Samsunlu,
Diyarbakır, Trabzonlu,
Yatar Rize, Giresunlu,
Her dağında Sarıkamış.*

*Yemen, Surye çöllerinden,
Anadolu illerinden,
Erzurum 'un güllerinden,
Her dağında Sarıkamış.*

*Sultan der ki şan verenler,
Vatan için can verenler,
Al bayrağa kan verenler,
Her dağında Sarıkamış.”³⁴⁹*

³⁴⁹ Araştırmacı, Yazar **Sultan Aydın** ile 27 Haziran 2019’da yapılmış röportajdan alıntıdır.

SARIKAMIŞ ŞEHİTLERİ

*“Kan çiçeği Allahu Ekber Dağı’nda,
Kanım dalgalanır al bayrağında,
Bitler çekilirmiş donan bir canda,
Ben Sarıkamış’ım, Huş’um, Yemen’im,
Ne kimin kimsesi ne kimse benim.*

*Vardık Erzurum’a bir kış sabahı,
Yakıp kavurmuştu Yemen sıcaklığı,
Aşılır dediler Allahu Ekber Dağı,
Savrularak kum olsa da bedenim,
Ne kimin kimsesi ne kimse benim.*

*Enver Paşa emir verdi askere,
Onuncu kolordu aldırılmaz kara,
Yazlık elbiseyle çıktık dağlara,
Kar, boran, tipide dondu bedenim,
Ne kimin kimsesi ne kimse benim.*

*Hafız Hakkı Paşa açtı sancağı,
Yakıp yüreğimi Yemen sıcaklığı,
Bize mezar oldu Allahu Ekber Dağı,
Halen anlaşılmaz donma nedenim,
Ne kimin kimsesi ne kimse benim.*

*Karlı dağ başında bir kan fidanı,
Yazılmış tarihe kara destanı,
Donarak kaybettik doksan bin canı,
Seyyati şueda cennet mekanın,
Ne kimin kimsesi ne kimse benim.”³⁵⁰*

³⁵⁰ Aşık İsrail Uzunkaya ile 26 Haziran 2019’da yapılmış röportajdan alıntıdır.

SARIKAMIŞ ŞEHİTLERİNE

*“Doksan bin şehide oldu vatanın Sarıkamış,
Ebediyen unutulmaz yatanın Sarıkamış,
Türkiye’ mi temsil eder kanının kırmızısı,
Ay yıldızlı bayrağını tutanın Sarıkamış.*

*Nice koç yiğitler oldu anaları ağlayan,
O günden bugüne kadar yürekleri dağlayan,
Bölünmüşken bu ülkeyi birbirine bağlayan,
Kars, Erzurum, Edirne’yi katanın Sarıkamış.*

*Mezarın nur ile dolsun biz kurduk ordumuzu,
Asker, polis gözetiyor sağ ile solumuzu,
Memet Oktay şükür olsun kurtardık yurdumuzu,
Gönlünü rahat ettirdi yatanın Sarıkamış.”³⁵¹*

³⁵¹ Aşık Mehmet Oktay ile 26 Haziran 2019’da yapılmış röportajdan alıntıdır.

İSTİYORUM!..

*“Şarkın serin yellerine kavuşmak istiyorum,
Şarka göz koyanlarla, savaşmak istiyorum,
Çünkü şarkın bağrında yatan şehit ceddindir,
Çiğnemesinler diye, döğüşmek istiyorum...
Vatan ve ulus için bu canı besliyorum.*

*Öz ceddimin kanyile, yoğrulmuştur o eller,
Akan şehit kanını görenler sandı seller,
Şehit kocalarını, aradı nice dullar...
Ecdadım geçen yoldan ben geçmek istiyorum,
Vatan ve ulus için bu canı besliyorum.*

*Düşman bilir bizleri, biz biliriz düşmanı,
Sınırı yanaşırsa, arayacak dermanı,
Sümgüm, kalem, kan boya, yazacağım fermanı,
Sedleri yakıp, yıkıp yol açmak istiyorum,
Vatan ve ulus için bu canı besliyorum.*

*Hey şehit yatan mehmet; bekçiyiz mezarında,
Eğer senin bir arzun, kaldıysa öz yarında,
Senin yarın vatandır, saklıyor hep bağrımda,
Nurlu mezarınıza, ben bakmak istiyorum,
Vatan ve ulus için bu canı besliyorum.*

*Baba Kafkaslım diyor, sarp dağlar yolun olsa,
Severek koşacağız yurt için ölüm: ısa,
Düşmanı yeneceyiz ne kadar zalim olsa,
Yurt için kaynayarak, ben taşmak istiyorum,
Vatan ve ulus için bu canı besliyorum.”³⁵²*

³⁵² Bu şiir, **İbrahim Aslan (Baba Kafkaslı)** tarafından 10/07/1945 tarihinde yazılmıştır.

Ek. 2. Harekat İçin Yazılmış Diğer Şiirler ve Şarkı Sözlerinden Seçmeler

ERCIŞLİ ŞÜKRÜ ÇAVUŞUN AĞITI

*“Kar mı yağmış Sarıkamış Dağına,
Enver Paşa geri gönder balamı,
Taze giymiş sevda çekme çağına,
Enver Paşa geri gönder balamı,
Bıyıkları kaytan Şükrü balamı.*

*Bir yel esti dal budağım döküldü,
Belimi verdiğim dağım yıkıldı,
Şükrü diye diye belim büküldü,
Enver Paşa geri gönder balamı,
Bıyıkları kaytan Şükrü balamı.*

*Yaz olanda Erciş Dağı bağ olur,
Kara koyunların südü çok olur,
Bu hasretlik yüreğime dağ olur,
Enver Paşa geri gönder balamı,
Bıyıkları kaytan Şükrü balamı.*

*Derviş diyer ne bir kara yazım var,
Dizim tutmaz her yanımda sızım var,
Ölümlle elleşen körpe kuzum var,
Enver Paşa geri gönder balamı,
Bıyıkları kaytan Şükrü balamı.”³⁵³*

Ercişli Şükrü

³⁵³ Yusuf Araz, İbrahim Taş, Mervenur Yılmaz, **Kars Şiirleri**, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (Lisans Tezi), Danışman: Yrd. Doç .Dr. Adem Balkaya, Kars 2012, s. 94.

SARIKAMIŞ'TA

“ Tarih sayfasına takıldı gözüm,
Bir hazin mazi var Sarıkamış'ta,
Anlatmak istesem az gelir sözüm,
Dünyanın gözü var Sarıkamış'ta.

Bin dokuz yüz on beş kara kışında,
Karargâhlar kurduk dağlar başında,
Soğanlı'nın toprağında taşında,
Ecdadın izi var Sarıkamış'ta.

Ovası çiçekli dumanlı başın,
Cihanda bulunmaz emsalin eşin,
Çeliği eriten sıcak savaşın,
Soğumuş yüzü var Sarıkamış'ta.

Şu Enver Paşa'nın ani kararı,
Durup beklememiş ezel baharı,
Allahuekber'in şiddetli karı,
Bize ikazı var Sarıkamış'ta.

Yürütmüşüz orduları üç koldan,
Asker yeni dönmüş Yemen'den çölden,
Takdir böyle imiş ne gelir elden,
Mukadder yazı var Sarıkamış'ta.

Ne şimşekler gürler ne dere akar,
Yüzünü çeviren mahsunca bakar,
Bu ateş haşre dek bizleri yakar,
Savaşın közü var Sarıkamış'ta.

Tazecik civanlar geri dönmemiş,
Piyade yürümüş ata binmemiş,
Bir asırdır içimize sinmemiş,
Tarifsiz sızı var Sarıkamış'ta.

Üst yanı dumandır, eteği çiçek,
Bekle gönül bu acı da geçecek,
Tarihi yazanlar rakam verecek,
Kaç tane gazi var Sarıkamış'ta.

Divanî gördükçe gözyaşı siler,
Bu acı demiri, çeliği deler,
O gün bugün oldu anneler meler,
Doksan bin kuzu var Sarıkamış'ta. ³⁵⁴

Cemal Alper

³⁵⁴ Yusuf Araz, İbrahim Taş, Mervenur Yılmaz, **a.g.t.** s. 109-110.

CEPHE SARIKAMIŞ ALLAHUEKBER

*“Tefsirin yapmayı arzuladığım
Cephe Sarıkamış Allahuekber
Beş vakit namazda adın dediğim
Cephe Sarıkamış Allahuekber*

*Bir emir verilmiş yürü denilmiş
Sensin bu vatanın eri denilmiş
Kafkaslarda Türk’ün yeri denilmiş
Cephe Sarıkamış Allahuekber*

*Emir alınınca emre bakılmış
Mevzi hazırlanmış süngü takılmış
Dönmek yok diyerek yola çıkılmış
Cephe Sarıkamış Allahuekber*

*Üç evladın dağları sarmış yürümüş
Hepsi civan imiş yiğit erimiş
Kader pusu kurmuş duman bürümüş
Cephe Sarıkamış Allahuekber*

*Savaşarak yurtta ölinmesi hak
Doksan bin şehidin yattığı toprak
Dalında kemalsız kuruyan yaprak
Cephe Sarıkamış Allahuekber*

*Merdoğlu gezerek gördüm ağladım
Kaybolan mezarı ördüm ağladım
Biri de dedemmiş sordum ağladım
Cephe Sarıkamış Allahuekber”³⁵⁵*

Mevlüt Culfa

³⁵⁵ a.g.t, s. 110-111.

SARIKAMIŞ'TAN

*“Gök bakır yer demir zemheri ayı
Bir tufan kapladı arzı semayı
Afak daralmakta kesmiş arayı
Saldırıyor Kars'tan Ağrı'dan Muş'tan
Bir feryat yükseldi Sarıkamış'tan*

*Türk'ün töresinde baş eğmek yoktu
Ram olduğu kuvvet tek mutlak Hak'tı
Dağlar kar bürüdü Aras kan aktı
Bu bir takdirimi farklı savaştan
Tecelli eyledi Sarıkamış'tan*

*Analar kuzusu nevcivandır
Bizim için ataslara yandılar
Kaput yoktu o sebepten dondular
Libas diktirenler kutnu kumaştan
Hayâ etmelidir Sarıkamış'tan*

*Vefadan da hiçbir haber beyni esirler
Sinsi tuzak kuran hain unsurlar
Birleşince ihanetler kusurlar
Deniz leb ıslandı dökülen yaştan
Sel oldu çağladı Sarıkamış'tan*

*Köprüköy önünde işler yürürken
Tarihine şanlı sayfa verirken
Hasan İzzet istikbali görürken
Planlar değişti sil yeni baştan
Hücum diye bir ses Sarıkamış'tan*

*Enver Bey der kızıl elmadır vatan
Turan aşkı idi kalbinde atan
Farklı yorumladı kalem oynatan
Elin dili sertti kayadan taştan
Bunu hissettirdi Sarıkamış'tan*

*Burada doyup karşı safta duranlar
Müslüman görünüp sırttan vuranlar
Gizli gizli katliamlar kuranlar
Soğuktu Allahuekber de kıştan
Cihanı dondurur Sarıkamış'tan*

*Bu harp için kafamdaki düşünce
Doksan Üç Harbi'nin devamı bence
Şükran ve Fatıha doksan bin gence
Akan şehit kanı her bir karıştan
Van'dan Erzurum'dan Sarıkamış'tan*

*Selami yastayken yakılan eller
Özre imza attı aydın gafiller
Tarihine düşman olan sefiller
Pişman mıdır acep yaptığı işten
Özür dilemeli Sarıkamış'tan³⁵⁶*

Selami Yağar

³⁵⁶ a.g.t, s. 116-117.

MEHMET'İM

*“Yıl bin dokuz yüz on dördte
Yaman savaştı Mehmet'im
Sayısı doksan bin oldu
Toprağa düştü Mehmet'im*

*Düşmana cengini tutan
Hedefe kurşunu atan
Meydanı savurup katan
Engeller aştı Mehmet'im*

*Hile siyasete kandı
Herkesi kendisi sandı
Vatanın aşkı ile yandı
Kaynatıp biçti Mehmet'im*

*Bilal seninle yaşıyor
Vatan sevgisi coşuyor
Damarda kanı atıyor
Hedefe koştu Mehmet'im”³⁵⁷*

Bilal Esrarî

³⁵⁷ a.g.t, s. 132.

MEHMET'İM

*“Bin dokuz yüz on dört Aralık ayında
Savaş her tarafı sardı Mehmet'im
Düşman peşimize taktı Rusya'yı
Biz bir haksızlık vardı Mehmet'im*

*Haklı davamız haksızı boğardı
Şansımız olsaydı güneş açardı
Birden Allah'ekber Dağı ağardı
Düşmanımız beyaz kardı Mehmet'im*

*Tipi boran bize aman vermiyor
Gözlerimiz önümüzü görmüyor
Aç mısın tok musun kimse sormuyor
Gücümüz tükendi durdu Mehmet'im*

*Tarih bin dokuz yüz on beş sabahı
Çelik kollar tutmaz oldu bayrağı
Doksan bin şehidi yiyen toprağı
Korumasak bize ardı Mehmet'im*

*Tuğgeneral Hafız geçince başa
Ruz otuz bin ölü verdi savaşa
Ne çare ki yenildi karakışa
Dayanmamız gayet zordu Mehmet'im*

*Kemal Devranî der nerde görülmüş
Türk askeri düşmanına yenilmiş
Doksan bin nevcivan şehit verilmiş
Bir hüznün sarmıştı yurdu Mehmet'im”³⁵⁸*

Kemal Arpaçay

³⁵⁸ a.g.t, s. 137.

BAŞIMIZ SAĞ OLSUN SARIKAMIŞ'IM

*“Doksan bin şehidi bir anda verdik
Başımız sağ olsun Sarıkamış'ım
Savaşın sonunda zafere erdik
Başımız sağ olsun Sarıkamış'ım*

*Toprağa sarılmış koç yiğidimiz,
Allahuekber'dir bak şahidimiz,
Her bir tarafında var şehidimiz,
Başımız sağ olsun Sarıkamış'ım.*

*Vatanın uğruna kurbandır canım
Al bayrağım için koy aksın kanım
Bizi yaratan yoktur isyanım
Başımız sağ olsun Sarıkamış'ım*

*Kelle koltuğunda tepeyi aştı,
Bütün kafirlerin hep aklı şaştı,
Vatan, millet, batrak için savaştı,
Başımız sağ olsun Sarıkamış'ım.*

*Gölgemizde nasıl böyle bir gün yapmış
Nice kahramanlar ün yapmış
Unutmak mümkün mü sanki dün yapmış
Başımız sağ olsun Sarıkamış'ım*

*Aşık Bulut der bu bizim anımız,
Yer, gök arasında gizli şanımız,
Vatanımız için aksın kanımız,
Başımız sağ olsun Sarıkamış'ım.”³⁵⁹*

*Vatan namus verilir mi yurdumuz
Kılıçlarla galip gelmiş ordumuz
Yüz bin şehit olsa gelmez ardımız
Başımız sağ olsun Sarıkamış'ım*

*Bu vatan bizindir kılıç çaldılar
Düşmanın elinden vurup aldılar
Doğudan batıya haber saldılar
Başımız sağ olsun Sarıkamış'ım*

*Toprağa sarılmış koç yiğidimiz
Allahuekber'dir bak şahidimiz
Her bir tarafında var şehidimiz
Başımız sağ olsun Sarıkamış'ım*

³⁵⁹ a.g.t, s. 139.

YETİŞTİM

“Başlayalım söze euzu billah
Amentü’den bir imana yetiştim
İslâm’a ihsân et halkeden Allah
Şükür olsun bu imkâna yetiştim

İmkân eden bize Hazreti Hünkâr
Fizâh arşa çıktı Hak Perverdigâr
Yoldaş Hızır olsun ey Nûr-i Enver
Figan eden niçe câna yetiştim

Canlar figan eder koyma yasında
Dağlar âciz kaldı fizâh sesinde
Ne haneler harap oldu Pasın’da
Kars Kars diyen çok lisâna yetiştim

Lisânında tekbir gökleri yırtar
Üç kolordu gelir dağları tartar
Yâ Rabbi İslâm’ı Urus’tan kurtar
Bu dilekte Âl-Osmân’a yetiştim

Âl-Osmân’a Urus etti hileyi
Horum’da bozuldu yedi silleyi
Serdar Enver Paşa gelir Kars deyi
Sabit-kadem pehlivana yetiştim

Sabit olanların sözü bir idi
Cümle ordular hep kalktı yürüdü
Bardız’a gelmeden duman bürüdü
Soğanlı’da ne tufana yetiştim

Tufan geldi nicesinin başına
Koyan yoktur musallanın taşına
Haber eden olmaz öz kardaşına
Hakk’a giden üç bin câna yetiştim

Canlar şehit kalan asker galiptir
Ahir Yağbasan’da mesken kılıptır
Niçe cenk ü cidal yağma oluptur
Can sökülen kızıl kana yetiştim

Karnağaz Göle’nin yüreği yandı
Ahir bu musibet bize dayandı
İslam olan kızıl kana boyandı
Figan eden çok zenana yetiştim

O zenneler kundakların düşkünü
Hep ordular hanelerin şaşkını
Sabi sıbyan yalın ayak kış günü
Yolda kalan çok kurbana yetiştim

Kimi kurban oldu dondu çöllere
Kimi meşelerde kimi yollarda
Kimi kapılarda kimi ellerde
Nan elinden el-amana yetiştim

El-amanın ahı arşa ulaştı
Bu musibet her diyara bulaştı
Niçe yiğitlerin dili dolaştı
Görün niçe kür zamana yetiştim

*Kür zaman oluptur felek bağında
Neler oldu Asbuğa'nın dağında
Üç yiğit yok on üç on dört çağında
Emr-i Hak'tan bu fermana yetiştim*

*Fermana sabreden bulur eyliğı
Hanı n'oldu Boyalı'nın beğliğı
Blmem nedir fukaranın kemliğı
Ağlar sızlar ne şivana yetiştim*

*Şivan böyle kalmaz dünya dönüptür
Boyalı Salut'tan yüz can ölüptür
Sağ kalanlarla esir oluptur
Günden güne perişana yetiştim*

*Perişan Tozanlı oda tutuştu
Ahir Selimköy'e velvele düştü
Göçün önü Oluklu'ya yetişti
Şimdi görün ne talana yetiştim*

*Talancının sanma gönlü yumşak
Oluklu'dan gitti otuz dört uşak
Allah yardım etsin kime danışak
Adaletli o Sultan'a yetiştim*

*Sultan'ın bülbülü hasret gülüne
Duam budur dertli gönlüm siline
Hak yardım eylesin Havas kuluna
Otuz bir de bu destana yetiştim³⁶⁰*

Havasî

³⁶⁰ a.g.t, s. 146-147-148.

SARIKAMIŞ TÜRKÜSÜ

*“Kamış kamış Sarıkamış
Biz varmadan karlar yığmış
Olur mu be Enver Paşa
Bak Mehmet'im dona kalmış*

*Tren gelir katar katar
İslimcisi kömür atar
İzin ver be Enver Paşa
Anam babam yola bakar*

*Sarıkamış Dağları'nda
Üzüm bitmez bağlarında
Yüz bin Mehmet şehit olmuş
Hepsi gençlik çağlarında*

*Kadirî der Enver Paşa
Karlar yağmış dağa taş
Biz düşmana yenilmezdik
Teslim olduk kara kışa
Biz düşmana yenilemezdik
Yemler olduk kurda kuşa”³⁶¹*

Kadir Uzun

³⁶¹ a.g.t, s. 153.

DONDU KALDI SARIKAMIŞ

*“Tipi boran oldu Soğanlı Dağı
Yeller dondu kaldı Sarıkamış'ta
Kırıldı tutmadı dizlerim bağı
Kollar dondu kaldı Sarıkamış'ta*

*Acı acı rüzgâr esti yüceden
Estikçe belleri kesti inceden
Ölüm kol gezmeye düştü geceden
Yollar dondu kaldı Sarıkamış'ta*

*Çakmaklar çakılmaz kavlar alışmaz
Aç kurt bile bu dağlarda dolaşmaz
Tetikler buzlandı namlu çalışmaz
Eller dondu kaldı Sarıkamış'ta*

*Poyrazoğlu menziline ermedi
Dağlar karlı cebeller yol vermedi
Omuzlarken bir Mehmet bir Mehmet'i
Beller dondu kaldı Sarıkamış'ta”³⁶²*

Poyrazoğlu

³⁶² a.g.t, s. 153-154.

SARIKAMIŞ ŞEHİTLERİ

*“Allahuekber dağı şehitlerin diyarı
Doksan bin şehit yatar bu vatan yadigarı*

*O mekana gidersen sanki hepsi yaşıyor
İnsanın içi orda buruk buruk coşuyor*

*Teçhizatları yokmuş çoğusu yalın ayak
Canlarını vermişler hepsi orda donarak*

*Mehmetçiğin tipide karda beli bükülmüş
Üçüncü ordu donmuş yavaş yavaş dökülmüş*

*Bu nasıl bir emirdi bu nasıl bir ifade
Mahf oldu koç yiğitler kaldı birkaç piyade*

*Onlarda cesetleri durmadan taşıyordu
Bu acı manzarayı yürekten yaşıyordu*

*Allahım bu ne işti erişti ordumuza
Sen artık zeval verme şu cennet yurdumuza*

*Der Kevseri şu vatan hepimizin vatani
Yavrum sakın unutma ecdadını atanı”³⁶³*

³⁶³ Dursun Doğan, **Sarıkamış Şehitleri-21/12/2008**, E.T:20/12/2018

<https://www.antoloji.com/sarikamis-sehitleri-2-siiri/>

SARIKAMIŞ DESTANI

“Donmuş ak yüzünde
Biriken kan ve ter
Var mı yeryüzünde
Böyle kahraman, azimli asker
Ayaklar delik, deşik
Çarığa susamış, hasret
Eller kenetlenmiş, birleşik
Üzerleri çıplak, yok kıyafet
Şu donuk kahraman abideler
Her bahar kardelen gibiler
Suskun kalmış, suskun gider
Kimde var böyle şanlı er
Tarihe altın harflerle destan yazdın
Ölümü göre göre, şahlandın
Karların içinde süttten beyazdın
Kimde var bu sır, bu inancın
Bakışlar dimdik arşa
Eller açılmış duaya
Tetikler çekilmiş düşmana
Böyle gitmişler ah...donmaya
Gözler açık kalmış
Bize mi, kimbilir bu bakış
Soğuk, buzlu, tipili bir kış
Zamanın durduğu yer Sarıkamış
Tarihin unutulmazı
Bilir misin Sarıkamış'ı?
Buzdan bir kor Aslanlarımızı
Bilir misin Sarıkamış'ı?
Sarıkamış'ta soğuk eser rüzgar
Yası sinemi yakar
Suskun kalmayalım dostlar
“Yaram derin, çok ağır hesaplar”
Her kar yağışında vicdanım sızlar...”³⁶⁴

³⁶⁴ Nuray Ülker, **Sarıkamış Destanı-14/12/2007**, E.T: 10/01/2019,
<https://www.antoloji.com/sarikamis-destani-3-siiri/>

SARIKAMIŞ HAREKATI

*“Kara kışta Sarıkamış’ta
Bir emirle sürdüler bizi cepheye
Çoğumuz oyun oynayacak yaşta
Fırsatımız olmadı büyümeye
Ama bu kimin umurunda
Ne olurdu bizde yaşasaydık
Çoluk çocuğa karışsaydık
Ayaklarımıza bari potin alsaydık
Osmanlı için düşman mı yok
Ölmek için vakit çok
Kar susamıştı sanki kana
Akan kanlar onu doyurmadı
Damarlarımızdakini de istedi
Onu da yavaş yavaş aldı
Kıvrılınca Mehmetler siperde bir yana
Yatan bir daha kalkamadı
Askerlerimiz birer birer donuyordu
Ordumuz göz göre göre yok oluyordu
Ak saçlı analar oğulsuz kalıyordu
Taze gelinlerin ise yüreği kavruluyordu
Allah’ım bu ne iştir bir nesil eriyordu
Ama kimse görmek istemiyordu
Ölmek belki de şans oldu
Kalanların çoğu esir oldu
Yıllarca işkence gördü
Çoğu kaçarken Hazar’da boğuldu
Ya da Moskof’da muhacir oldu
Peki saraydaki Enver’e ne oldu?
Saray öldüğümüzü sakladı
Konuşulmayı bile yasakladı
Biz utanılacak ne yaptık*

*Emirleri uyguladık
Öl dediler vatan için öldük
Daha ne yapaydık
Şehit sayısında bile anlaşılamadılar
Sanki teker teker saydılar
Sonuçtan ders çıkaramayan zavallılar
Olan Vahşete harekâtı dediler
Bize yazık ettiler
Osmanlıyı yok ettiler.”³⁶⁵*

³⁶⁵ Dağlar Özüğü, **Sarıkamış Harekatı-02/02/2012**, E.T: 15/02/2019
<https://www.antoloji.com/sarikamis-harekati-siiri/>

SARIKAMIŞ'TA

*“Siperden sipere Sarıkamış'ta
Kaderin kar'ınan imtihanıdır
Serinden geçenin vatan uğrunda
Vuslatın yar ile imtihanıdır*

*Tarih sayfasını açtım da baktım
Ayazın ölümü kustuğu yerdir
Okuyunca gözyaşımı bıraktım
Donarak Mehmet'in sustuğu yerdir*

*Soğanlı dağının aşarken asker
Fırtınanın yolu kestiği diyar
Allahuekber de mezardır siper
Kar'ın kurşun gibi estiği diyar*

*Can verdiler atıldılar ileri
Gül gibi soldular geçti gittiler
Şehitlik makamı bilin yerleri
İHLASİ cennete göçtü gittiler”³⁶⁶*

³⁶⁶İhlasi, **Sarıkamış'ta-13/05/2016**, E.T:18/02/2019
<https://www.facebook.com/kangalim5858/photos/a.1652347368394249/1938082089820774/?type=3>

SARIKAMIŞ ŞEHİTLERİNE

*“Dağlar kışla anlaşıp taarruza geçince
Doksan bin şehidimiz donarak can verdiler
O şanlı Mehmetçikler şehadedi seçince
Abı hayattan içip kanarak can verdiler*

*Vatan bayrak uğruna fedai can oldular
Şehadede koşarak saadedi buldular
Fetihleri ne büyük, gönüllere doldular
Ruhlarını Allaha sunarak can verdiler*

*Allahuekber diye dağlar isim almıştı
Belli ki istikbali keşfetmişti bilmişti
Doksan bin şanlı şehit sinesinde ölmüştü
Bu dağlar geçit verir sanarak can verdiler*

*Yazılmaya başladı o gün istiklal marşı
Onların titremesi titretti göğü arşı
Tarihlere yazdılar Sarıkamışı, Karsı
Yüzlerini kibleye dönerek can verdiler*

*Mikdati der şadolsun ecdadımın ruhları
Bunlara sebep oldu Rusların güruhları
Ey Türk bunları öğren unutma tarihleri
Onlar bizi sürekli anarak can verdiler³⁶⁷*

³⁶⁷ Mikdat Bal, **Sarıkamış Şehitlerine- 13/08/2006**, E.T:02/02/2019,
<https://www.antoloji.com/sarikamis-sehitleri-ne-2-siiri/>

BENDE DONDUM

*“Duydum keşke duymasaydım
Bende dondum sizin ile
Baş yastığa koymasaydım
Bende dondum sizin ile*

*Nasıl talih nasıl kader
Donar erim birer birer
Yeter bunca şehit yeter
Bende dondum sizin ile*

*Yorgan çekip biz uyurken
Buz kesmekte sizin beden
Sabır beklenmesin benden
Bende dondum sizin ile*

*Ateş düştü yüreğime
Parçalandım lime lime
Bakamadım o resime
Bende dondum sizin ile.”³⁶⁸*

³⁶⁸ Halil Manuş, **Ben de Dondum-** 31/10/2018, E.T: 03/04/2019,
<https://www.antoloji.com/bende-dondum-siiri/?siralama=p>

SARIKAMIŞ ŞEHİTLERİ

*“Gelinlik giyinmiş körpe kız gibi,
Karlara serildi Sarıkamış’ta.
Mevsimler ağlaştı gece buz gibi,
Şafaklar gerildi Sarıkamış’ta.*

*Mehmedim çarıksız Yemenden gelmiş,
Pak beden mor oldu Sarıkamış’ta,
Gök mavi yer beyaz, kefeni almış,
Bir tufan görüldü Sarıkamış’ta.*

*Hoşaftı menusu yağsız yemekler,
Öğünler bir oldu Sarıkamış’ta,
Ağlaştı mevcudat ve de melekler,
Ak yaşlar nar oldu Sarıkamış’ta.*

*Yıldızlar ağlaştı bulutlar indi,
Defterler dürüldü Sarıkamış’ta,
Namlular yırtıldı taşlar delindi,
Bir tarih yarıldı Sarıkamış’ta.*

*Cilvesidir lakin buda kaderin,
Zor nizam kuruldu Sarıkamış’ta,
Yaram çok ağırdır çıban çok derin,
Silahsız vuruldu Sarıkamış’ta.*

*Sarıkamış dinle tarih seslenir,
Şehitler soruldu Sarıkamış’ta,
Abide gerekli ruhlar süslenir,
Emr-i Hak verildi Sarıkamış’ta.*

*Bak Ömer rikkatle, bak perde perde,
Bak Mehmet pir oldu Sarıkamış'ta,
Şehitler ölmez Hay! Şehit her yerde,
Cennete girildi Sarıkamış'ta.*"³⁶⁹

BİR BAŞKA GÜFTE VAR SARIKAMIŞ'TA

*"Bir beyaz güfte Sarıkamış'ta
küsün bir eda ile sarar beni bir matem
gözyaşlarım dökülür gaipten sesler gelir
kör kağnılar gıcırdar ızdırıp şarkısıyla
tasalara bürünür gömülürüm sihirli ağıtlara...
bambaşka yankılanır Sarıkamış, bambaşka.
sonra ruhumu sarar efsunlu musikiler.
geceye bir sessizlik yayılır siner çileli
geceler uzanır da uzanır
doksan bin şehit uzunluğunda...*

*derken bir düşünce alır götürür beni
Allahuekber dağlarına bulutlarla birlikte
zaman durur, hayat durur, yaşlar donar
ayazın kucağında
karlara her dokunuşta
yutkunur yutkunur boğulurum birkaç kez
ayazın en kırak yerinde
duygularım kâh coşar kâh emekler
Sarıkamış ah Sarıkamış ...
şehitlerin mekânı hüznünlerin diyarı
her tarafın ızdırıp ızdırabın türküsü*

³⁶⁹Ömer Ekinci Micingirt, **Sarıkamış Şehitleri-01/01/2011**, E.T: 16/03/2019,

http://www.dostkalemler.com/index.php?option=com_kunena&Itemid=56&func=view&catid=17&id

*her tarafın bir destan bir destanın öyküsü
kim bilir belki de Sarıkamış bir perde mi ne
voslata açılan tarihin son sayfasında,
ruhum soluklanır duygularım dirilir
karlar okşar baharın çehresiyle
her Sarıkamış duyduğumda...
ateşin donduğu ölümün gülümsediği
ölümün hayat bulduğu yer Sarıkamış
yanar kelimeler aşkla Allahuekber dağlarında
her bahar kardelenler açınca.*

*köpürür şehit kokulu dereler kar sularıyla
Hu deyip akar her mevsim baharın kucağında*

*öt bülbül öt işte tam zamanı ötmenin
gülde burada gülistanda
her tarafım bembeyaz her tarafım yemyeşil
gelin odası mı ne
beyazın ikliminde şehitliğin her rengi
konuş susmak yok yanık sevda bu
susmak yok konuş sen konuş sarıçam sen
şu Merzifonlu Mehmet
bak buda Şırnaklı Hasan
nasıl da yakışmışlar yan yana ve sırt sırta
utansın Gabar dağı utansın şahadetsiz hortlaklar
konuş Sarıkamış konuş söyle neden sessizlik
bu ne dertli sessizlik sükûtta üşüyorum
bu suskunluk nedendir hem sitemin kimedir? ”³⁷⁰*

³⁷⁰ Ömer Ekinci Micingirt, **Bir Başka Güfte Var Sarıkamış'ta**, E.T:20/05/2019,
<https://www.antoloji.com/bir-baska-gufte-var-sarikamis-ta-siiri/>

DESTANDIR SARIKAMIŞ

“Hele ses ver kurban olduğum Hele ses ver
Hetim hetim donarken gecenin ayazında,
Nefesin buhar olup çıkarken son defa,
Çıkmamış bıyıklarından buz sarkarken yığdım,
Elin mi önce dondu, yoksa ayakların mı ?
Yüreğin mi dondu , yoksa çıkmayan avazın mı ?
Kim düştü önce toprağa sen mi arkadaşın mı?
Doksan bin can düşerken bir bir yere
Yükselirken sessiz çılgınlık tekbirlerle birlikte.
Kim düştü önce aklına, anan mı..
Hele söyle kurban olduğum,
Yoksa balan mı?
Şimdi ne zaman aklıma düşsen;
Gözümünden yüreğime gözyaşlarım buz tutar.
Ne zaman seni ansam.
İçim yanar, dışım donar.
İçim dışım çığ tutar...
Sarıkamış yaramdır, borandır Sarıkamış,
Sarıkamış ayazdır, destandır Sarıkamış,
Sarıkamış evlattır tam doksan bin.
Evladı buz kesmiş,
Evladı toprak olmuş,
Tam doksan bin anadır Sarıkamış...
Anadır Sarıkamış.
Yaradır Sarıkamış,
Borandır Sarıkamış,
Destandır Sarıkamış.”³⁷¹

³⁷¹ Bedirhan Gökçe, **Destandır Sarıkamış**, - 10/122014, E.T.;25/05/2019,:
<http://bedirhangokce.com/?p=2619>

SARIKAMIŞ

*“Memed yetim memed aşık
potini var delik deşik
anası elinde beşik
memed yatar kar altında
SARIKAMIŞ kar altında
mehmedim karlar altında
yüreğinde sevdiceği: memleketi kor altında
anama demeyin sakın
tüfengi omzuma takın
bu yüreği benden sökün
yatamam toprak altında
son bir nefes memed dayan
zalım uyku gelde uyan
ölen beyaz bir kardelen
tahammülüm zor altında
ana sana bu mektubu Allahuekber dağında yazıyorum
galiba veda vakti geldi hakkını helal et anam Elif kıza
selamımı söyle o cepheden bu cepheye atıldık AŞK
makamında bir türkümüz olmadı
bu yüzden sevdamız gazi aşkımız şehittir bizim
Elif kızın üstünden elim kalkmıştır gayrı hakkını helal etsin.
Üzülme ana ağlama: Sarıhanlı nere Sarıkamış nere deme.
Sarıkamış için ölmeyi bilmiyorsa bir adam Sarıhanlı için nasıl yaşar.
Her seher vakti secde aydınlığındaki ak alnını öptüğümü bil ama beni öldü
bilme.
Ne diyor Yunus Baba 'Ölürse ten ölür canlar ölesi değil' ana.”³⁷²*

³⁷² Ahmet Şafak, **Sarıkamış (Şarkı Sözü)-23/09/2006**, E.T.: 25/05/2019,
<https://sarki.alternatifim.com/sarkici/ahmet-safak/sarikamis>

SARIKAMIŞ DESTANI

*“Analar kuzusu nevcivandılar
Bizim için ataşlara yandılar
Kaput yoktu o sebepten dondular*

*Soğuktu Allahu Ekber'de kıştan
Cihanı dondurdu Sarıkamış'tan*

*Türkün töresinde baş eğmek yoktu
Ram olduğu kuvvet tek mutlak haktı
Dağlar kar bürüdü aras kan aktı*

*Saldırıyor Kars'tan Ağrı'dan Muş'tan
Bir feryat yükseldi Sarıkamış'tan*

*Bu harp için kafamdaki düşünce
Doksan üç harbinin devamı bence
Şükran vefaati ha doksan bin gence*

*Akan şehit kanı her bir karıştan
Van'dan Erzurum'dan Sarıkamış'tan.”³⁷³*

³⁷³ Nursaç Doğan Işık, **Sarıkamış Destanı (Şarkı Sözü)**-05/07/2011, E.T:25/05/2019, <https://sarkisozu.xyz/nursac-dogan-isik/sarikamis-destani/sarkisozleri/>

FOTOĞRAF ALBÜMÜ*

Elinde kırbaç, belinde kılıcı ile Enver Paşa

* Fotoğraflar: <https://www.uludagsozluk.com/k/enver-pa%C5%9Fa-foto%C4%9Fraf-ar%C5%9Fivi/>
<https://www.google.com/search?q=SARIKAMIŞ+HAREKATI+fotoğraf&rlz=,> E.T. 03/06/2019.

İttihat ve Terakki Cemiyeti kadrosu

Enver Paşa cephede

Enver Paşa bir Alman görevli ile birlikte

Sarıkamış Harekâtı'ndan bir manzara

Sarikamış Harekâtı esnasında Türk ordusu

Sarikamış Harekâtı esnasında kağnılarla ilerlemeye çalışan askerler

Harekâta donarak ölen askerler

Harekat sonrası şehitler

Enver Paşa ve V. Mehmet Reşat

Enver Paşa ve Atatürk

Enver Paşa ve Atatürk-Traplusgarp Savaşı1912

Atatürk, Enver Paşa ve Nuri Conker

Die Kaiserlichen Beauftragten in Berlin. Von links: Reichsminister Dr. Brüning, Reichsminister Dr. Brüning, Reichsminister Dr. Brüning.

Vertrag mit der Reichsregierung von Berlin. Der Vertrag ist ein Vertrag zwischen der Reichsregierung und der Reichsregierung.

Wiener Wronia.

Die Wiener Wronia ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint.

Die Wiener Wronia ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint.

Die Wiener Wronia ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint.

Die Wiener Wronia ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint.

Die Wiener Wronia ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint.

Un unsere Leser!

Die Wiener Wronia ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint.

Die Wiener Wronia ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint.

Die Wiener Wronia ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint.

Die Wiener Wronia ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint.

Die Wiener Wronia ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint. Sie ist eine Zeitung, die in Wien erscheint.

Kaposavon

PROF. KAPOSI'S MEDIZINISCHE UND HYGIENISCHE SEIFEN

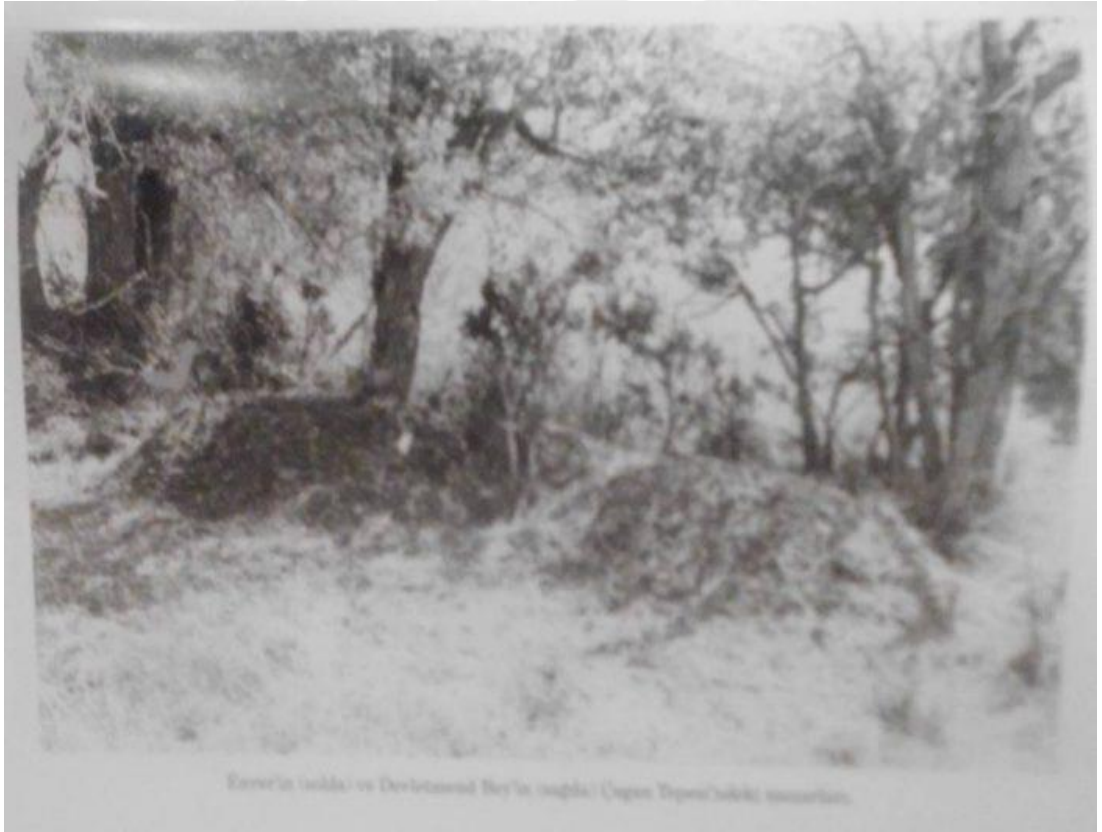
BREMEN, BERLIN, HAMBURG, KARLSRUHE, LEIPZIG, MÜNCHEN, NÜRNBERG, STUTTGART, WÜRZBURG, ZÜRICH

CHEMOSAN A.G. WIEN

Viyana'da çıkan Wiener Bilder gazetsinin 27/08/1922 güncü nüshasında Enver Paşa'nın Buhara yakınlarında şehit edildiği haberi.

Enver Paşa'nın naaşı Türkiye'ye getirilirken

Enver Paşa'nın şehit düştüğü yer olan Çegan Tepesi'ndeki mezarı.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	GÜLŞAH SIRMABİYİKLİ
Doğum Yeri	KARS
Doğum Tarihi	22/11/1986

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
Fakülte	FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
Bölüm	TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	KARS ÖZEL ÇÖZÜM ORTAOKULU, KARS ÖZEL BİREY ETÜT EĞİTİM MERKEZİ, KARS YARGI AKADEMİ KPSS DERSHANESİ, (KARS HALEFOĞLU KÖYÜ CUMHURİYET ORTAOKULU-KARS GÜL AHMET AYTEMİZ GÜZEL SANATLAR LİSESİ/ÜCRETLİ), (KARS ÇIĞIRGAN KÖYÜ ORTAOKULU-KARS CUMHURİYET KÖYÜ ORTAOKULU/YETİŞTİRME VE DESTEKLEME KURSU)
Görevi/Pozisyonu	TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ÖĞRETMENİ, TÜRKÇE ÖĞRETMENİ
Tecrübe Süresi	2015-2019

KATILDIĞI

Kurslar	-
Projeler	ÖLÜMÜNÜN 100. YILINDA ULUSLARARASI KAĞIZMANLI HIFZI SEMPOZYUMU (UNESCO)

İLETİŞİM

Adres	CUMHURİYET MAH. TURAN ÇELEBİ CAD. SEYİTOĞLU APT. KAT: 2 DAİRE:1 MERKEZ/KARS
E-mail	gulsahsirmabiyikli@gmail.com

